02688

02688

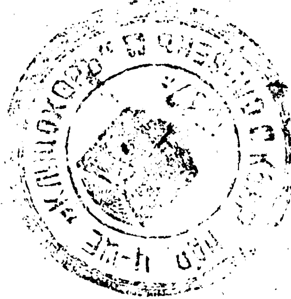

КАРЛЪ КАУТСКИ

ПАРЛАМЕНТАРИЗМА, НАРОДНОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО И СОЦИАЛДЕМОКРАЦИЯТА

(Прѣводъ отъ нѣмски).

ТУТРАКАНЪ,
Издание на Н. Мавродиновъ
1898.

Руссе, скоро-печатницата на Спиро Гулабчевъ.

ПРѢДГОВОРЪ

Въ съчинението си „Ерфуртската программа“ (прѣведена на български подъ името: „Основитѣ на социалната демокрация“) азъ исказахъ положението: Прямото народно закондателството „не може, поне въ модерната голѣма европейска държава, да направи парламента излишенъ; тя може най много да допълва въ извѣстни случаи неговата дѣятелность. Абсолютно невъзможно е да се управлява цѣлото закондателство отъ него, сѫщо тъй невъзможно е чрѣзъ него да се наблюдава, и ако е нуждно, да се направлява държавното управление. До като сѫществува модерната голѣма държава, центра на тяжестьта ще лежи винѫги въ парламента.

Това положение прѣдизвика живо противорѣчие отъ страна на нѣкои другари, особенно отъ страна на дѣятелния отъ много години въ швейцарското работническо движение другарь Карлъ Бюркли, който публикува въ берлинския Vorwärts редъ статии противъ него.

Това ме накара да обосновѭ мислитѣ си по подробно, толкова по-вече, че распостраняванитѣ въ партията съчинения на Риттингхаузена върху прямото народно законодателство не сѫ още, до колкото помнѭ, подложени на критика, при всичко че сѫ въ противорѣчие съ дѣятелностьта на „парламентарната“ социалдемокрация. Сѫщо и пропагандата, която се води въ Швейцария за прямото народно законодателство — между другото швейцарскитѣ роботнически организации направихѫ въ Цюрихския интернационаленъ конгресъ прѣдложенне за въ полза на това законодателство—послужи за не малъкъ поводъ на това.

Настоящия ми трудъ не се занимава само съ крити-

ката на прямото народно законодателство, което за сега има само академическа стойность. Тѣсно съ нея е свързано и изслѣдванието върху значението, което иматъ за борящия се пролетариатъ парламентаризма и избирателното право, а сѫщо и положението, което трѣбва да земе социалната демокрация къмъ тия учреждения. Съ това ний се докосваме и до областьта на практическата политика.

Германската социалдемокрация е сполучила богати резултати въ полето на политическата дѣятелность прѣди още да е взела ясно положение къмъ парламентаризма, което не е чудно за борящия се пролетариатъ, за партията на пролетариата, а не на профессоритѣ.

Настоящето съчинение съвсѣмъ не претендира да съдържа това теоретическо обосноване. То не прѣдлага нѣкакво пълно изложение на парламентаризма и неговото значение за пролетариата, а само къса характеристика на неговото происхождение и естество, а сѫщо и освѣтление на ония негови страни, които иматъ най голѣма важность за классовата борба на пролетариата. Автора е събиралъ не като зритель, а като участвующъ въ тия борби, опититѣ, върху които се осланя и неговата работа трѣбва да служи не на ученитѣ, а на изискванията на политическата борба. Дано това се увѣнчае съ успѣхъ!

Щутгартъ, 20/VII, 1893.

К. Каутски.

I.

ВВЕДЕНИЕ.

Стрѣмленията на пролетариата да спечели влияние върху и въ парламента, та съ това да се домогне до политическата власть, сѫ толкова стари, колкото и социалистическото движение. Но толкова стара е и опозицията срѣщу тия стрѣмления въ редоветѣ на самитѣ социалисти.

Това противорѣчие ний срѣщаме още прѣди половинъ вѣкъ, въ врѣмето на чартизма въ Англия; до като чартиститѣ концентрирвахѫ всичкитѣ си сили въ борбата за всеобщото избирателно право и 10 часовия работенъ день, послѣдователитѣ на филантропическия социализъмъ на утопиститѣ най-рѣшително се противопоставихѫ срѣщу тия стрѣмления на пролетариата.

Отъ тогава борящия се социалистически пролетариатъ е направилъ грамаденъ прогрессъ; той придоби благоразумие и опитность; но въпрѣки това, старитѣ спорни въпроси все пакъ изпъкватъ: необходимо и полезно ли е за пролетариата участието въ парламентарнитѣ борби — въ борбитѣ за и въ парламента — или пъкъ то е въ състояние да го развратн и му поврѣди?

Тъкмо днесъ тоя въпросъ има особенно важенъ интерессъ, защото най-важнитѣ борби на социалистическия пролетариатъ се въртѭтъ около парламента: *Народното прѣдставителство* съставлява днесъ най важното искание на *русскитѣ* революционери; въ *Швейция и Австрия* работницитѣ се борѭтъ за всеобщото избирателно право; въ *Белгия* пролетариата спечели блѣстяща побѣда; въ *Германия* сѫществуватъ конфликти между правителството и парламента,

сѫществува опастность за потѫпкване на избирателното право; въпроса за ревизията на конституцията въ *Франция* стѫпва все по вече и по вече на пръвъ планъ и при тая ревизия въпроса се върти пакъ около парламента, около опититѣ за борба противъ тая парламентарна корупция, която панамската афера раскри; единъ отъ най важнитѣ, ако не и най-важния, въпросъ въ *Англия* е и въпроса за парламентскитѣ реформи, за разширочаванието на избирателното право, за плащание на диети, за исплащанието изборнитѣ разноски отъ държавата или избирателнитѣ окрѫзи и пр. и пр.

Така че, парламентарния въпросъ съвсѣмъ не е докторски, а чисто практически.

Противницитѣ на парламентаризма се дѣлѭтъ на двѣ групи. Едната състои отъ тия, които го осѫждатъ, защото никакъ не искатъ да знаятъ за участието на пролетариата въ политиката: *анархиститѣ*. Съ тая група, която се распада на толкова направления, колкото членове има, ний нѣма да се занимаваме. Прѣпирнитѣ съ анархиститѣ би имали за резултатъ обяснение принципитѣ на нашата партия, а това съвсѣмъ не е задача на настоящитѣ редове.

Ний ще се занимаемъ съ втората група, която състои отъ другари, които напълно вѣрватъ въ необходимостьта отъ политическата борба и които, обаче, считатъ прѣдставителната система негодно орѫжие за пролетариата. Въ прѣдставителната система тѣ виждатъ само буржуазно орѫжие, орѫжие на владѣѭщитѣ класси. Споредъ тѣхъ, парламентитѣ по своята природа сѫ орѫдия за господството на капиталистическата класса.

Само тогава, когато народа, вмѣсто да повѣрява законодателството на избрани прѣдставители, го взема въ своитѣ рѫцѣ, е възможно създаванието на закони, които зорко да пазятъ интереситѣ на експлоатиранитѣ. Прѣминаванието отъ парламентарното къмъ народното законодателство е сѫществено условие за побѣдата на пролетариата.

Ний ще са занимаемъ сега съ тоя възгледъ. Въпроса за прямото народно законодателство ний ще разгледаме до толкова, до колокото то се докосва до *сегашнитѣ* наши

искания. Дали прямото народно законодателство въ тъй нарѣчената бѫдѫща държава ще бѫде възможно, необходимо или желателно, това е въпросъ, който твърдѣ малко ни интерессува. Вземе ли пролетариата политическата власть въ рѫцѣтѣ си, той ще се рѫководи тогава въ своята дѣятелность отъ фактическитѣ отношения, които сѫществуватъ въ периода на неговата побѣда; той ще се рѫководи отъ своитѣ нужди и спомагателни срѣдства, както и отъ благоразумното имъ употрѣбление, но не и отъ желания и искания, които днешнитѣ политици могѫтъ да поставыѫтъ възъ основа на днешнитѣ отношения, на днешнитѣ нужди.

II.

Прямото законодателство въ старитѣ врѣмена.

Прѣдставителитѣ на прямото народно законодателство се обрѫщатъ обикновенно къмъ първобитнитѣ врѣмена; именно при германцитѣ, както ги описватъ Цезарь и Тацитъ, тѣ се спиратъ охотно, за да ни нарисуватъ картината на щастливитѣ и свободнитѣ порядъци, които сѫ сѫществували до тогава, до като лукавството и насилието не сѫ турили край на прямото народно законодателство.

И ний сѫщо ще се обърнемъ къмъ ония врѣмена. Ако искаме да узнаемъ основитѣ на народното законодателство и причинитѣ на неговото изчезвание, то ний ще си послужимъ съ нѣкои гледища, които сѫ отъ голѣма важность за разбирание днешнитѣ стрѣмления къмъ прямото народно законодателство. При германцитѣ въ врѣмето на Тацита, както и при всички народи, които стоыѫтъ на сѫщата стъпень на културното развитие, не може и дума да става за сѫщинско законодателство, защото при подобно културно развитие нѣма никакви закони. Функциитѣ на старогерманскитѣ събрания иматъ съвсѣмъ малко общо съ днешното законодателство. Фактъ е, че събранието на свободнитѣ, способни

да носжтъ оржжие мжже на родътъ съставляваше върховната инстанция за рѣшение на всички въпроси, които се отнасяхж до родътъ. То избираше чиновницитѣ, сждѣше и рѣшаваше споровет̀ѣ, уреждаше външнитѣ отношения на родътъ и пр. И понеже тогавашнитѣ общественни отношения не се промѣнявахж, а прѣзъ цѣли вѣкове оставахж все еднакви, то и всичко, каквото ставаше въ родътъ, обикновенно биваше все еднакво. За това обичаитѣ и старцитѣ играяхж голѣма роля въ рѣшенията на събранията.

Както родовитѣ събрания бѣхж за родътъ върховната инстанция, тъй и събранията на способнитѣ да носжтъ оржжие мжже съставлявахж върховната инстанция въ родовитѣ подраздѣления.

Ако се върнемъ на една още по долня културна стъпень, на тая, напр., на която стояхж по вечето американски индийци при откриването имъ, то намираме още по демократическо учреждение: и *женитѣ* иматъ достжпъ въ народнитѣ събрания. При германцитѣ въ врѣмето на Цезаря, даже и въ това на Тацита, върху които се осланжтъ по вечето послѣдователи на прямото народно законодателство, понятието народъ, слѣдователно, е ограничено. То обгржща само мжжетѣ, но не всички. Тукъ тамъ виждаме и мжже, лишени отъ политически права.

Какъ сж били исключени женитѣ изъ народа? Отговора на тоя въпросъ основаватъ върху теорията на насилието, съ която се мжчжтъ, въобще, да обясняватъ всѣко классово подчинение: мжжетѣ, като по силни, сж поробили женитѣ. Така че, понятно е, защо нѣкои послѣдователи на сжществуващето поддържатъ тая теория, често въ свръска съ Дарвиновото учение. А понеже неравенствата въ силата и умѣнията между отдѣлнитѣ личности сж винжги сжществували и ще сжществуватъ, то споредъ тая теория, социалнитѣ различия се коренжтъ въ самата природа, и ще сжществуватъ вѣчно или само сегисъ тогисъ ще си мѣнжтъ формата.

При това, необяснимо е, защо именно противницитѣ на классовитѣ различия се придържатъ съ особенна любовь

въ тая теория, която освѣнъ че е безнадѣждна, но и не обяснява нищо. Защото, ако я приемемъ за справедлива, ако признаемъ, че классовитѣ различия, като природни, сж вѣчни, то трѣбва да признаемъ, че тѣ сж сжществували отъ пораждането на хората. Но ний знаемъ, че това не е така; нѣщо по вече, ний знаемъ, че първоначалното равенство е отстжпвало на неравенството само постъпенно и че всѣка нова крачка въ това направление е свойствена на особенно културно развитие. Различията между по силнитѣ и по слабитѣ, по малко и по вече умнитѣ, които сж винжги сжществували и ще сжществуватъ, никакъ не могжтъ ни обяснжтъ, защо при всички народи именно при тая или оная стъпень на културно развитие тоя или оня видъ по силни и по умни сж почувствували нуждата да покорятъ по слабитѣ и по глупавитѣ и защо това имъ се удало именно тогава. За да си обяснимъ това, трѣбва да изслѣдваме не „човѣшката природа“ а особеноститѣ на културнитѣ стъпени. Само тѣ, а не теорията на насилието, ще ни обяснжтъ классовитѣ различия, които сж се образовали въ тия врѣмена.

Но особеннитѣ начини на производството въ различнитѣ стъпени на културното развитие образоватъ основитѣ на тѣхнитѣ особенности. Само тѣ могжтъ да ни обяснжтъ особеннитѣ функции на различнитѣ класси; и функциитѣ на всѣка класса опрѣдѣлжтъ ролята, която играе тя въ обществото.

Първото раздѣление на трудътъ, което срѣщаме въ историята, е това между мжжътъ и жената. Образова ли се при по-високитѣ стадии на дивачеството домакинство, то цѣлата тяжесть пада върху жената. Дѣятелностьта вънъ отъ кжщата става все по вече достояние на мжжетѣ. Кои сж причинитѣ на това — не знаемъ, ний можемъ само да се догадваме.

Прѣзъ дългия периодъ на варварството техническия прогрессъ се извършваше само въ областьта на домашнитѣ, подлежащи на жената, работи. За това и областьта на женската работа се значително разширява. Къмъ женскитѣ ра-

боти тогава принадлежахѫ скотовъдството и земледѣлието, прѣработванието на повечето сурови материали, тъчението и прѣдението и пр. и пр. При нѣкои народи женитѣ градехѫ и кѫщи.

Напротивъ, работитѣ на мѫжътъ прѣзъ варварския периодъ растѫтъ съвсѣмъ малко или никакъ. Той остава, какъвто е билъ: войникъ и ловецъ. Само скотовъдството — гдѣто е взело по широки размѣри—обгръща и дѣятелностьта на мѫжетѣ и то само на неспособнитѣ да носѭтъ орѫжие. Не е чудно, че на тая културна стъпень жената е за мѫжа товарно животно. Тя е тъй прѣтрупана, че не намира врѣме да се занимава съ общественнитѣ работи; нѣщо по-вече, тя нѣма възможность да напуска за дълго врѣме домътъ, гдѣто нейното присѫтствие е ежедневно, па даже ежечасно, необходимо. За това прѣзъ варварския периодъ тя все по вече и по вече изчезва отъ арената на обществения животъ, като участвува въ него само чрѣзъ мѫжки прѣдставитель или пъкъ съвсѣмъ не участвува.

Съвсѣмъ друго е съ мѫжътъ. Въ дома той не е необходимъ; той може да отсѫтствува по дни и седмици, безъ съ това да пострадатъ домашнитѣ работи. За това, въ тоя културенъ периодъ, той може да се посвѣтява на общественна дѣятелность сѫщо така, както и въ дивашкия периодъ — до колкото можемъ при послѣдния да говоримъ за общественъ животъ; а благодарение на туй, че въ по виситѣ стадии на тоя периодъ женитѣ се подпомагатъ и отъ робитѣ, мѫжетѣ могѫтъ да отдаватъ още по вече врѣме на общественнитѣ работи. По такъвъ начинъ ний виждаме мѫжетѣ да развиватъ дѣятеленъ демократически животъ, да ходѭтъ въ многобройнитѣ отъ различенъ видъ събрания, които продължаватъ често съ дни, за да разглеждатъ и разрѣшаватъ различнитѣ дѣла.

Колкото по независимъ отъ домътъ ставаше мѫжътъ, толкова по голѣмъ размѣръ можахѫ да вземѫтъ общественнитѣ работи, безъ съ това да губѭтъ демократическия си характеръ—„прямото народно законодателство“. Прогресса въ начина на производството позволяваше исхранванието на

по вече хора, отъ колкото прѣди, растящата домашна независимость на мѫжа му позволяваше да прѣдприема по дълги пѫтешедствия за народнитѣ събрания.

По такъвъ начинъ прѣзъ варварския периодъ отдѣлнитѣ родове се все по вече разширявахѫ, най послѣ нѣколко рода се съединяватъ въ единъ народъ, за когото както и за родътъ и кланътъ, народното събрание е върховната инстанция за рѣшението на общественнитѣ работи.

III.

Прямото законодателство въ периода на цивилизацията.

Развитието не се спира на достигнѫтата вече точка. Много народи сѫ я прѣкрачили и сѫ прѣминѫли въ периода на цивилизацията.

Най много помогнѫ за това прогрессътъ въ земледѣлието. То все по вече испъкваше на първо мѣсто; ловджийството и скотовъдството (освѣнъ въ мѣстноститѣ, неблагоприятни за земледѣлието) губяхѫ относително значението си, и най послѣ ловжийството се прѣвърна въ спортъ, въ развлѣчение. Особенно бързо това развитие се извърши при германцитѣ подъ влиянието на римската култура въ врѣме на прѣселванието на народитѣ. Ний нѣма да се спираме върхуо собенноститѣ, които се породиха отъ въздѣйствието на римската култура, а ще разгледаме само типичнитѣ страни въ развитието на германскитѣ народи.

Колкото по вече земледѣлието и скотовъдството ставатъ главни способи за прѣпитанието на отдѣлнитѣ задруги или патриархални фамилии, толкова по недостигатъ силитѣ на жената, за да испълни всичкитѣ работи, съ които е натоварена. Още въ врѣмето на Тацита трѣбваше робитѣ, както и неспособнитѣ да носѭтъ орѫжие членове на задругата, да помагатъ въ земледѣлческитѣ работи. На скоро и възрастнитѣ мѫже се видяхѫ принудени да се заловѭтъ

съ това. Отъ ловецъ и войникъ въ врѣме на прѣселванието на народитѣ мѫжътъ се прѣвраща въ земледѣлецъ (селянинъ); сега той се свързва за домътъ, като жената, и понеже по висшата стъпень на земледѣлието прѣвързва домътъ за земята, то мѫжа става свързанъ за земята, става осѣдълъ.

Тоя прѣвратъ въ начина на производството води слѣдъ себе си и прѣвратъ въ всичкитѣ политически и социални отношения.

Въ по раннитѣ културни периоди войната е играла важна роль въ производството; тя бѣше тогава обикновенна борба за най-важнитѣ срѣдства на производството, за ловътъ и земята, които тя имаше за цѣль да завоевае или защити. Гдѣто нѣкой варварски народъ бѣше въ съсѣдство съ нѣкой цивилизованъ, тамъ обикновенно войната се почваше заради спорната земя, и тая война докарваше на грабителитѣ варвари богата плячка.

Сѫществували сѫ и народи чието занятие състоеше въ ограбванието на цивилизованитѣ си съсѣди. Да бѫдешъ войникъ, слѣдов. бѣше твърдѣ полезно право, което коструваше много малко. Орѫжията имъ бѣхѫ сѫщитѣ, които служахѫ за въ ловджийството. А, както видѣхме, врѣме за водение войни имаше прѣдостатъчно.

Друга става работата, когато скитника ловджия или овчарь се прѣвърне въ осѣдълъ селянинъ. Войната едва ли би му докарала нѣщо важно за него. Прикованъ къмъ своето парче земя, той не се нуждаеше отъ земята на другитѣ. И за да завладѣе спечеленото, той трѣбваше да се лиши отъ всичко, което е придобилъ съ такъвъ трудъ; сѫщо и грабежа не му обѣщава вече богата плячка; съсѣдитѣ му сѫ или на еднакво съ него културно развитие, или стоѭтъ по долу. Спадне ли печалбата, която войната може да докара, увеличаватъ се тегобитѣ. Новитѣ орѫдия на производството не могѫтъ да служѫтъ за орѫжия. Едновръменно съ техниката на земледѣлието се развиваше и тая на войната: послѣдната почва да изисква скѫпи въоръжа-

вания, които въ всѣкидневния животъ бѣхѫ бесполезни.

Но най важното обстоятелство е слѣднето.

Селянина е прикованъ о своя домъ; има врѣмена, когато той не може да напустне домътъ си, безъ съ това да не поврѣди на занятията си. Така че, една по дълга война заплашва неговото и това на цѣлата му фамилия сѫществувание.

Носението на орѫжие отъ право се прѣвраща въ длъжность, която ставаше все по тежка, като вкарваше селянина въ дългове, а често и въ робство.

Селянина, обаче, не можеше по волята си да избѣгне участието въ войната. Независимо отъ завоевателнитѣ войната въ тая епоха, благосъстоянието, което земледѣлието докорваше на селянитѣ, бѣше вече достатъчна причина за грабежитѣ на варваритѣ, скитническитѣ и подвижни народи, които го принуждавахѫ да оставя жетвата си, ако искаше да я запази.

И за да не загуби всичко, той трѣбваше да пожертвува една часть. Производителността на труда въ периода на цивилизацията бѣ до толкова порастнѫла, че докарваше по вече, отъ колкото бѣ необходимо за производителя и неговата фамилия. Тоя излишъкъ позволяваше на селянина да си не е ма защитникъ. Като снабдявахѫ особенна класса хора съ нужднитѣ припаси, като имъ обработвахѫ земитѣ, градяхѫ и чистяхѫ кѫщитѣ, селянитѣ давахѫ възможность на тая класса да се упражнява въ военното искуство безъ нѣкаква економическа загуба сѫщо така, както работата на женитѣ въ варварския периодъ позволяваше дългитѣ ловджийски и военни походи на мѫжътъ.

Тая класса сега отнема длъжностьта на селянитѣ да ходѭтъ на война, като се натоварваше сама съ пазението на страната и хората.

Това сѫ економическитѣ основи на военото съсловие. Подъ различнитѣ условия, въ което се образува, то взема и различни форми: това сѫ или дворянството и главатаритѣ на родовитѣ и чиновницитѣ съ своитѣ свити и слуги, отъ които се развива това съсловие, или пъкъ особенна нѣкоя,

навлѣзла въ страната варварска народность, която се нагърбва съ функциитѣ, разбира се и съ доходитѣ, на дворянството, или най послѣ това сѫ наемни орди и пр. Но колкото и да сѫ различни формитѣ на това съсловие, неговото появяване може да се прослѣди навсѣкѫдѣ, гдѣто земледѣлието е станѫло главно срѣдство за прѣпитание, независимо, разбира се, отъ непроходимитѣ и диви мѣста; въ тоя културенъ периодъ това съсловие е економическа необходимость. Че неговото зараждание е било съпроводено съ насилие — това е неоспоримо. Насилието е акушерка, а не майка, на всѣко ново общество.

Туй, което станѫ съ военната служба, станѫ и съ управлението на общината, съ законодателството и правосѫдието. Обществото станѫ по комплицирано, разви се раздѣлението на трудътъ, почнахѫ да се образоватъ классови и съсловни различия; частната собственность придоби по голѣми размѣри и значение, образовахѫ се противоположности въ обществото, задачитѣ на управлението, на законодателството и правосѫдието станахѫ по многобройни, по разнообразни и по мѫчни. Народнитѣ събрания, които състояхѫ отъ врѣме па врѣме за да уреждатъ тия работи, не можахѫ вече да испълватъ задачата си. И до като длъжноститѣ на събранията растяхѫ, намаляваше се възможностьта и стрѣмлението на населението да ги посѣщава.

Селянина гледаше да се отърве както отъ военната служба, тъй отъ всички тежки политически и сѫдебни функции, като ги прѣдаде въ рѫцѣтѣ на други, които се нагърбвахѫ съ тѣхъ, разбира се, но безъ извѣстни възнаграждения.

Отначало тия функции се прѣдоставяхѫ на сѫщитѣ хора, които се натоварихѫ съ военната служба. Въ сѫщность, навсѣкѫдѣ, гдѣто това развитие се извършваше безъ въздѣйствието на една по висока култура върху друга по ниска, както напр. въ Египетъ, намираме отначало само една господствуѭща каста или класса. По късно тая класса се распада на двѣ, на тъй нарѣченитѣ войници и свещенници, които се грижахѫ за най-важнитѣ функции на управлението, законодателството и правосѫдието. При особен-

ни исторически условия това дѣление настѫпва отъ само себе си, както при германцитѣ, които наслѣдихѫ римлянитѣ.

По такъвъ начинъ се загубвахѫ въ началото на цивилизацията всички стари народни свободи. Развитието въ начина на производството, а не попскитѣ коварства и силнитѣ кралье, оничтожихѫ тия свободи.

Така, въ първитѣ вѣкове слѣдъ прѣселванието на народитѣ, когато изчезвахѫ народнитѣ правдини, при източнитѣ германци, ний виждаме, че кралетѣ и тѣхнитѣ чиновници съвсѣмъ не се стрѣмяхѫ да потѫпкватъ и запрѣщаватъ народнитѣ събрания; напротивъ, тѣ се грижахѫ за по живото участие въ тѣхъ, като *наказвахѫ* всички, които не се явявахѫ въ събранието.

И наистина, прѣждеврѣменното запрѣщение на събранията би било съпроводено съ голѣми врѣди за обществото, щомъ не сѫ се образовали още организациитѣ, които би испълнявали тѣхнитѣ функции. Но щомъ тия организации се родихѫ, щомъ тѣ станахѫ извори на власть и богатства, естественно е, картината се промѣня. И отъ тогава всѣки опитъ да се възвърнѫтъ старитѣ свободи бѣше опитъ да се съборѭтъ основитѣ на властьта и богатствата. Отъ друга страна, всѣка останѫла свобода служеше за разширочаванието и експлоатацията на тия организации. Но корена на духовенството, както и на военното съсловие, лѣжеше въ тѣхната економическа необходимость.

При това, народнитѣ свободи съвсѣмъ не се оничтожихѫ въ врѣмето, когато господствувахѫ духовното и военното съсловия. Това станѫ едва въ бюрократическата държава. Народнитѣ свободи само стѣснихѫ границитѣ си. Селянитѣ нѣматъ вече врѣме да участвуватъ въ уреждането на родовитѣ работи. А управлението на общинскитѣ работи остава въ тѣхнитѣ рѫцѣ. И това имъ стига. Всѣка селска община се прѣврѫща въ самодоволна економическа единица, която обикновенно се чувствува толкова по добрѣ, колкото по малко се сношава съ външния свѣтъ. Интересътъ къмъ родовитѣ работи, родовото чувство все по вече

гасне и общината се прѣвръща за селянина въ въплощение на цѣлия свѣтъ.

Съобразно напрѣдъка на това развитие, държавитѣ, които сѫ се образовали отъ старитѣ родове и за други, почватъ да губѭтъ органическата си връска. Родътъ отъ врѣмето прѣди цивилизацията почиваше върху тѣсната взаимность на всички родови другари, държавата пъкъ, за която говоримъ, почива исключително върху взаимностьта на господствуѭщитѣ класси, на духовното и военното съсловия. Отдѣлнитѣ общини нѣматъ никакви органически връски съ държавата.

Родътъ можеше да бѫде онищоженъ или распръснѫтъ, но никога не можеше да се вземе една негова часть и да се прилѣпи къмъ другъ родъ. Той образуваше едно нераздѣлно цѣло. Срѣдневѣковнитѣ и источнитѣ държави сѫ само агрегати отъ общини, отъ които можемъ да отдѣлимъ всѣка часть и да я прилѣпимъ къмъ другъ агрегатъ, безъ съ това да причинимъ нѣкое сѫществено промѣнение въ отношенията на общинитѣ.

Всѣки щастливъ завоеватель или спекулантъ можеше много лѣсно да спечели или получи въ зестра въ тоя културенъ периодъ нѣкое голѣмо царство. Но то сѫщо тъй лѣсно се распадваше при първото нападение.

Членоветѣ на общината никакъ не искахѫ и да знаятъ за промѣненията на владѣѭщитѣ ги касси. За тѣхъ малко важеше, кому давахѫ десятъка си — на Ивана или Стояна. Па и да би поискали да попрѣчѫтъ на подобна промѣна, не можахѫ, защото отдѣлнитѣ общини бѣхѫ безсилни срѣщу мощната организация на господствуѭщитѣ класси.

Тая разспокъсанность на общинитѣ, тѣхната индиферентность къмъ държавнитѣ работи, образоватъ идеала на мнозина анархисти. А именно тия тѣхни особенности, както забѣлѣзва Енгелсъ по отношение источния деспотизмъ, образовахѫ основитѣ на неограничения деспотизмъ на господствуѭщитѣ класси, който е свойственъ на тоя културенъ периодъ.

IV.

Градската демокрация въ дрѣвнитѣ врѣмена.

Между това, при благоприятни условия отъ общинския животъ трѣбваше да се развие ново едно съживяване на демокрацията.

Постоянното развитие на економическитѣ отношения докара съживяването и усилването на *занаятитѣ* и *търговията* въ тия общини, които имахѫ благоприятно географическо положение и политически условия. Числото на жителитѣ на тия общини растеше; за по голѣма сигурность на богатствата, които бѣхѫ натрупани у тѣхъ, тѣ се обградихѫ съ стѣни и съ това се прѣвърнахѫ въ *градове*. При особенно благоприятни условия тия градове достигнахѫ до значителна голѣмина и могѫщество. Много сполучихѫ да запазѭтъ самостоятелностьта си или отново да я спечелѭтъ, ако сѫ я загубили. Други сполучихѫ да станѫтъ сами господари, да подчинѭтъ други общини и да основѫтъ царства, които по размѣритѣ си конкурирахѫ съ сѫществуѭщитѣ кралства, като напр. Атинското царство. А всѣкиму е извѣстно, каква огромна империя сполучи да основе Римската община.

Заедно съ увеличаването на могѫществото и богатствата на градоветѣ, борбитѣ вѫтрѣ въ тѣхъ ставахѫ все по упорити.

Отначало селската община бѣше идентична съ селската марка. Т. е. селската марка — общинската земя, която не бѣше прѣминѫла още въ частна собственность, принадлежеше на общината; членоветѣ на общината бѣхѫ сѫщеврѣменно и *членове на марката,* тѣ се ползувахѫ отъ общинската земя общо или поотдѣлно, споредъ опрѣдѣлени отъ общината правила.

Засѣли ли се нѣкой чужденецъ въ общината — което рѣдко ставаше, поради осѣдлостьта на селянитѣ — то той

ставаше *членъ на марката,* ако общината го приемеше за свой членъ. Па отначало и земя имаше прѣдостатъчно.

Това се промѣни най-напрѣдъ въ градоветѣ. Изгодитѣ, които тѣ прѣдлагахѫ, бѣхѫ тъй значителни, щото прѣвличахѫ жителитѣ отъ блискитѣ и далечни околности, па даже и тия на другитѣ страни; числото на прѣселенитѣ растеше. Земята (за обработвание) почна да става тѣсна и да се цѣни. Вслѣдствие това, членоветѣ на марката прѣстанахѫ да дѣлѭтъ земята си съ пришълцитѣ. Марката се прѣвърнѫ въ затворено общество, членове на което бѣхѫ само часть отъ членоветѣ на общината. Вѫтрѣ въ самата градска община почнѫ да се образова противорѣчие между членоветѣ на марката, които се прѣвърнахѫ въ владѣѭща, често и търгуѭща съ земята аристокрация — патриции — и останѫлитѣ членове на общината — плебеи — които бѣхѫ не само исключени отъ ползуванието отъ общата земя, но и отъ събранието на марката, което контролираше управлението на общината и упражняваше законодателната и отчасти сѫдебната власть.

Исключенитѣ изъ марката членове на общината отначало търпѣхѫ своето бесправие, до като стояхѫ по-долу отъ членоветѣ на марката, ако не по число, то поне по значение. Но економическото значение на патрициитѣ все по-вече се намаляваше; исключенитѣ изъ марката растяхѫ по число и економическо могѫщество. Землѣдѣлието прѣстанѫ да бѫде економическа основа на градътъ; занаята и търговията стѫпихѫ на първо мѣсто, економическата власть отъ землѣдѣлцитѣ прѣминѫ въ рѫцѣтѣ на занаятчиитѣ и търговцитѣ. Колкото по напрѣдваше това развитие, толкова по силни ставахѫ послѣднитѣ, толкова по нетърпеливо прѣнасяхѫ своето бесправие, толкова по рѣшително се боряхѫ плебеитѣ противъ привилегиитѣ на патрициитѣ. Послѣднитѣ трѣбваше да правѭтъ отстѫпка слѣдъ отстѫпка. Плебеитѣ спечелихѫ правото да участвуватъ въ управлението на общината и марката. И спородъ силата на различнитѣ класси, това участие вземаше различни размѣри. А по нѣкога събранието, което бѣше върховната инстанция за рѣ-

шаванието на вички общественни въпроси, което не само създаваше закони, но избираше чиновницитѣ и упражняваше сѫдебната власть, това събрание отново, както и въ старитѣ врѣмена, ставаше събрание на цѣлия народъ.

Най-блѣстящъ примѣръ за съживяването на старата демокрация върху нови основи е Атина, който станѫ центръ на голѣмо царство.

Управлението на едно царство изисква много и разнообразни работи; атинския народъ се показа зрѣлъ за тѣхъ; *но той трѣбваше да имъ посвѣти почти всичкото си врѣме.*

Поради това политическата власть фактически прѣминѫ въ рѫцѣтѣ на тия граждански слоеве, които бѣхѫ въ състояние да ѝ посвѣтѭтъ всичкото си врѣме. Но къмъ тѣхъ не принадлежахѫ нито околнитѣ селяни — до колкото тѣ имахѫ граждански права, нито пъкъ свободнитѣ градски занаятчии. Държавното управление, законодателството и правосѫдието прѣминахѫ въ рѫцѣтѣ на тия, които живѣяхѫ на чуздъ гърбъ: на паразититѣ богаташи и на паразититѣ сиромаси — на едритѣ земевладѣлци, едритѣ търговци и на фабрикантитѣ[1]), както и на лумпенпролетарията.

Лумпенпролетарията, обаче, нѣмаше особени интересси. Въ неговитѣ рѫцѣ държавната власть е била само лостъ за удовлетворение личнитѣ минутни интересси на своитѣ членове, а не за удовлетворение интересситѣ на нѣкоя класса. Той се ползуваше отъ властьта, като я продаваше на тия, които му заплащахѫ най много, значи на богатитѣ, които се старяхѫ да спечелѭтъ неимѣѭщия народъ съ праздници и зрѣлища, хлѣбъ и пари, както въ стария Римъ. Робството даваше срѣдствата за това.

Отчасти отъ стрѣмлението на срѣднитѣ класси да отървѫтъ лумпенпролетарията отъ това безчестие, отчасти отъ стрѣмлението на самия тоя прелетариатъ да вземе прямо участие въ управлението на държавата, възникнахѫ различнитѣ видове държавни заплати, които се давахѫ за участието въ общественния животъ — въ сѫдебнитѣ събрания (заплата на хелиаститѣ), въ народнитѣ събрания (заплата но екклезиаститѣ) и въ праздницитѣ (теориконъ). Но отъ гдѣ се

вземахѫ срѣдствата за тия заплати? Отчасти отъ данъцитѣ на състоятелнитѣ, значи отъ работата на тѣхнитѣ роби, които и тукъ се явяватъ пакъ като хранители на суверенния народъ, отчасти отъ трибуциитѣ, които плащахѫ побѣденитѣ общини на своята „съюзница“.

Нѣщо по вече. Отъ врѣмето на Перикла земята на побѣденитѣ се конфискуваше и подаряваше на отдѣлнитѣ атиняни; това бѣше срѣдство за атинскитѣ държавници да печелѭтъ популярность между атинския народъ. Конфискуваната земя биваше раздѣлена на части (клерои), и тия, които получавахѫ подобна часть, се наричахѫ *клерухи*. Ако съ това искахѫ да направѭтъ селяни отъ нищо не владѣѭщитѣ граждани, то срѣдството бѣ лошо избрано. Лумпенпролетариата прѣдпочиташе да се весели безгрижно въ Атина, отъ колкото съ потъ на чело да осигорява сѫществуванието си. Той оставаше въ Атина, като отдаваше подъ наемъ своята часть земя на досегашния ѝ притежатель. Клерухията, слѣдов. бѣше само срѣдство да се снабдѭтъ отдѣлни лумпенпролетарии съ крѣпостни селяни, които да работѭтъ за тѣхъ. Това учреждение ни обяснява безмѣрното ламтение на Атинянитѣ за земя, то ни обяснява сѫщо и страшната оная умраза, съ която гледахѫ на Атина нейнитѣ подчинени.

Дѣйствието на тия учреждения освенъ че не намаляваше влиянието на богаташитѣ върху економически, ако не и политически, бѣднитѣ народни слоеве, но подбуждаше работнитѣ срѣдни класси да захвърлѭтъ ступанската си дѣятелность и да я замѣнѭтъ съ политическата. Това помагаше за увеличаванието на лумпенпролетариата.

До появяванието на сѫщинския пролетариатъ, демокрацията намираше поддържка само въ работнитѣ срѣдни класове — въ селянитѣ и занаятчиитѣ. Лумпенпролетариата вин҄ѫги е продавалъ политическитѣ си права и свободи; никога не се е борилъ за тѣхъ. И до като массата на атинското население състоеше отъ лумпенпролетарии, народнитѣ правдини се тѫпчехѫ.

Сѫщо такова бѣше, както е извѣстно, и развитието въ Римъ. Слѣдователно, и тукъ прямото народно законода-

телство, както и при варваритѣ, почиваше върху труда на другитѣ; въ варварския периодъ — върху труда на женитѣ, въ цивилизованния — върху тоя на робитѣ.

V.

Прѣдставителната система.

Слѣди отъ прѣдставителна система ний срѣщаме още въ периода на варварството. И наистина, щомъ размѣра на общественнитѣ работи е станѫлъ доста голѣмъ, щомъ той е обхванѫлъ по широкъ крѫгъ, тъй че рѣшението на тия работи отъ едно събрание на всички участвуващи е станѫ-невъзможно, то най практичното бѣше да се замѣни това събрание съ такова отъ *прѣдставители* на тия, които имахѫ право да участвуватъ въ рѣшенията на общественнитѣ работи. Подобни събрания ний срѣщаме напр. при Ирокезитѣ.

Обаче между сегашнитѣ парламенти и тогавашнитѣ събрания има грамадна, не само формална, но и сѫществен-ни разлика. Да разгледаме напр. конфедерацията на Ирокезитѣ. Тя се образува отъ сливанието на петь разни плѣмена съ цѣль да си помагатъ въ врѣме на война. Тоя съюзъ бѣше прѣобширенъ, за да могѫтъ работитѣ му да се рѣшаватъ въ едно събрание. И за това тая работа се прѣдостави на малко едно събрание отъ началницитѣ на различнитѣ клонове отъ сдруженитѣ плѣмена. Но това събрание не бѣше суверено. То нѣмаше право да наложи своитѣ рѣшения на малцинството. Началницитѣ гласувахѫ не по глави, а по плѣмена и всѣко рѣшение, за да бѫдеше дѣйствително, трѣбваше да се вземе съ абсолютно едногласие. Подобно събрание прилича на законодателенъ парламентъ толкова, колкото и всемирния пощенски съюзъ. И отдѣлния прѣдставитель не бѣше застѫпникъ на общитѣ интересси на съюза, а само на тоя на плѣмето, което го е испратило.

Сѫщо такива бѣхѫ прѣдставителнитѣ събрания, които

се образувахѫ въ периода на цивилизацията отъ съединяванието на самостоятелни градове, марки или селски общини. Така напр. въ Швейцарския съюзъ прѣдставителитѣ на отдѣлнитѣ кантони се събирахѫ не за да *вземътъ* нѣкакви рѣшения, а да се *споразумѣватъ* върху извѣстни въпроси. Никой кантонъ не бѣше задлъженъ да признае рѣшението, което той не одобрѣваше.

Такива бѣхѫ и земскитѣ събрания, които се образовахѫ въ монархическитѣ държави къмъ края на срѣднитѣ вѣкове. Тѣ сѫ само продължение на старитѣ народни събрания, въ които, обаче, влизахѫ толкова по вече федеративни елементи, колкото по вече се губеше плѣменната взаимность и плѣменното съзнание и колкото по се изолирвахѫ отдѣлнитѣ общини и марки.

Ний вече видѣхме, по какъвъ начинъ изчезнахѫ старитѣ народни свободи. Имперскитѣ, провинциалнитѣ и земскитѣ събрания, които, слѣдъ осѣдляванието на населението, замѣнихѫ събранията на родоветѣ и плѣмената, не бѣхѫ унищожени. Тѣ продължавахѫ да се събиратъ и избиратъ чиновницитѣ, да рѣшаватъ общественнитѣ въпроси, да разрѣшаватъ споровѣтѣ. Но числото на свободнитѣ мѫже, които имахѫ право да участвуватъ въ тия събрания, се намаляваше, намаляваше се и числото на тия, които имахѫ възможность да участвуватъ.

Въ Франция всѣки пълнолѣтенъ свободенъ гражданинъ имаше право да се явява въ имперското събрание. Фактически, обаче, освѣнъ краля и неговитѣ приближени, както и поканенитѣ духовни и свѣтски величия, въ събранията се явявахѫ само дворянитѣ и тия граждани, които *живѣяхѫ наблизо* или пъкъ които имахѫ да правятъ извѣстни прѣдложения.

Най послѣ гражданитѣ съвсѣмъ изчезватъ отъ събранията. Па и краля малко се интересуваше за тѣхъ. За него важахѫ тия, които имахѫ нѣкаква тяжесть, отъ които той бѣше и фактически зависимъ — земледѣлцитѣ, владицитѣ, херцозитѣ и графоветѣ.

Имперскитѣ и земскитѣ събрания въ християнско-гер-

манскитѣ държави се прѣвръщахѫ все по вече въ дворцови събрания на дворянството. Тѣхното значение се намаляваше. Тѣ загубихѫ правото си да избиратъ чиновницитѣ, понеже службитѣ станахѫ наслѣдственни. Задачитѣ на висшето правосѫдие пъкъ станахѫ тъй разнообразни, че дворянското събрание се показа незрѣло за тѣхъ. Правосѫдието все по вече минаваше въ рѫцѣтѣ на специални сѫдии.

Заедно съ правосѫдието, послѣднитѣ получихѫ и голѣма часть на правовѣдението. Рѣзкото раздѣление на сѫдебната и законодателната власти е още младо и до днесъ ненапълно прокарано. Нѣкога сѫдиитѣ сѫдяхѫ по обичай (традиция). Случеше ли се нѣкое дѣло, каквото до сега не е имало, присѫдата на сѫдията по него се считаше за законъ.

Уреждането на общественнитѣ отношения ставаше не по обичаи и общи закони, а по *особени договори*, които отдѣлнитѣ общини и индивидуми сключвахѫ съ други общини и индивидуми; така че, дворянскитѣ събрания нѣмахѫ вече нищо общо съ законодателството.

Ако обърнемъ внимание и на обстоятелството, че държавата, или краля, въ това врѣме не получаваше доходитѣ си отъ своитѣ подданици, а отъ своитѣ владѣния, тогава ще разберемъ, защо редовното периодическо свикване на дворянското събрание ставаше излишно. Само въ извънредни случаи, когато имаше да прави особенни прѣдложения на своя „народъ", краля свикваше това събрание за да си осигори неговата поддържка и съдѣйствие.

Кръстоноснитѣ походи съживихѫ градоветѣ, отъ което послѣдва и съживѣването на земскитѣ събрания. Търговията и занаятитѣ се развивахѫ, многобройни градове се основахѫ и бързо усилвахѫ. Нѣкои отъ тѣхъ, благоприятствувани отъ условията, сполучихѫ да основѫтъ самостоятелни републики; други не само сполучихѫ да се отървѫтъ отъ чуздо господство, но и да наложѫтъ своето — като напр. Венецианската республика. Даже и тамъ, гдѣто не бѣхѫ достигнѫли такива размѣри и могѫщество, градоветѣ прѣдставляхѫ такава сила, която не можеше вече да се игнорирва. А щомъ имаше да се разгледжатъ нѣкои важни дѣла, при

които краля трѣбваше да има нуждната подържка, той се виждаше принуденъ да свиква и прѣдставители на градоветѣ въ събранията.

По такъвъ начинъ въ върховнитѣ събрания се вмъкнѫ новъ единъ елементъ или по право два елемента. Духовенството, ако и неисключено, малко се интересуваше отъ дворянскитѣ събрания. То располагаше съ много други срѣдства за да запази интерессигѣ си. Но сега, когато върховнитѣ прѣдставителни събрания — така могѫтъ тѣ сега да се нарекѫтъ — получихѫ новъ животъ и значение съ постѫпването въ тѣхъ на градскитѣ прѣдставители, духовенството пакъ почнѫ да имъ отдава голѣмо внимание.

Така тия прѣдставителни събрания се прѣвърнахѫ въ *съсловни*. Формитѣ, които тѣ вземахѫ бѣхѫ различни. По нѣкога духовенството заедно съ дворянството образовахѫ една камара, градскитѣ прѣдставители — друга. По нѣкога духовенството се отдѣляше отъ дворянството — образовахѫ се три камари. Сѫщо и благороднитѣ се дѣляхѫ на *висши* и *нисши*. А по нѣкога селенитѣ сполучвахѫ да се освободѭтъ отъ задълженията си къмъ феодалитѣ и да достигнѫтъ до такава сила, която не можеше да се игнорирва. Тогава въ съсловнитѣ събрания постѫпвахѫ и селски прѣдставители, които засѣдавахѫ съ градскитѣ или пъкъ образовахѫ четвърто съсловие.

Тия съсловни събрания бързо печеляхѫ влияние и могѫщество. Защото, колкото по се развивахѫ занаятитѣ и търговията, толкова доходитѣ на краля не достигахѫ да се покриѭтъ държавнитѣ разсходи. Плащанитѣ специални сѫдии ставахѫ все по вече; въ тѣхни рѫцѣ прѣминѫ заедно съ висшето и часть отъ нисшето правосѫдие. Правосѫдието и милитаризма — най важнитѣ тогава държавни задачи, ставахѫ все по скѫпи, не по ефтинъ ставаше и лукса на княжескитѣ дворци. Князетѣ почнахѫ да чувствуватъ нужда отъ пари и тѣхната алчность станѫ безгранична. Начена се „бѣдствието" на князетѣ.

По бѣднитѣ отъ тѣхъ, подобно на нашитѣ едри земевладѣлци, употрѣбявахѫ всички срѣдства за да се закрѣ-

пьятъ. Най простото срѣдство бѣхѫ дълговетѣ. Тѣ не забравихѫ и лъжливитѣ фалименти, фалшификацията на паритѣ, ограбванието на богатитѣ граждани, особено на богатитѣ евреи.

Но колкото и доходни по нѣкога да бѣхѫ тия срѣдства, все пакъ не можехѫ да помогнѫтъ за покриванието на увеличаващитѣ се дворцови разходи. Необходимо бѣ да се натоварятъ всички граждани съ подържанието на държавата, *Паричнитѣ данъци бѣхѫ изнамѣрени.*

Князетѣ, обаче, получавахѫ тия данъци не безъ извѣстни задължения. Тѣ можахѫ да притискатъ беззащитнитѣ селяни, колкото искахѫ, но прѣдъ мощнитѣ класси, които бѣхѫ застѫпени въ съсловнитѣ събрания, тѣ трѣбваше да се прѣкланятъ. По такъвъ начинъ, управлението на държавата прѣминѫ връху единъ избранъ отъ съсловнитѣ събрания съвѣтъ, въ рѫцѣтѣ на който князътъ бѣше просто орѫдие.

Тия съсловни събрания бѣхѫ прѣдшедственицитѣ на днешния парламентъ. Но въ сѫщность тѣ още стояхѫ на тия основи, на които стояхѫ горѣпомѣнатитѣ събрания на съединенитѣ родове и племена.

Отдѣлния членъ на съсловнитѣ събрания не бѣше прѣдставитель на цѣлата нация или на нѣкоя класса, но на особенна, строго ограничена корпорация или територия (область), която той прѣдставляваше или като избранъ (прѣдставителя на нѣкой градъ или духовна корпорация), или по силата на наслѣденото или спечеленото си социално положение (свѣтски или духовенъ земевладѣлецъ). Задълженията на всѣка корпорация и на всѣка область къмъ държавата бѣхѫ установени съ особени договори и нищо не можеше да се наложи на общината или областьта безъ нейното или това на господаря й съгласие. Тиранизиране на малцинството въ съсловнитѣ събрания отначало нѣмаше; но, разбира се, всѣко малцинство, при дадени обстоятелства, можеше да се надѣва, че ще бѫде принудено съ сила да се подчини на рѣшението на болшинството.

Ако прѣдставителя бѣше такъвъ не по социалното си

положение, а избранъ, то всѣко негово одобрение трѣбваше да се потвърди и отъ неговитѣ избиратели, за да можеше то да е дѣйствително. Прѣлатитѣ трѣбваше да получѫтъ съгласието на своя капитолъ или конвентъ, градскитѣ прѣдставители — това на съвѣта или събранитѣ общини.

За да можеше модерния парламентъ да стѫпи на мѣстото на съсловнитѣ събрания, трѣбваше цѣлокупната държава да стѫпи на мѣстото на съставения отъ общини и задруги конгломератъ, трѣбваше национализма да заеме мѣстото на тесногрѫдия партикуляризмъ на общината.

Това извърши капиталистическия начинъ на производството.

VI.

Монархически и парламентаренъ абсолютизмъ.

При капиталистическия начинъ на производството, който почнѫ да се развива къмъ 16-то столѣтие, стокопроизводството, произвежданието за продавание, става обща форма на производството въобще. Производството за собствено употрѣбление все по вече отстѫпва. Заедно съ това изчезва и самодоволството и исключителностьта на селскитѣ и градски общини, което характеризираше срѣднитѣ вѣкове. Сега отдѣлнитѣ клонове на производството ставатъ зависими отъ пазаря, отъ *вѫтрѣшния пазарь,* а често и отъ *всесвѣтския.*

Но вътрѣшния пазарь е пространството, което държавата заключава. Вѫтрѣ въ своята територия държавата пази своитѣ стокопроизводители и стокопродавачи, колкото може отъ външната конкуренция; тя се грижи за благоприятнитѣ условия на своя износъ. Колкото по голѣма и по силна е държавата, толкова по вече може тя да защити интереситѣ на своитѣ стокопроизводители и стокопродавачи.

Отъ тогава държавитѣ получаватъ твърда екномическа

основа. Въ срѣднитѣ вѣкове виждаме постоянно едно промѣнение въ областитѣ, причинено отъ завоевания, наслѣдства, зестри, размѣни, даже и залагания. А понеже всѣка община за себе си съставляваше нѣщо цѣло, то тия държави нѣмаше защо да бѫдѫтъ нѣщо свързано. Хабсбургитѣ въ 14-то столѣтие владѣяхѫ земи не само въ сегашната нѣмска Австрия, но и въ Швейцария, Швабия и Елзасъ.

Напротивъ, модернитѣ държави се състоѭтъ отъ економически здраво свързани области, чиято връска става толкова по тѣсна, колкото по дълго сѫществува държавата, колкото по капиталистически се развива економическия животъ въ нейнитѣ граници, колкото по отговаря производството на особеннитѣ условия и нужди на вѫтрѣшния пазарь.

Размѣритѣ и формитѣ на държавата прѣставатъ вече да интерессуватъ само господствуѭщитѣ фамилии. Сега тѣ интерессуватъ и производителнитѣ класси. Отъ династическа, държавата става национална.

За жителитѣ на срѣдневѣковната община бѣше все едно, дали тѣхния господарь владѣеше и върху други общини, както днесъ за работницитѣ въ нѣкой чифликъ малко важи, дали тѣхния господарь има и други имѣния. Напротивъ, за жителя на днешната държава всѣко нейно намаление врѣди и прѣчи на економическия му животъ, а всѣко разширение докарва и разширение на вѫтрѣшния пазарь и подобрява условията на вънкашния.

Колкото по затворена и по силна става новата държава, толкова по слаби и безъ значение ставатъ отживѣлитѣ вече политически и социални учреждения вѫтрѣ въ нея. Тѣхнитѣ функции все по вече прѣминаватъ върху държавата и най послѣ тѣ се прѣврѫщатъ въ развалини, които трѣбва да се отстранѭтъ. Обществото се „атомизирва“. Отношенията между хората прѣставатъ да се уреждатъ посрѣдствомъ различни корпорации.

Рѫка за рѫка съ това „атомизирвание“ т. е. заедно съ изчезванието на отживѣлитѣ вече организации вѫтрѣ въ държавата, върви и централизирането на самата държава и обществото.

Търговията има тенденцията да централизира. Тя изисква натрупванието на стоки, както и на куповачи и продавачи, на особенни, благоприятни по географическото си положение и политически условия, мѣста. Капиталистическия начинъ на производството, като прѣвръща цѣлото производство въ стоково и като го прави зависимо отъ търговията, води отъ централизация въ търговията, къмъ централизация въ цѣлия економически животъ. Цѣлата страна става прямо или косвено, по малко или по много зависима економически отъ главния градъ и отъ капиталистическата класса. Столицата, като центръ на търговията, става и центръ на цѣнности, на излишъка на страната; лукса поражда искуствата и наукитѣ.

Економическата централизация влѣче слѣдъ себе си и политическата; търговския центръ става центръ на правителството.

Ний вече видѣхме, че новопоявилитѣ се класси, които живѣѭтъ отъ производството и търговията, се нуждаѭтъ отъ силна държавна власть, която да пази интересситѣ имъ както вѫтрѣ, тъй и вънъ.

Краля, наслѣдника на старитѣ плѣменни началници, въ срѣднитѣ вѣкове бѣше само началникъ — като военень началникъ—шефъ на военната каста, като върховенъ сѫдия— шефъ на духовната каста. Ако и да бѣше наслѣдственъ, той все пакъ оставаше зависимъ отъ волята на своитѣ самостоятелни и непокорни вассали, както и отъ волята на сѫщо тъй независимата и непокорна иерархия. Появяванието на градоветѣ, както видѣхме, не подобри положението му, а го постави въ зависимость отъ три съсловия, вмѣсто отъ двѣ.

Само развитието на търговията и капиталистическото производство докара това подобрение. То породи тълпа нищонеимѣѭщи, отъ които, до като индустрията не бѣше развита, само една часть намираше работа По-вечето ставахѫ лумпенпролетарии и като такива — стълбъ на деспотизма. Сега тѣ продавахѫ не избирателнитѣ си гласове, а своитѣ юмруци. *Появи се наемната войска*[2]).

Сѫщеврѣменно изчезнахѫ и независимитѣ отъ князетѣ

рицарски войски. Феодалнитѣ извори на богатствата изчезвахѫ или губяхѫ значението си. Силата на държавата сега почиваше върху парите, а не върху десятъка на селянитѣ и тѣхнитѣ натурални данъци. Но колкото и да се притискахѫ селянитѣ, пари мѫчно можеше да се вземѫтъ отъ тѣхъ. За това и земевладѣлцитѣ, духовенството и дворянството бѣхѫ принудени да продаватъ особеннитѣ си функции, въ които бѣхѫ се усъвършенствували: духовенството продаваше опрощение на грѣховетѣ, продаваше своитѣ молитви и святии; дворянитѣ отивахѫ да служатъ всѣкиму, който имъ даваше износна цѣна. Вассалитѣ отъ економически независими се прѣвърнахѫ въ зависими наемници, княжески офицери т. е. водители на лумпенпролетарията, който се събираше подъ знамето на князетѣ.

Но търговията на духовенството станѫ тъй гнусна, че народа почна да протестира. Както и дворянството, духовенството не можа да запази своята независимость. Всички имущества и доходи, които то сполучи да запази или спечели, багодареше отъ сега нататъкъ, както въ католическитѣ, тъй и въ протестанскитѣ страни на князетѣ, на чиито интересси то почнѫ да служи.

Дворянството и духовенството освѣнъ че загубихѫ своята самостоятелность, отчасти и богатства, но станахѫ излишни. Новия начинъ на производството, новата държава, поставихѫ на правосѫдието и управлението такива задачи, за рѣшението на които старитѣ феодални организации, въ които дворянството и духовенството играяхѫ тъй важни роли, не бѣхѫ способни. Въ правосѫдието почнахѫ да царуватъ напълно юриститѣ, които се назначавахѫ и плащахѫ отъ князьтъ, слѣд., бѣхѫ зависими отъ него. Сѫщо и съ управлението на държавнитѣ финансии се натовари заплащана отъ князя бюрокрация. Въ срѣднитѣ вѣкове земевладѣлцитѣ и градоветѣ изплащахѫ своитѣ задължения на краля. Държавната власть не се интересуваше, по какъвъ начинъ земевладѣлцитѣ прѣбирахѫ данацитѣ отъ своитѣ подчинени или градътъ отъ своитѣ жители. Сега, обаче, събирането на данъка се отнѣ отъ рѫцѣтѣ на земевладѣлци-

тѣ и градскитѣ магистрати и се прѣдаде въ ржцѣтѣ на специални чиновници.

Дворянството и духовенството, като такива, прѣстанахж да иматъ нѣкакво значение за държавното управление, за правосждието и милитаризма. Тия съсловия се прѣвърнахж въ лѣниви търтеи, които благодарятъ своитѣ привилегии и богатства не вече на общественнитѣ си функции, а на княжескитѣ милости. Тѣхната задача сега бѣше да въсхваляватъ краля или княза.

Заедно съ самостоятелностьта на дворянството и духовенството изчезнахж двѣ най важни опори на съсловнитѣ събрания.

Но и третята опора — градоветѣ—изчезваше въ 17-то и 18-то столѣтия все по вече. Наистина, капиталистическия начинъ на производството докара значително увеличение на населението въ градоветѣ, обаче, то се натрупваше само въ малкото голѣми градове. По голѣмата часть на градоветѣ застанж всрѣдъ развитието или пъкъ тръгнж назадъ. Нѣкои се прѣвърнахж въ „затънтени градовце“, които не можахж да противостоятъ на голѣмата сила на абсолютизма.

Столицата ставаше важенъ факторъ въ модерната държава. Хенрихъ IV знаеше, че Парижъ струва единъ панаиръ т. е. подчинението на краля подъ волята на столицата, а какво значеше Лондонъ за държавната политика — това Карлъ I испита на своя гърбъ.

Но болшинството на столичнитѣ жители нѣмаше никакъвъ интерессъ въ запазванието силата на съсловнитѣ събрания, защото тя почиваше върху господството на земевладѣлцитѣ и градскитѣ филистери. Какво можеше да очаква столицата отъ тия събрания? Прѣди всичко голѣма спестовность. Но това не бѣше въ интересса на массата на столичното население. Голѣма часть отъ столичното население сжщесвуваше благодарение нуждитѣ на *двореца*. Колкото по вече харчеше той, толкова за столицата бѣше по добрѣ. Че дворцовитѣ хора не трупахж сами тия богатства, че въ столицата тѣ харчахж това, което вземахж отъ массата на цѣлото население — за това фабрикантитѣ и търговцитѣ съ луксозни прѣдмѣ-

ти, лихваритѣ, сводницитѣ, дворцовитѣ поети и философи никакъ не искахѫ да знаѭтъ. *И още днесъ има не малко книжници, които проповѣдватъ блюдолизническатѫ мѫдрость, че расточителностьта на монарситѣ и тѣхнитѣ любимци е необходима, защото съ това влизали въ рѫцьтѣ на хората пари.*

Елементитѣ, които спечелихѫ сега влияние въ държавата не бѣхѫ вече тия, които имахѫ застѫпници въ съсловнитѣ събрания. Това бѣхѫ новопоявпли се елементи, които дѣйствувахѫ лично върху краля: прѣди всичко *дворцовото дворянство* и *духовенство* заедно съ извѣстно число чиновници и метресси; тѣ работяхѫ чрѣзъ *интриги.* Послѣ, *столичното население,* което често прокарваше желанията си съ *демонстрации* и *мятежи,* и най послѣ *търговцитѣ, капиталиститѣ,* чийто кредитъ станѫ важна опора на новата държава.

Въ сѫщность, абсолютизма бѣше невъзможенъ безъ поддържката на капиталиститѣ. За да заплщаѭтъ своитѣ привърженици и защитници, за да отговорѭтъ на всички задължения, които имъ налагаше държавата—князетѣ имахѫ нужда отъ пари, много по вече пари, отъ колкото можахѫ да събирѫтъ отъ поданицитѣ си въ видъ на данъци или мита. Тѣ се принуждавахѫ да търсѭтъ кредита на богатитѣ търговци, разбира се, не безъ извѣстни задължения. Отъ тогава и до сега кредита е станѫлъ най главната опора на държавата. Качванието и спадванието на борсовия курсъ въ послѣднитѣ двѣ столѣтия сѫ рѣшавали сѫдбата на много правителства.

Тия бѣхѫ най-важнитѣ фактори, които опрѣдѣляхѫ политиката на европейскитѣ монархии до Французската революция, както и до сега. Тѣхното влияние — ако и голѣмо — бѣше нерегулирано и неопрѣдѣлено. Фактически управляваше не князя, а нѣкои котерии или крѫгове; но тѣ можахѫ да дѣйствуватъ само чрѣзъ него върху правителството. Властьта на монарситѣ бѣше абсолютна; нѣкои лица сполучвахѫ да направляватъ тая власть, но никой не бѣше въ положение да ѝ противостои.

Съсловнитѣ събрания губяхѫ постоянно значението си.

Въ нѣкои страни тѣ съвсѣмъ заспахѫ, въ други играяхѫ роля, подобна на тая на днешнитѣ работнически съвѣти въ фабрикитѣ; тѣ се прѣвърнахѫ въ машини, на които бѣ позволено да помагатъ на полицията въ нѣкои дребни работи.

Такъвъ бѣше общия ходъ на развитието въ 17-то и 18-тостолѣтия.

Но има и исключения. Имаше страни, които, въпрѣки волята на краля, сполучихѫ да запазятъ съсловнитѣ събрания, които станахѫ и господари на държавната власть. Най забѣлѣжителенъ примѣръ ни прѣдставлява *Англия*. Причинитѣ на това исключение сѫ много. Най важни сѫ обаче слѣднитѣ. Тъкмо въ началото на 17-ий вѣкъ, когато абсолютизма въ Англия трѣбваше да издържи най рѣшителната борба, короната прѣминѫ върху шотландскитѣ кралье, върху кральетѣ на една економическа закъснѣла страна, въ която кральетѣ бѣхѫ още зависими отъ съсловнитѣ събрания. Въ продължение на цѣлото 17-то столѣтие, Шотландия съставляваше извора на слабостьта на Стюартитѣ, които се домогвахѫ до английската корона въ врѣме на абсолютизма, сѫщо така, както днесь Унгария съставлява прѣчка за абсолютическитѣ стрѣмления на Хабсбургитѣ.

По-важна причина бѣше и изолираното положение на Англия. Нейната сила и сигурность почиваше не върху сухопѫтната войска, а върху *флотата*. Английското гражданство — което се занимаваше съ производство на стоки и търгувание съ тѣхъ — нѣмаше, слѣдов., никакъвъ интерессъ да помага на краля въ създаванието на силна сухопѫтна войска. Това сигурно срѣдство на деспотизма липсваше въ Англия тъкмо въ най рѣшителнитѣ борби на абсолютизма.

Още по важно става изолиранното положение на Англия и съ това, че отъ 16-то столѣтие тя особенно благоприятствуваше развитието на една модерна капиталистическа буржуазия, вслѣдствие откритието на пѫтя за Источна Индия и тоя за Америка, които прѣмѣстихѫ центра на свѣтската търговия отъ брѣговетѣ на Срѣдиземното море на тия на Атлантическия океанъ. Отначало Англия вземаше участие въ процъвтѣлата свѣтска търговия на Португа-

лия, Испания и Нидерландия чрѣзъ *грабежи,* при което най много страдахѫ испанцитѣ. Скоро тя сполучи да даде на грабежитѣ си легална форма, като завоева сама колонии и разви широка прѣзморска търговия, разбира се, не само такава, каквато разбираме днесъ, но и търговия съ роби и контрабанда. Лондонъ бързо станѫ центръ на свѣтската търговия, той надминѫ Лиссабонъ и Антверпенъ и къмъ края на 17-то столѣтие имаше само единъ съперникъ: Амстердамъ. По числото на жителитѣ си, той още тогава застанѫ на чело на голѣмитѣ европейски градове; той броеше 500000 жители и можеше да издържа грацска милиция. При това, той бѣше по малко луксозенъ отъ Парижъ; неговото благополучие зависяше много малко отъ расточителностьта на двореца и дворцовитѣ хора, а по-вече отъ процъвтяванието на търговията; нуждно бѣше едно силно не вѫтрѣ, а вѫнъ правителство. Стюартитѣ, обаче, харчахѫ всичкитѣ си сили за да введѫтъ абсолютизма, като прѣнебрѣгвахѫ развитието на силна политика, която да пази всесвѣтската търговия на Англия.

Английската буржуазия, особенно лондонската, бѣше тъй силна, тъй самосъзнателна, щото въ срѣдата на 17 то столѣтие, въ съюзъ съ часть отъ дворянството, съ дребната буржуазия и остатъка отъ селянитѣ, се осмѣли да обяви война на короната, която се поддържаше отъ другата часть на дворянството и отъ духовенството. Буржуазията въ тия войни побѣди, но подпаднѫ подъ диктатурата на войската, състояща отъ дребни буржуа и селяни. И случи се това, което се повтори и въ францусската революция отъ 1848 год; исплашена и притиснѫта отъ диктатурата на работницитѣ, буржуазията отново се хвърли въ рѫцѣтѣ на краля и дворянството. Тя се съюзи съ земевладѣлческата аристокрция, която преживѣ Францусската революция и се запази до първитѣ десятилѣтия на нашето столѣтие.

Особенния характеръ на Англия се дължи на съюза на едрата буржуазия съ земевладѣлческата аристокрация. Тридесет-годишната гражданска война на бѣлата и червената рози

унищожи висшето дворянство. Върху развалинитѣ на старата аристокрация израстнѫ нова — земевладѣлческата. Тя бѣ създадена отъ Хенриха VII, който тури край на тая война, обогатена отъ Хенриха VIII и неговия синъ Едуардъ VI на смѣтка на църквата, гилдиитѣ и дворцовото дворянство, чиито имущества бидохѫ конфискувани.

Второто подновяване на едрото земевладѣлчество се роди вслѣдствие гражданската война между Карла I и парламента. Много дворяни загубихѫ тогава имуществата си отчасти канфискувани, отчасти поради финансови растройства. Тѣхнитѣ имущества прѣминахѫ въ ръцѣтѣ на богатитѣ буржуа. Реставрацията на Стюартитѣ не сполучи да повърне на съсипанитѣ дворяни имуществата. Не е чудно, че английското земевладѣлчество показа съвсѣмъ другъ характеръ отъ тоя на континенталното, напр. на френското. Послѣдното пазеше традициитѣ на феодализма до толкова, до колкото гледаше съ отвръщение на производителнитѣ и търгуващитѣ класси. То се срамуваше да печели пари. Доходитѣ отъ имуществата му бѣхѫ много скромни; тънкото му чувство за честь не позволяваше да обработва по рационално земята си. Обаче това никакъ не му прѣчеше да покрива недостига съ просия (при краля), съ кражба (при държавната касса) и съ заеми (при капиталиститѣ). Френското дворянство банкрутира въ 18-то столѣтие.

Болшинството на английскитѣ едри земевладѣлци носеше вече въ себе си капиталистическия духъ. Тѣ се грижахѫ за капиталистическата експлоатация на имуществата си отъ капиталисти наематели; тѣ считахѫ търгуванието за безчестие, но умѣѭхѫ да цѣнѭтъ богатитѣ буржуа. Чрѣзъ участието си въ колониалната политика, тѣ натрупвахѫ богатства, които употрѣбяваха за разширяванието и подобрението на имуществата си. Въ сѫщото врѣме, когато загинѫ френското дворянство, английското пъкъ станѫ финансиална сила.

Енергично и прѣдприемчиво, като тогавашната буржуазия, английското дворянство не само участвуваше въ нейнитѣ частни прѣдприятия, но се дѣятелно занимаваше

сѫщо и съ държавнитѣ работи. Гдѣто бѣше възможно, аристокрацията запази своитѣ функции въ управлението на държавата и съ това не позволи да се образува силна бюрокрация въ Англия. Тя знаеше да се съобразява съ интересситѣ на буржуазията, къмъ която стоеше тъй близко.

Благодарение на подмладяванието си въ 16-то и 18-то столѣтие, английската земевладѣлческа аристокрация сполучи да запази младежката си прѣснота, а при това и капиталическото производство се разви доста рано.

При сѫществуващитѣ тогава условия, съюза на тия двѣ класси бѣше непобѣдимъ и краля бѣ принуденъ да капитулира прѣдъ тѣхния прѣдставитель — парламента.

Съвсѣмъ противоположно бѣше развитието въ крайния западъ на Европа, въ *Полша*. И тамъ аристокрацията побѣди короната, и тамъ послѣднята не сполучи да стане господарь върху съсловното събрание. Но социалнитѣ основи на полския ландтагъ бѣхѫ различни отъ тия на английския парламентъ. Въ Полша земевладѣлческата аристокрация станѫ самодържавна поради упадъка на развитието. Нахлуванието на Турцитѣ и откриванието пѫтя за Индия повредихѫ на Полша. Полската буржуазия изчезнѫ, защото не можа да противостои на аристокрацията. И съ това изчезнѫ всѣка прѣчка на феодалната анархия; краля останѫ безсиленъ срѣщу ландтага, послѣдния пъкъ безсиленъ срѣщу отдѣлнитѣ аристократи, отъ които всѣки се считаше за суверенъ господарь. Характера на земскитѣ съсловия, като събрание, което се събираше безъ да може да рѣши нѣщо, нигдѣ не испъкнѫ тъй релефно, както въ Полша, гдѣто всѣко рѣшение ставаше недѣйствително, щомъ не се удобрѣше отъ нѣкой дворянинъ.

Съвсѣмъ друга форма имахѫ земскитѣ събрания въ Англия, гдѣто надмощието на буржуазията върху короната почиваше върху това, че едритѣ земевладѣлци се приспособихѫ къмъ капиталистическия начинъ на производството, като се и съединихѫ съ капиталистическата класса. Атомизиращитѣ и централизиращи тенденции въ Англия бѣхѫ сѫщо тъй дѣятелни, както и въ останалата Европа. Тѣ

докарахѫ и тамъ, както напр. въ Франция, централната власть, която не търпеше никакво съпротивление, не понасяше никаква критика. Разликата между Англия и Франция бѣше тази, че въ първата парламента бѣше централната власть, а въ втората — короната.

Характера на парламента се промѣни вслѣдствие борбитѣ му съ короната, които го усилихѫ и затвърдихѫ, а сѫщо и вслѣдствие сливанието на отдѣлнитѣ общини и градове въ една нация. Прѣдставителя прѣстанѫ да бѫде такъвъ само на извѣстна корпорация или область и да черпи сила и значение отъ силата и значението на корпорацията и областьта, които прѣдставляваше. Парламента получи единство, той стана суверенъ и изворъ на всѣка власть. Господството на парламента, обаче, значеше само господство на неговото *болшинство.* Заедно съ изчезванието на независимитѣ отъ държавата общини и области, изчезнѫ и самостоятелностьта на отдѣлния прѣдставитель. Волята на парламентарното болшинство става законъ. Той можеше, като Лудовика XIV да каже — държавата съмъ азъ. Краля и министритѣ станахѫ негови роби. Подобно на другитѣ роби, и тѣ се опитахѫ съ нечисти срѣдства да накаратъ своя господарь да върши туй, което имъ бѣше по волята. Обаче, корумпиранието на господаритѣ отъ робитѣ още не значи унищожавание на сѫществуѭщитѣ отношения.

Болшинството и меншиството въ парламента се прѣвръщатъ въ двѣ самостоятелни партии — *Тори* и *Виги.*

Силнитѣ партии въ старитѣ съсловни събрания бѣхѫ невъзможни; поради по ранното господство на локалнитѣ исключителни интересси, не само свръската на държавата, но сѫщо и тая на партиитѣ, трѣбваше да бѫде шаткава; послѣднитѣ постоянно се промѣняхѫ. Модерния начинъ на производството и модерната държава трѣбваше да турѭтъ край на съсловния партикуларизмъ на еснафитѣ, общинитѣ и пр. и съ това да накаратъ членоветѣ на различнитѣ класси да съзнаѭтъ классовитѣ си интересси, за да могѫтъ да образоватъ партии, които да се простиратъ върху цѣлата страна и да почиватъ върху тия класси и тѣхнитѣ интересси.

Но колкото по могжщъ ставаше парламента, колкото по-вече той подчиняваше подъ волята си държавната власть, толкова по голѣмо ставаше значението на оная партия, която имаше болшинство. Отъ тукъ и стрѣмлението на политицитѣ да съединжтъ въ едно цѣло всички партии, които прѣслѣдватъ еднакви цѣли, а се различаватъ въ нѣкои маловажни въпроси. Отъ тукъ и стрѣмлението да се изглаждатъ всички недоразумѣния по маловажнитѣ въпроси. Появи се партийната дисциплина, „партийната тирания"; заедно съ абсолютизма на парламента, появява се и абсолютизма на партийното болшинство.

Тоя „деспотизмъ" или „терроризмъ", обаче, не е особенность на парламентаризма. Тѣ се срѣщатъ навсѣкждѣ, гдѣто голѣми масси се борятъ за достиганието на една цѣль, гдѣто побѣдата зависи отъ най строгото взаимнодѣйствие на всички стрѣмящи се по едно направление сили. Либералнитѣ политици ставатъ смѣшни, като говорятъ за „терроризма" на разнитѣ партии и фракции и като крѣщжтъ противъ „тиранията" на работническитѣ синдикати. Смѣшни ставатъ и анархиститѣ, когато протестиратъ противъ парламентарния деспотизмъ въ туй врѣме, когато прѣпоржчватъ работническитѣ синдикати за отплотъ на свободата т. е. на анархическата разнебитенность.

Свободата, както я разбиратъ либералитѣ и анархиститѣ, не сжществува нито въ синдикатитѣ, нито въ парламентарнитѣ партии.

Модерната демокрация.

Абсолютизма достигнж най-висшето си развитие въ 18-то столѣтие. Въ сжщото столѣтие се родихж, обаче, и силитѣ, които трѣбваше да го погрѣбжтъ.

Въ 18-то столѣтие държавата се прѣвърнж въ учреждение за расплодявание на търговски и индустриални капиталисти, сжщо и на пролетарии. Отъ друга страна, тя

прѣдставляваше огромна машина, съ която въ Англия си служеше часть отъ дворянството, която участвуваше въ политическитѣ спекулации, да ограбва народа. Това породи силно възмущение у народа. Търговията и индустрията се развихѫ до такава стъпень и взехѫ такъвъ характеръ, че опекунството на мѫчноподвижната бюрокрация все по вече почнѫ да прѣчи на всѣко ново развитие въ начина на производството. Бюрокрацията почна да игнорирва всѣко регулиране и всѣки обичай въ стопанския животъ, като помагаше въ конкуренцията само оня, който умѣеше найдобрѣ да експлоатира всѣко ново въведение, всѣко ново откритие.

И свободата, а не държавната опека станѫ вече лозунгъ на капиталиститѣ.

Но буржуазията искаше не само економическа свобода, но и *политическа*. Сега тя се чувствуваше по число, особенно по умѣние и економическа мощь, тъй силна, че твърдо вѣрваше да реализира туй, което се опита въ Англия още въ срѣдата на 17-то столѣтие — да събори игото на аристокрацията и короната.

И тя имаше толкова по вече причини за това, колкото по безсрамно аристокрацията и короната ограбвахѫ населението. Въ 16-то, 17-то и отчасти въ първата половина на 18-то столѣтия, едрата индустрия и търговията служахѫ главно на лукса. А прѣдъ видъ на недобритѣ и недостатъчни транспортни срѣдства, прѣнасянието на една стока бѣше възможно само когато тя имаше голѣма цѣнность. Прѣзморската търговия, освенъ срѣброто и златото, докара въ Европа и скѫпоцѣнни камъни, раскошни материи и пр. Капиталистическитѣ индустрии, т. е. тия, които работяхѫ за всесвѣтския пазарь, произвеждахѫ копринени материи, порцеланъ, гобелинъ и пр. Печалбата на капиталиститѣ зависеше отъ расточителностьта и експлоатацията на аристократитѣ.

Но вслѣдствие подобрението въ транспортнитѣ срѣдства и пѫтищата за съобщение, както и начинитѣ на производството, луксознитѣ индустрии все по вече отстѫпвахѫ

прѣдъ массовитѣ. До като първитѣ зависяхѫ отъ сѫществуването на двореца и расточителната аристокрация, вторитѣ се облѣгахѫ само върху способностьта на массата да консумира, слѣд. тѣ нѣмаше интерессъ въ експлоатацията на массата. Колкото по вече индустрията ставаше массова, толкова по непоносима ставаше за буржуазията аристократическата грабителска политика.

Колкото по вече индустрията ставаше массова, толкова по вече се търсьхѫ суровитѣ материали и жизненитѣ срѣдства. Домашното производство все по малко и по малко удовлетворяваше търсението и внисанието на по ефтини жизнени срѣдства и сурови материали добиваше голѣма важность за индустриалнитѣ класси. Интереситѣ на земевладѣлцитѣ, напротивъ, вървѣхѫ въ противоположното направление.

Тия обстоятелства — въ нѣкои страни заедно, въ други само нѣкои отъ тѣхъ — породихѫ отначало въ Англия и Франция, по късно и въ останѫлата Европа, силната умраза на буржуазията къмъ аристокрацията, която се проявяваше въ различни форми.

Заедно съ буржуазията, обаче, почнахѫ да се размърдвать и долнитѣ класси, селянитѣ и дребната буржуазия, къмъ които се присъедини и индустриалния пролетариатъ, който, обаче, нѣмаше самостоятеленъ животъ, а вървеше рѫка за рѫка съ революционнитѣ слоеве на дребната буржуазия. Върху тия класси падаше всичката държавна тяжесть; отъ тѣхъ държавата истегляше срѣдствата, съ които посрѣщаше разноскитѣ по издържанието на бюрокрацията, милитаризма, държавнитѣ дългове, а сѫщо и по исхранванието на двореца съ неговитѣ многобройни паразити.

Селянитѣ, дребнитѣ буржуа и пролетариата — до колкото можеще тогава да се говори за такъвъ — бѣхѫ още отначало неприятелски настроени къмъ абсолютизма и аристократическата експлоатация на държавата. Но всички опитвания да се съпротивьѫтъ бивахѫ напраздни, благодарение тѣхния партикуларизмъ, благодарение липсванието на твърди връски между отдѣлнитѣ общини. А при такива об-

стоятелства централизираната държава лесно можеше да се расправи съ тѣхъ.

Но съ врѣме държавното единство и капитализма — търговията, данъцитѣ, милитаризма и пр., упражнихѫ своето влияние върху долнитѣ класси. Мѣстната исключителность на общинитѣ постъпенно изчезваше, нѣгдѣ по-рано, нѣгдѣ по-късно, пролетариата и дребната буржуазия даже и въ най-малкитѣ градовце почнахѫ да влизѫтъ все въ по тѣсни отношения съ другаритѣ си отъ голѣмитѣ градове. Послѣднитѣ станахѫ примѣръ за работнитѣ класси въ цѣлата страна. Капиталистическата индустрия натрупваше въ голѣмитѣ градове масса работници, и дребни занаятчии, които не живѣяхѫ отъ дворцовия раскошъ. Тоя раскошъ ги докара до съзнание на своята мизерия и устрѣми цѣлата умраза, цѣлото възмущение на съсипваната масса къмъ двореца и неговитѣ креатюри.

Подъ влиянието на работнитѣ класси въ голѣмитѣ градове, пролетариата и дребната буржуазия, а отчасти и селянитѣ, отъ цѣлата страна почнахѫ да съзнаватъ, че освѣнъ частнитѣ си интересси, тѣ иматъ и общи — държавни. Тѣхното значение и сила растеше съ изчезванието на исключителностьта имъ, у тѣхъ се породихѫ стрѣмления, които обгрѫщахѫ цѣлата нация.

Заедно съ буржуазията и пролетариата израстнѫ новъ единъ врагъ на аристократическия режимъ: буржуазната интелигенция, адвокатитѣ, профессоритѣ, художницитѣ, докторитѣ и пр.

Въ 16-то и 17-то столѣтия тия класси бѣхѫ прямо или косвено зависими отъ двореца. Въ срѣднитѣ вѣкове църквата бѣше разсадника на искуствата и наукитѣ. Отъ като тя прѣстанѫ да бѫде такава, слѣдъ реформацията, економически зависимия мислитель, поетъ или художникъ, ако искаше напълно да се прѣдаде на науката или искуството си, трѣбваше да търси благоволението на нѣкой господарь, който би го приелъ между своитѣ лакеи. Но колкото по силна ставаше буржуазията, колкото по вече тя — благодарение на богатствата си — намираше свободно врѣме, колкото по вече

образованитѣ хора — като адвокати, доктори, инжинери и пр. — ставахѫ необходими за търговията и най послѣ, колкото по растеше между долнитѣ класси въ голѣмитѣ градове интересса къмъ политическия животъ, колкото по вече тѣ четяхѫ вѣстници и книги, толкова интелигенцията ставаше по независима отъ двореца; сега въ искуствата и наукитѣ можахѫ да се прокарватъ тенденции, насочени противъ тия фактори и скоро тия тенденции взехѫ връхъ, защото логиката на нѣщата говореше противъ аристократическия режимъ, а интересситѣ на интелигенцията, по голѣмата часть на която произлизаше отъ буржуазията, бѣхѫ най блиски съ интереситѣ на послѣдната.

Интелигенцията надминаваше другитѣ буржуазни слоеве и по далекогледството си и тѣхнитѣ минутни интересси малко я досегахѫ.

Тя станѫ передовъ борецъ на буржуазията, станѫ изслѣдователка и застѫпница на нейнитѣ классови интересси. Интересситѣ пъкъ на буржуазията тогава бѣхѫ тождественни съ интересситѣ на цѣлото общественно развитие, сѫщо и на долнитѣ класси, които заедно съ горнитѣ имахѫ единъ и сѫщъ неприятель: аристократическия режимъ, експлоатирането на народа отъ аристокрацията.

Тъй голѣмия натискъ и безмѣрната експлоатация на аристократическия режимъ изгладихѫ за извѣстно врѣме противорѣчията, които господствувахѫ всрѣдъ отдѣлнитѣ класси на народната масса: противорѣчията между градътъ и селото, работника и капиталиста, занаятчията и индустриалеца, индустриалеца и търговеца и пр.

Различнитѣ буржуазни, дребнобуржуазни и селски слоеве се съединихѫ съ пролетариата за обща борба противъ абсолютната държавна властъ и дворянството. Буржуазната интелигенция най много спомогнѫ за образованието и закрѣпването на тоя съюзъ. Тя най малко подпадваше подъ влиянието на ония моменти, които пораждахѫ распокъсаностьта на различнитѣ класси и познаваше най добрѣ съединяващитѣ моменти. Демократическото движение, плодъ на тоя съюзъ, което се почнѫ въ послѣднитѣ десетилѣтия

на минжлия вѣкъ, получи характера си, водителитѣ и борцитѣ си отъ срѣдата на буржуазната интелигенция.

Задачитѣ на демокрацията бѣхж двояки: тя трѣбваше да ослаби самовластието на държавната централна власть — била тя парламентъ или монархия — върху народа. Но това бѣше възможно само до извѣстна стъпенъ; интереситѣ ни капиталистическото общество изисквахж силна централна власть. Демокрацията трѣбваше да си постави и втора задача: да прѣвърне централната власть отъ орждие на аристокрацията въ орждие на народа.

За да се достигнеше първата задача, трѣбваше да сжществува свободното критикувание на държавната власть и нейнитѣ органи, публичностьта на парламентскитѣ засѣдания и неограничена свобода на словото. Трѣбваше нѣкои функции и принудителни срѣдства да се отнемжтъ отъ държавата и да се прѣдаджтъ на отдѣлнитѣ общини, които да иматъ свободно самоуправление, което съвсѣмъ не значеше съживяванието на стария партикуларизмъ. Съ това общината не се прѣвръщаше въ самостоятелна величина, както и прѣди. Тя оставаше членъ на цѣлото, на държавата, за въ интересса на която и работеше. Правата и отношенията на отдѣлнитѣ общини къмъ държавата не се уреждахж вече съ особенни договори: тѣ станахж продуктъ на законодателството, което дѣйствуваше еднакво за всички; тѣ се опрѣдѣляхж отъ интересситѣ на цѣлата държава или нация, а не отъ тия на отдѣлнитѣ общини.

При това, демокрцията трѣбваше да унищожи най силното оржжие на централната власть — постоянната войска — и да я замѣни съ народна войска или милиция.

Най послѣ тя трѣбваше да унищожи и анатомизираната нация, щомъ тя не е продуктъ на економическото развитие, а създание на полицейската власть. Изолираностьта на гражданитѣ трѣбваше да изчезне; тѣ трѣбваше да получжтъ правото да се сдружаватъ за защита на общитѣ си интерееси и съ това да станжтъ по силни въ обществото. Отъ тукъ си води началото и исканието свобода на събранията и сдружванията.

Втората задача на демокрацията бѣще да направи държавната власть послушна на народа. Като примѣръ за това служеше Англия. Тамъ короната бѣше напълно безсилна срѣщу парламента.

Прѣдставителното събрание, въоржжено съ правата на английския парламентъ, служи за най сигурно срѣдство за контролирането на грамадната власть, която модерната централизирана държава притежава, а сжщо и да я направи послушна на народа, който трѣбва да има правото да избира своитѣ прѣдставители.

Борбата, слѣдов.. за парламентарнитѣ институции е тѣсно свързана съ пораждането на новъ политически животъ въ европейскитѣ страни. Тая борба, както е извѣстно, докара такива институции, при които правителствата имахж възможность да вземжтъ съ една ржка туй, което давахж съ другата и да обезсилжтъ парламентитѣ. Но да отбѣгне парламентарната форма на управлението до сега можа само Руссия; даже и въ Турция прѣзъ послѣдната руско-турска война сжществуваше единъ видъ сѣнка на парламентъ. А при това, въпроса за парламента въ Руссия е само въпросъ на врѣмето.

Но ако Англия ни показа, до колко е опасенъ парламента за абсолютизма на короната, въ сжщото врѣме тя ни показа и това, че парламента още не е народно прѣдставителство.

Борбата за *избирателното право* бѣше толкова важна, колкото и тая за *парламентарнитѣинс титуции*. Отъ формата на избирателното право зависи, дали парламента ще бжде орждие на классовото господство на аристокрацията, на буржуазията или пъкъ бойно поле на классовата борба между буржуазията и пролетариата. Борбата за избирателното право е по упорита и по продължителна отъ колкото тая за запазването на „конституционното управление“. Въ повечето европейски държави тая борба още сжществува.

Прямото, всеобщо и еднакво за всички избирателно право е най-важното — но не едничкото — срѣдство, съ което може да се накара парламента да бжде послушенъ на

народа и вѣрно изражение на господствуѭщитѣ въ него стрѣмления. За това могѫтъ да послужѫтъ и цѣлъ редъ други не по малко важни срѣдства, като напр., скъсяването на парламентарнитѣ периоди, тайното гласоподавание, пропорционалната избирателна система и пр.

Къмъ послѣднитѣ институции принадлежѫтъ *референдума* и *инициативата*, които сѫ спечелили въ демократическата Швейцария извѣстно значение. Референдума е правото на народа да се исказва при извѣстни условия за нѣкои законопроекти на народното прѣдставителство; инициативата пъкъ е правото на народа да се исказва върху законопроекти, излѣзли изъ самата негова срѣда.

Споредъ 89 чл. на швейцарската конституция отъ 1874 г. законитѣ и рѣшенията на прѣдставителното тѣло трѣбва да се подлагатъ на народното гласувание, щомъ това се иска отъ 30,000 швейцарски граждани или пъкъ отъ осемъ кантони.

Спорѣдъ 123 чл. на сѫщата конституция народното гласувание е необходимо при ревизията на конституцията.

Съюзната конституция не прѣдвижда правото на инициативата относително обикновеннитѣ закони. Обаче, съюзното събрание е длъжно да уважи народната воля, ако 50,000 избиратели поискатъ ревизията на цѣлата конституция или само на една нейна часть.

Въ нѣкои кантони правата на народа сѫ още по широки. Въ нѣкои отъ тѣхъ референдума е задължителенъ, а не само факултативенъ, както при съюзната конституция. Новитѣ закони и рѣшения (особенно отъ финансовъ характеръ) се подлагатъ на народното гласувание въ кантонитѣ Цюрихъ, Бернъ, Швицъ, Золотурнъ, Граубюнденъ,Ааргау, Тургау, Валисъ и Базелъ. По вече други кантони притежаватъ факултативенъ референдумъ, както и инициатива. Фрибургъ е единственния кантонъ, въ който не се срѣща нито слѣда отъ референдумъ или инициатива. Женева, Ваадтъ и Невшателъ сѫ въвели само факултативния референдумъ.

Обаче референдума и инициативата никѫдѣ не сѫ показали тенденцията да направятъ прѣдставителното тѣло из-

лишно. Напротивъ, тѣ го прѣдполагатъ. *Създаванието* на законитѣ принадлажи почти исключително нему. Референдума дава само право на народа да се исказва върху законитѣ, които се отнасятъ до кантоналния съвѣтъ или съюзната конституция. Инциативата пъкъ обикновенно служи за срѣдство за да се подбуждатъ прѣдставителитѣ къмъ създаванието на извѣстни закони, текста на които, обаче, създава самото събрание.

Референдума и инициативата нѣматъ за цѣль да оничтожѫтъ централната власть, парламента, но да усилѭтъ върху него влиянието на народа, като го направѭтъ зависимъ отъ волята му. Тия двѣ учреждения сѫ най крайнитѣ проявления на модерната демокрация.

Прѣдложението на Ритингхаузена.

Буржуазната демокрация достигнѫ най висшия си пунктъ въ 1848 г. Отъ тогава тя постоянно гасне. Своята сила тя черпеше отъ слѣпотата си, отъ това, че не виждаше классовитѣ различия въ массата. Само съ това, че сливаше различнитѣ класси отъ буржуазията до пролетариата въ една масса, съ това, че прѣувеличаваше значението на общата имъ политическа цѣль и отхвърляше всичко, което можеше да раздѣли класситѣ, можа тя да стане твърда крѣпость. Деньтъ на нейната побѣда трѣбваше за това да бѫде день на нейната смърть.

Щомъ паднахѫ абсолютизма и аристокрацията, изчезнѫ и връската, която съединяваше работника и капиталиста, градътъ и селото. Всѣка класса се вече стрѣмеше и трѣбваше да се стрѣми да експлоатира придобититѣ свободи за въ свой интерессъ; демократическата държава докара не социалния миръ, а социалната война; доскорошнитѣ съюзници за голѣмо тѣхно очудвание станахѫ върли врагове.

Испъкванието на тия противорѣчия съсипа демокрацията въ 1848 г.

По-вечето тогавашни демократи не можахѫ да забѣлѣжѫтъ това. Възгледа, че народа е едно цѣло, съ едни и сѫщи интересси, причини съсипванието на демокрацията. Въ продължение на по вече отъ двѣ поколения тая идея, призната отъ най великитѣ и благородни умове на всички страни, въудошевляваше всичко човѣшки мисляще въ народната масса. Тая идея съ всичкитѣ си грѣшки и илюзии не бѣше дѣло на заблужденията на нѣкои повърхностни наблюдатели: историческата ситуация на вѣкътъ я наложи на народитѣ; подобна идея не се исхвърля току тъй.

Демократитѣ търсяхѫ причинитѣ на своитѣ несполуки не въ свръската между народа, не въ различнитѣ интерессите и възгледи на отдѣлнитѣ класси, а въ вънншнитѣ прояввления, въ грѣшкитѣ на отдѣлни личности и учреждения.

Мнозина вѣрвахѫ, че именно тогавашнитѣ парламенти, особенно Германския и Францускин, бѣхѫ единственната прѣчка на демократическата революция. Нѣкои пъкъ се боряхѫ направо противъ парламентаризма. Къмъ послѣднитѣ принадлежеше и нѣмския демократъ Риттингхаузенъ.

Прѣдставителната система, казваше той, е причината на всичкото зло. Абсурдно е, „да се прѣдставлява бѣлото отъ черното и общитѣ интересси отъ частнитѣ. Ако тѣ бѣхѫ идентични, държавата ставаше излишна, защото мирътъ и справедливостьта щѣхѫ да възтържествуватъ отъ само себе си. Не сѫ ли, обаче, идентични, то самата логика ни запрѣтява да групираме нѣколко стотини частни интересси — при всичко че по вечето се движахѫ въ крѫгътъ на съсловнитѣ буржуазни интересси — и да имъ прѣдоставимъ грижата за общото благо.“

Прѣдставителната система трѣбва да се отстрани и да се замѣни съ прямото народно законодателство. Само тогава може народната воля свободно да се прояви, само тогава ще господарува, „истинското право“ и „общия интерессъ.“ „Социалдемократическата република състои въ унищожаванието на прѣдставителната система и замѣняванието ѝ съ прямото народно законодателство. Честьта, че азъ пръвъ

съмъ изсказалъ тая истина, могѫ безпрѣпятственно да си прѣпишѫ."

Впрочемъ, идеята за прямото народно законодателство не е нова. Всѣки образованъ човѣкъ я познаваше при старата Атина и Римъ, при старитѣ германци. Тя живѣеше и всрѣдъ Европа. Въ нѣкои планински швейцарски кантони и до сега сѫ се запазили остатъцитѣ отъ ония периодически народни събрания, които съставлявахѫ отначало върховната власть въ кантона. Пролѣтно врѣме, прѣди овчаритѣ да заминѫтъ по Алпитѣ, сбирахѫ се възрастнитѣ граждани подъ открито небе, за да се съвѣтвать върху общественнитѣ дѣла, да избиратъ чиновници, да създаватъ закони и пр. Но както въ старитѣ врѣмена, тъй и сега, общественнитѣ дѣла се рѣшавахѫ отъ едно *цѣлно* събрание. Малката величина на кантона бѣше, слѣдов., условие за сѫществуванието на прямото законодателство. Кантона трѣбваше да бѫде толкова голѣмъ, че всѣки неговъ гражданинъ да можеше да присѫтствува на събранието безъ да губи много врѣме, трудъ и разноски; числото на населението трѣбваше да бѫде такова, че да позволяваше на всичкитѣ граждани да работѭтъ въ едно събрание.

Никой до Риттингхаузана, даже такъвъ върлъ критикъ на прѣдставителната система, като Руссо, не е считалъ, че рѣшаванието на общественнитѣ работи въ по голѣмитѣ общини е възможно чрѣзъ прямото народно законодателство. Само Риттингхаузенъ обяви това за възможно, както даде и модела за прокарванието на тая идея, която имаше съ сѫществуѭщето въ нѣкои швейцарски кантони прямо законодателство толкова общо, колкото и съ референдума и инициативата, чрѣзъ които швейцарския народъ кантролира прѣдставителнитѣ си тѣла.

„Прямото законодателство, казва Риттингхаузенъ, при тия народи (при римленитѣ, гърцитѣ и германцитѣ) никога не е било тождественно съ организацията, която азъ прѣдлагамъ и която може да се счита за непогрѣшима, защото е най разумната".

„Азъ трѣбва да си припишѫ заслугата, че открихъ

искуството, което до сега бѣше неизвѣстно, да се създаватъ законитѣ свободно и органически отъ свободното съвѣщание на цѣль единъ народъ; че азъ открихъ нова епоха за науката на законодателството“.

Въ какво се състои откритието на нашия надмѣненъ откривачъ?

Създаванието на законитѣ само отъ едно събрание, споредъ него, е излишно. Той прѣдполага за най-разумно създаванието на законитѣ едноврѣменно отъ *нѣколко хиляди* законодателни събрания, които засѣдаватъ самостоятелно едно до друго.

Нека разгледаме по отблизо това прѣдложение. „Щомъ извѣстно, опрѣдѣлено отъ закона, число граждани пожелаѭтъ да се подложи на народното гласуване нѣкой прѣдмѣтъ, създаванието на новъ законъ или отмѣнението на нѣкой старъ, министерството е длъжно да покани за извѣстно врѣме народа да испълни законодателния актъ.

„За да испълни тоя актъ, народа трѣбва да бѫде раздѣленъ на секции, отъ които всѣка да състои не по вече отъ 1000 души... Всѣка секция се събира въ пригодна за това зала, избира своитѣ прѣдсѣдатели, които да рѫководѭтъ засѣданията. Всѣки гражданинъ трѣбва да взема думата и се исказва, за да се уясни по добрѣ въпроса.

„Прѣкъснѫтъ ли се дебатитѣ, гражданитѣ гласуватъ. Слѣдъ гласуванието прѣдсѣдателя съобщава резултата на общинскитѣ кметове, като указва на числото на гласоветѣ *за* и *противъ*.“ Общинския кметъ събира гласоветѣ на секциитѣ въ своята община, окрѫжния управитель—тия на общинитѣ въ окрѫга му „и ги испраща на върховната държавна власть, министерството, което обявява резултата по цѣлата страна.“

Такова е прѣдложението на Риттингхаузена, което не трѣбва да смѣсваме съ швейцарската *инициатива*.

При инициативата се прѣдлага на населението извѣстенъ въпросъ, на който то отговаря съ *да* или *не*. Нему се прѣдлага отъ инициаторитѣ единъ формулиранъ вече законъ или пъкъ, както обикновенно става, само извѣстно желание

за създаванието или прокарванието на нѣкой законъ. Въ послѣдния случай изработванието на закона става въ парламента.

Раттингхаузенъ не иска и да знае за това. „Законодателството трѣбва органически да се развива отъ народа; създаванието на законитѣ отъ прѣдставителното тѣло, което послѣ прѣдлага своя продуктъ на народното гласувание, трѣбва да изчезне.“

Въ Риттингхаузеновата държава никой нѣма правото да прѣдлага на народното гласувание извѣстенъ въпросъ или прѣдложение. Само *секцията* има това право.

Намѣри ли една часть на населението за нуждно разрѣшаванието на нѣкой въпросъ съ законъ, тогава се правѫтъ, развиватъ и испитватъ въ печата и събранията различнитѣ прѣдложения по тоя въпросъ; комитета или съвѣта на инициаторитѣ събира систематически своитѣ прѣдложения и ги прѣдлага, *безъ съ това да ограничава свободата на разискванията имъ отъ народа.* Вѣрва ли нѣкой, че прѣдсѣдателя на секцията ще срѣщне мѫчнотии при правилното поставяние на въпроса? Вѣрва ли нѣкой — ако действително се случи послѣднето — че членоветѣ на секцията не ще съумѣѭтъ да поправѭтъ грѣшката“?

Риттингхаузенъ е убѣденъ, че въ всички секции ще бѫдѫтъ поставени почти еднакви въпроси и че не ще бѫде мѫчно да се познае народната воля отъ резултата на гласуванието на всичкитѣ секции.

За по голѣма убѣдителность той ни дава и примѣри. Той приема, че 20,000 жители на голѣма една държава сѫ дошли до убѣждението, че сѫществуѭщата частна собственность върху земята е едно развращаѭще учреждение и нѣма нищо общо съ общитѣ интереси“. Дойде ли въпроса за земята прѣдъ секциитѣ, то той трѣбва да се разложи приблизително на слѣднитѣ въпроси:

1. Трѣбва ли земята да остане частна собственность или да стане обща на цѣлата нация?

Болшинството, разбира се, рѣшава за второто.

2. Трѣбва ли земята да се откупи или пъкъ просто да се вземе отъ сегашнитѣ й владѣтели безъ всѣкакво възнаграждение?

Болшинството е за откупванието.

3. Какъвъ процентъ трѣбва да се плати на владѣтеля за отнетата му земя?

Прѣдлагатъ се различни проценти, но единия се приема.

4. Какъ да става исплащанието: въ налични пари или държавни облигации?

Приема се послѣдното.

5. Какъ трѣбва държавата да експлоатира земята? Чрѣзъ посредството на личности или общини? Или чрѣзъ прѣдприятия за смѣтка на солидарнитѣ общини.

Послѣдното си приема.

Така весело ще се рѣши великия въпросъ за земята въ единъ день отъ събралия се въ секциитѣ народъ.

Но какво пъкъ ще стане, ако не въ всичкитѣ 10000 секции, на които ще бѫде раздѣлено населението на нѣкоя голѣма държава, бѫдѫтъ поставени формулиранитѣ отъ Ритгингхаузена въпроси?

Риттингхаузенъ мисли, че достатъчно е изсказванието за или противъ частната собственность върху земята. Той се лъже. Даже и между неговитѣ послѣдователи има такива, които би желали да видѭтъ държавата владѣтелка на нѣкои *видове* земя; а и измежду най рѣшителнитѣ му противници едва ли ще се намѣри нѣкой, който да вѣрва, че съ единъ ударъ може да се прѣвърне цѣлата земя въ общественна собственность. Тая метода почива върху ония възрѣния, върху които почиватъ нашитѣ противници, като искатъ отъ насъ планътъ на бѫдѫщата държава, върху възрѣнията, споредъ които ний сме искали да унищожимъ днешното общество вѫтрѣ въ 24 часа. На книга това е възможно; ний можемъ да обявимъ всички сѫществуѭщи закони за недѣйствителни, часната собственность за унищожена. Но ако разгледаме това не юридически, а економически, ако имаме прѣдъ видъ, че нашата цѣль не е да прокараме само нѣколко реформи, а цѣль новъ начинъ на производството, то-

тава ще разберемъ, че съ подобни на Риттингхаузеновитѣ системи нищо не можемъ да направимъ.

Поставеше ли се въпроса за земята прѣдъ секциитѣ на една страна, въ която ссленитѣ сѫ още силни, то едва ли ще се намѣри болшинство за завладяването на земята отъ държавата. Мнозина приятели на общественната собственность върху земята би прѣдпочели постъпенното й постигване.

Едни ще искатъ исключванието земята на дребнитѣ селяни, други ще се застѫпьѫтъ за общественната собственность само върху горитѣ, други — върху планинитѣ, голѣма часть пъкъ ще иска общественната собственность върху цѣлата земя и пр. Въ сѫщность, първия въпросъ позволява стотини комбинации.

Сѫщото е и съ другитѣ въпроси. Риттингхаузенъ счита прѣпорѫчваното отъ него законодателство за най просто и ясно. Да вземемъ, напр., въпроса за възнагрждението. Всички собственници, чиито владѣния ще се отнематъ, споредъ Риттингхаузена, трѣбва да се възнаградьѫтъ еднакво. Всѣки трѣбва да получи еднакъвъ процентъ отъ стойностьта на владѣнието. Едрия земевладѣлецъ трѣбва да се възнагради еднакво съ послѣдния просякъ!

А какво ще стане съ ипотекитѣ?

Както възнаграждението на владѣлцитѣ, сѫщо тъй лежко ще стане и обработванието на земята: на всѣкѫдѣ за смѣтка на общинитѣ. Като че ли различнитѣ начини на обработванието не сѫ и не трѣбва да бѫдѫтъ възможни!

Напр., не могѫтъ ли гражданитѣ да искатъ, щото горитѣ да се експлоатиратъ отъ държавата, рудницитѣ — отъ работническитѣ синдикати за смѣтка на държавата; не могѫтъ ли тѣ да пожелаьѫтъ, щото рѣшението на въпроса за жилищата да се прѣдостави на общинитѣ и окрѫжията. Не могѫтъ ли нѣкои пъкъ да искатъ, щото общинитѣ да направьѫтъ кѫщи по английската система съ градини и да ги прѣдоставьѫтъ на отдѣлнитѣ граждани за ползувание. Ний би имали тогава едноврѣменното ползувание отъ земята отъ страна на държавата, работническитѣ синдикати, отъ дру-

жества, общини и окрѫзи, най послѣ и отъ отдѣлни личности. Въ сѫщность, отношенията могѫтъ да бѫдѫтъ още по разнообразни! И това бескрайно разнообразие да се стисне въ тъй тѣсна рамка, да се строшѫтъ всичкитѣ му членове, които го правѭтъ жизнеспособно, Риттингхаузенъ нарича простота и ястность на законодателството! Въ сѫщность, Риттингхаузеновата метода съвсемъ не ще опрости прямото народно законодателство, а, напротивъ, ще го заплѣте. Распокъсването на *едно* законодателно събрание въ *десетъ хиляди* такива, които засѣдаватъ независимо и едно до друго, би имало само единъ резултатъ: *хаоса.*

Ний говоримъ тукъ за прѣдаването на законодателната власть въ рѫцѣтѣ на 10000 събрания, а не на едно. Строго погледнато, това не е вѣрно. Риттингхаузенъ прѣдава на законодателното събрание само *една* законодателна дѣятелность. За другитѣ той говори, че могѫтъ да се упражняватъ въ *едно* събрание. А понеже той не иска и да чува за едно само събрание, то игнорирва неговитѣ функции.

Както виждаме, Риттингхаузенъ малко се интерессува за съставянието на законитѣ. „*Министерството,* казва той въ своитѣ „Социалдемократически откъслеци“, или *редакционната комисия,* която той прѣдлага въ французската си брошура, слѣдъ като узнае резултата отъ гласуването на секциитѣ, ще състави текста на закона, който ще бѫде простъ и ясенъ и ще има това прѣимущество, че нѣма да допуска различни тълкувания, както по вечето закони, създавани въ нашитѣ камари, гдѣто, обикновено, се стрѣмѭтъ да благоприятствуватъ наклонностьта на юриститѣ къмъ двусмислието.“

Защо именно тая редакционна комиссия е ощастливена отъ Риттингхаузена, а не парламента, за това той нищо не казва.

Луй Бланкъ повдигнѫ тоя въпросъ и обяви, че, прѣдъ видъ хаотическата неразбория на гласуванията, съ които ще се занимава редакционната коммисия за да състави простъ ясенъ текстъ, тя би трѣбвало да работи много по само-

стоятелно отъ всѣки парламентъ, произлѣзълъ отъ всеобщото избирателно право.

На това Риттингхаузенъ възразява, че ако редакционната коммисия би си присвоила парламентарна власть, то народа тосчасъ би я остранилъ. И безъ формулировка на законитѣ може да се мине.

Той прѣдполага, че всѣки прѣдсѣдатель на всѣка секция въ всички случаи ще прѣдставя все еднакви въпроси.

Най послѣ *испълнението* на законитѣ за Риттингхаузена не прѣдставлява никакви мѫчнотии. То става отъ само себе си. Ето що казва той върху току що спомѣнатия законъ за земята; „Оцѣнката на земята става отъ избрана въ *общината* и поставена подъ народния контроль комиссия; изработванието на държавнитѣ облигации за възнаграждението на владѣтелитѣ, чиито имѣния сѫ отнети, става съ законъ, създаденъ по описания вече начинъ; най послѣ ползуванието отъ земята ще се урежда въ всѣка *община* споредъ рѣшенията на *общинската* секция по горѣказания законъ.“

Прѣдставѣте си сега селски общини, които сѫ гласували за общественната собственность върху земята, да испълняватъ чрѣзъ своитѣ коммисии подъ „народния контроль“ новия законъ, колкото простъ и ясенъ да е той! Или пъкъ министерството трѣбва да се грижи за единството на работитѣ въ всѣка община? Но тогава кой ще контролира министерството?

На тия въпроси Риттингхаузенъ отговаря толкова, колкото и на тоя—кой ще опрѣдѣля държавнитѣ расходи. Парламентъ нѣма, министерството нѣма никаква инициатива и урежданието на държавнитѣ приходи и расходи се прѣдоставя на свободната воля на населението!

И ний не разбираме, защо Риттингхаузенъ е намѣрилъ за необходимо да се бори противъ анархизма.

IX.

Съставянието на законитѣ.

Риттингхаузенъ отдава малка важность на съставянието на законитѣ. „Приеме ли народа принципа на извѣстенъ законъ, то всички послѣдствия отъ послѣдния се прѣдаватъ въ такова малко и лесно видимо число, че всѣки да може да ги забѣлѣжи, схване и разбере безъ голѣмъ трудъ“.

За насъ тая работа не е тъй лесна. Закона е опитъ да се повлияѭтъ общественнитѣ отношения въ туй или онуй направление споредъ интерессистѣ на държавата или господствуѭщата класса.

Но държавата не е едничкия факторъ, който дѣйствува опрѣдѣлено върху общественния животъ.

Никой монархъ, никоя класса, нито пъкъ часть отъ народа не можа споредъ волята си да направлява посрѣдствомъ държавната власть общественния животъ. Държавата е само единъ факторъ измѣжду многото: тя се влияе отъ другитѣ сѫщо така, както имъ влияе и най послѣ тя е подчинена на господството на економическитѣ отношения.

Манчестерцитѣ и анархиститѣ сѫ мамѭтъ, като вѣрватъ, че при подобни условия държавнитѣ закони сѫ прѣчка за общественния животъ; той сѫ развива толкова по добрѣ, колкото по слаба е надъ него държавната опека, отъ което анархиститѣ заключаватъ, че държавата трѣбва да се унищожи; между това, благополучнитѣ манчестерци, които по вече кассията си гледатъ, съвѣтватъ държавата да се грижи най много за охранителната полиция.

Наистина, общественнитѣ отношения ограничаватъ държавната власть и законитѣ само тогава могѫтъ да дѣйствуватъ успѣшно, когато не сѫ въ противорѣчие съ тия отношения.

Държавния законъ е съвсѣмъ различенъ отъ научния. Послѣдния е само принципъ, само основно положение. И за да дойде до него, науката трѣбва да абстрахира, да се

отстрани отъ всички елементи, които прѣчжтъ на дѣятелностьта й. Напротивъ, всѣки държавенъ законъ трѣбва да се съобразява тъкмо съ ония фактори, които би могли да попрѣчжтъ на дѣйствията му. Това обстоятелство вече изисква щото законитѣ въ едно комплицирано, като нашето, общество да не съдържатъ само голи положения, но да сж съставени най внимателно, ако искаме да постигнжтъ тѣ цѣльта си.

Това е необходимо още и поради туй, че въ нашето общество законодателството влияе върху общественнитѣ отшения само косвено и частично.

Капиталистическото общество е общество съ развито въ висша стъпень производство. То (производството) се распада въ хиляди, па даже и десетхиляди отрасли, отъ които всѣка произвежда не за самия производитель, а за пазаря. Това прави всѣка отрасъль самостоятелна съ нейнитѣ срѣдства за производството, причинява нейната независимость отъ другитѣ отрасли и цѣлото общество, то е причина за господството на частната собственность върху срѣдствата за производството и най послѣ то е причина на това, че производството въ различнитѣ отрасли се регулира не отъ обществото, а отъ свободната конкуренция. При подобенъ начинъ на производството економическитѣ, и въобще, общественнитѣ отношения надминаватъ самото общество. Хората не сж въ състояние да ги подчинытъ, напротивъ, тѣ биватъ подчинени.

Въ тия отношения законодателството може да дѣйствува само косвено. Прямото му въздѣйствие прѣдполага регулацията на производството отъ обществото, слѣд., прѣдполага социалистическото производство. Въ капиталистическото общество, държавата може да влияе върху економическитѣ и общественитѣ отношения само по околни пжтища. Ако се окаже житото, което се намира въ страната, недостатъчно, то тя не може да иска посѣванието съ жито на по голѣма часть отъ земята. Тя може само да покровителствува производството на жито посрѣдствомъ мита, премии и пр., но и тогава постиганието на гонимата цѣль е пакъ съмнително.

Не стига, слѣдов., закона да съдържа само извѣстно прѣдписание. Всичко зависи отъ мѣрките, които ще бѫдѫтъ употрѣбени за да се постигне цѣльта на законодателя; тия мѣрки съвсѣмъ не произтичатъ отъ принципа на закона; тѣ могѫтъ — най малко трѣбва — да почиватъ върху изучванието на отношенията; законодателя трѣбва точно да ги опрѣдѣли.

Но законодателството влияе върху обществото не само косвенно, но и частично: не само чрѣзъ единъ законъ, а чрѣзъ цѣлъ редъ — бескраенъ редъ — закони. Всѣки единъ отъ тѣхъ се отнася само до една частица на обществення животъ. Но при все туй, въ обществення организмъ има единство. И въ законодателството трѣбва да има единство, ако искаме да е полезно; отдѣлнитѣ закони не трѣбва да противорѣчѭтъ единъ на други.

Въпроса за прокарванието на единство въ законодателството е твърдѣ важенъ. Той принадлежи къмъ юридическитѣ въпроси и като така, съдѣйствието на юриститѣ при създаванието на това единство е много необходимо. Единството въ законодателството се постига толкова по скоро, колкото е по проницателна политиката на правителството и господствуѭщитѣ класси, колкото по съвестнő се работи съ законодателството. Напротивъ, колкото по вече законодателнитѣ фактори се влияѭтъ отъ минутнитѣ интерресси или отъ расположенията на високостоящи господа и колкото по легкомисленно тѣ постѫпватъ, толкова по безполезни ще бѫдѫтъ различнитѣ закони, толкова по мизерно става правосѫдието.

Погледнѫто така, грижливото и внимателното съставяние на законитѣ става необходимо.

При разнообразнитѣ рѣзки классови противорѣчия въ днешното общество сѫществуватъ малко закони, които не прѣчѫтъ за по дълго или за по късо врѣме на извѣстни лични или классови интерресси; сѫщо и всѣки законъ служи на извѣстни интерресси. За това и всѣки, докоснѫтъ отъ закона, се стрѣми да пази своитѣ интерресси. Образовала се е особенна категория хора — юриститѣ — задачата на

които е да искарватъ най благоприятното за тѣхнитѣ клиенти разбирание на законитѣ. Въ теория юриста се стрѣми да докара единство въ законодателството, на практика той гледа да истъкне всички негови праздноти, противорѣчия и неястности, които могжтъ да послужатъ на дѣлото, за което се е заловилъ. За това всѣки законъ трѣбва да се съставя най ясно, за да не може да се тълкува различно. А тая работа, обаче, не е лесна. Даже и между приятелитѣ на извѣстенъ законъ се пораждатъ различни мнѣния върху съставянието му.

Както приятелитѣ на закона иматъ причини да искатъ ясното му съставяние, което да отговаря на гонимата цѣль, сжщо тъй и неприятелитѣ му иматъ причини, ако не да попрѣчжтъ, то поне да ослабжтъ неговото дѣйствие.

Неясното разбирание на закона позволява и своеволията на тия, които трѣбва да го прилагатъ — властитѣ.

Развитието пъкъ въ интерессите изисква, щото буквата на закона да бжде най ясна. Ако всѣки законъ отговаря на извѣстни интересси, то въ по вечето случаи не на единъ, а на всевъзможни. Рѣдко се случва, щото одобрения отъ народа въ една демократическа държава законъ да отговаря само на интерессите на една класса или единъ общественъ слой. Па даже и тамъ, гдѣто болшинството на населението съставлява една класса, образуватъ се различни групи съ различни интересси. Най послѣ въ една и сжща група или партия възникватъ различни мнѣния върху начина, по който трѣбва да се удовлетвори извѣстенъ интерессъ.

На късо, всѣки законъ почива върху компромиссъ на различни интересси и възгледове. Да се отхвърли всѣкакъвъ компромиссъ, значи да се направи невъзможно всѣко законодателство. Това се отнася не само до парламентарното, но и до народното законодателство, както ни показва Швейцария. Въ законитѣ, създадени отъ референдума или инициативата, всѣкога сж участвували нѣколко класси и интересси.

Но именно за това, че всѣки законъ е компромиссъ, различнитѣ участвуващи въ него партии, групи или клас-

си трѣбва да внимаватъ, щото той да се състави така, че да отговаря на отдѣлнитѣ интересси и възгледи.

Съставението на единъ законъ е, слѣдов., много важна работа, която изисква, както знание, тъй и внимателность. Не напраздно въ парламентитѣ се водѭтъ упорити борби за буквата на закона, не напраздно парламентарния дневенъ редъ се стрѣми навсѣкждѣ да се избави отъ легкото, повърхностното фабрикувание на закони.

Изработванието на нѣкой по важенъ законъ вече причинявя значителни мѫчнотии. Ония, които сѫ помагали на социалдемократическата фракция въ германския парламентъ при изработванието законопроектитѣ за защита на работницитѣ, могѫтъ да ни раскажѫтъ за това. Несправедливи сѫ и упрѣцитѣ къмъ тая фракция, за гдѣто не е наводнила парламента съ законопроекти за да демонстрира. Ако тия законопроекти бѣхѫ направени бързо, демонстрацията не щѣше да има тоя характеръ, какъвто би желали инициаторитѣ ѝ; тѣ бихѫ дали възможность не да се обвини неприятеля въ зла воля, а да се упрѣкава социалдемокрацията въ това, че не е въ състояние да направи нѣщо свѣстно. Но въ по вечето случаи грижливото приготовление на законопроектитѣ изисква врѣме и трудъ. Има по прости и по сигурни срѣдства за да се покаже, че нашитѣ противници се шегуватъ съ своитѣ социалреформаторски бръщолевяния. Опозицията може само при особенно важни обстоятелства да се залови съ приготовления на законопроекти или пъкъ въ случай, когато е увѣрена, че ще постигне практически резултати.

Въ по вечето случаи инициативата за изработванието на закони ще трѣбва да излиза отъ болшинството въ парламента или неговото правителство; то трѣбва да расчита на това, че неговитѣ проекти нѣма да останѫтъ само проекти. То има на разположение всичкитѣ нуждни юридически и специални спомагателни срѣдства, нуждния статистически материалъ и пр.

Смѣшно и отвратително е за това упрекаванието на социалната демокрация въ туй, че не е способна да напра-

ви нѣщо позитивно, а знае само да отрича. Ако социалната демокрация въ парламента се ограничава само съ критиката, то това прави не защото не може да извърши нѣщо позитивно, а защото е въ меншество,

А въ всѣка страна задачата на меншеството е да критикува. Ний знаемъ доста добрѣ да правимъ *прѣдложения* — нашата программа свидѣтелствува за това. Но да прѣвърне това или онова прѣдложение въ законопроектъ, социалната демокрация има малко основания, щомъ тя е още меншество.

Но да се критикува единъ законопроектъ още не значи да се отрича той. Въ нѣкой случай критиката на извѣстенъ законъ се стрѣми да го *подобри*. Въ тая работа участвува цѣлия парламентъ, не само болшинството, но и меншеството; не само тия, които одобряватъ принципа на закона, но и тия, които го отхвърлятъ. Защото отъ послѣднето съставение на закона зависи и неговото дѣйствие; а всички, които сѫ убѣдени въ врѣдата му, трѣбва да работѭтъ за нейното ослабвание.

Колкото и голѣма да е работата при приготовлението на единъ законопроектъ, все пакъ работата при неговото разискване въ парламента, въ коммиссиитѣ и фракциитѣ, както и при различнитѣ му четения е още по голѣма. Важенъ ли е закона и докосва ли голѣми интересси, то неговото разискване докарва обикновенно бескрайни дебати.

И кой не ще се съгласи, че всичко това изисква много врѣме? Но ще ни кажѫтъ, че това е особенность, ако не и врѣда, на всѣка свободна прѣпирня. Ако това би било аргументъ противъ парламентаризма, той би билъ такъвъ и противъ свободата на печата и събранията. Злото не ще се намали, ако вмѣсто единъ, поставимъ, както иска Риттингхаузенъ, 10000 парламенти съ по 1000 членове.

Впрочемъ, както и да мислимъ върху стойностьта на парламентарнитѣ работи, но все пакъ — ако не искаме да направимъ създаването на законитѣ монополъ на отдѣлни лица — тѣ сѫ единственното срѣдство за подобрението на законопроектитѣ и то съ участието на групи и партии съ

различни интересси. До сега не се е оказало друго срѣдство. Изработванието на нѣкой законъ, подобрението на нѣкой законопроектъ е несъвмѣстимо съ Риттингхаузеновата метода за народното законодателство. Но и швейцарската инициатива страда отъ злото, че не допуска измѣнения въ законопроекта. Това се особенно чувствува, когато законопроекта излиза изъ самия народъ. Той трѣбва да се приеме или отхвърли такъвъ, какъвто е прѣдложенъ. Не го ли формулира въ всичкитѣ му точки тоя, който го прѣдлага, както трѣбва, той ще бѫде отхвърленъ и отъ тия, които го одобряватъ, а ако бѫде приетъ, нѣма да постига цѣльта си. Оная форма на инициативата, която най-вече се приближава до Риттингхаузеновото прѣдложение, най-малко може да се реализира. Само нѣколко кантони сѫ ввели тая форма и ний не знаемъ, дали сѫ постигнѫти съ това значителни резултати.

По вечето кантони, както и съюза, притежаватъ само оная форма на инциативата, която дава право на народа да подбужда и задължава прѣдставилнитѣ тѣла да изработватъ извѣстни закони. Съ това тѣ признаватъ, че цѣлесъобразни закони не могѫтъ да се създаватъ отъ частни лица, че тая важна функция трѣбва да се прѣдостави на прѣдставителното събрание.

И никоя модерна голѣма държава не може да излѣзе вънъ отъ формата на тая инициатива при създаванието на една демократическа конституция.

X.

Испълнението на законитѣ.

Колкото и внимателно да е съставенъ единъ законъ, той бива безполезенъ, щомъ остава написанъ само върху книгата или щомъ не се прилага правилно. За това длъж-

ността на законодателното тѣло да бди зорко надъ испълнението на законитѣ е твърдѣ важна.

Закона обвързва не само гражданитѣ, но и държавната власть, като ограничава нейния произволъ. Опитванията на пазителитѣ на закона да работятъ по незаконенъ пѫть сѫ сѫщо тъй силни, както и тия на „беззаконнитѣ класси т. е. на тия елементи, чиито дѣла и стрѣмления се особено ограничаватъ отъ закона. Беззаконието на властитѣ е толкова по голѣмо, колкото по малко се контролиратъ тѣ и колкото е по голѣма тѣхната власть. За това и деспотизма въ една модерна държава е много по непоносимъ, отколкото въ единъ источенъ султанатъ. Тукъ десепотизма съставя надстройката на обществото, което, благодарение малкото градско население, състои отъ селски общини, които сѫ економически самостоятелни и които нѣматъ никаква връзка помѣжду си. Държавната власть дѣйствува срѣщу отдѣлнитѣ личности само посрѣдствомъ съвсемъ демократически организираната община. Отдѣлната личность не е изолирана, не е беззащитна срѣщу държавата, а при това и държавната власть има малко основания да се интерессува за личността. Расположенията на ориенталския деспотъ сѫ често сѫдбоносни за всичкитѣ му околни; народната масса рѣдко бива докосвана отъ дворцовитѣ интриги и революции.

Въ Европейскитѣ държави отъ 18-то и 19 то столѣтия пъкъ всички защитителни орѫжия на личностьта противъ държавата сѫ съвсѣмъ изчезнѫли. Държавата не търпи никаква самостоятелна организация при себе си. Всички функции, които другъ пѫть сѫ се извършвали отъ автономнитѣ общини или задруги сѫ станѫли функции на *държавната полиция;* послѣднята си въобрязява, че е всезнаѭща и всемогѫща и работи съобразно това. Тя прѣдставлява върховната власть и се счита свободна отъ всѣкакви закони. Законитѣ за неѭ сѫ само срѣдства за шиканирания и мѫчения, а главно за *насилия.*

Още по лошо отъ законодателството на абсолютизма е фактическото беззаконие на неговитѣ чиновници. То повдигаше отначало въ цѣла Европа възмущението на цѣлото

население, то е което днесъ непоносимо тежи въ Руссия.

Демокрацията се стрѣми по възможность да ограничи бюрократичестия режимъ, да прѣхвърли много отъ функциитѣ му върху самостоятелностьта на общинитѣ и свободнитѣ задруги. Но това стрѣмление има граници. Както капиталистическия начинъ на производството, тъй и капиталистическата държава изисква все по голѣма централизация и задачитѣ, които обществото поставя на държавата, ставатъ все по голѣми и по многобройни. Числото на държавнитѣ чиновници, слѣд., и въ демократическата държава ще се постоянно увеличава.

Толкова по важенъ става контрола на центра на държавната власть, на правителството, на което сѫ подчинени всички държавни чиновници. А за упражнението на този контроль, друго срѣдство, освенъ прѣдставителното събрание не се знае. Сѫщо и привърженицитѣ на прямото народно законодателството не знаѭтъ друго. Правото да контролиратъ правителството и неговитѣ чиновници е особено цѣнно за малцинството, за опозиционнитѣ партии; за тѣхъ то е най цѣнното право на парламента. Въ областьта на законодателство, разбира се, тѣ могѫтъ да иматъ малко влияние. Напротивъ, за отдѣлния прѣдставитель, стига той да има куражъ и ловкость, е всѣкога възможно да раскрива разнитѣ злоупотрѣбления на държавната власть. Даже въ такъвъ безпомощенъ и блюдолизнически парламентъ, какъвто е австрийския (или българския, прѣв.) присѫтствието на нѣколцина честни и енергични хора е трънъ въ очитѣ на правителството и извѣстно органичение на неговия произволъ и бруталностьта на властитѣ. И нека си припомнимъ, какво влияние имахѫ отначало върху массата на населението, послѣ и върху правителството, разискванията въ Германския Райхстагъ върху продължението на малкото обсадно положение въ Берлинъ, Хамбургъ и пр. а сѫщо и недавнитѣ дебати по малтретиранията на солдатитѣ.

Прѣмахвание на прѣдставителната система значи сѫщо и прѣмахвание на всѣкакъвъ контролъ върху правителството. И който отстранява народното прѣдставителст-

во, отстранява сжщо и ония трибуни, отъ който обличителитѣ на нѣкоя господствуюжща система могжтъ да говорятъ на народа. Въ всѣка една отъ 10000 секции всѣки ораторъ говори на $^1/_{10000}$ отъ населението, той нѣма министри напрѣдѣ си, отъ които да иска смѣтка и неговитѣ рѣчи могжтъ да останжтъ гласъ вопиющѣ въ пустинѣ.

Но разбира се, Риттингхаузенъ вѣрваше, че въ неговата държава нѣма да има обличения на министри, защото тѣ сж *избрани отъ народа*. „Министерския Съвѣтъ е натоваренъ съ водението държавнитѣ дѣла чрѣзъ всеобщото прямо избирателно право“. Но откога народното избирание на нѣкой чиновникъ е станжло гаранция за безукоризненото му повѣдение?

Не казва ли самъ Риттингхаузенъ, че е невъзможно застжпването на всобщия интерессъ чрѣзъ частния? Не повтаря ли той думитѣ на Руссо, че англичанитѣ сж свободни само въ изборния день? Вѣрва ли той, че ще премахне злоупотрѣбленията на държавната власть, като прѣдостави избирането на нейнитѣ господари отъ народа.

Дали министритѣ сж изложени на по малко искушения отъ прѣдставителитѣ или пъкъ сж безсилни? Прѣдставителитѣ могжтъ да влияжтъ върху държавата само косвено, чрѣзъ правителството. Само то располага прямо съ цѣлата държавна машинация. А всѣкога въ единъ парламентъ сж застжпени всички направления. Болшинството подпада подъ критиката на меншиството. Напротивъ въ министерството трѣбва да има единство; коалиционно министерство е възможно само тогава, когато противорѣчията между коалиранитѣ партии сж прѣстанжли да бждатъ принципиални. Една държава може да се управлява безпринципно, но нѣкога споредъ различни принципи. Въ правителството, слѣд., липсва контрола на болшинството отъ меншиството и властьта на едно модерно правителство е много по обширна и непосрѣдствена отъ тая на парламента. И Риттингхаузенъ счита всѣки парламентъ, макаръ и напълно да е зависимъ той отъ народа, па билъ той избранъ при най широко избирателно право и избирателна свобода само за късо врѣме — двѣ или

три години — той считa и подобенъ парламентъ за способенъ да измами народа. А само едно министерство, ако и избрано, той считa за послушенъ служитель на народа.

Сегисъ-тогисъ, разбира се, той си спомня, че срѣщу огромностьта на централизираната държавна власть въ държавата стои само распокжсаното на 10000 части население. И той помѣнава за контролна комисия, която би била необходима — слѣдователно прѣдставително тѣло — за да слѣди дѣлата на министерството.

Както щжтъ и да се чупжтъ послѣдователитѣ на прямото народно законодателство, но тѣ трбва да прѣдоставятъ функциитѣ на законодателнитѣ събрания — освенъ тия на окончателното гласувание върху законопроектитѣ — на прѣдставителнитѣ събрания, ако искатъ да видятъ тия функции испълнявани. Безразлично е, дали тѣзи събрания ще се наричатъ парламенти, контролни комисии и пр.; лесна е работата, ако цѣлия споръ е въ *имената*. Колкото и да я притискатъ, прѣдставителната система все пакъ ще живѣе.

Безъ извѣстни права не може да функционира никаква редакционна комисия, никакъвъ наблюдателенъ комитетъ; тѣ трѣбва да могжтъ да вематъ рѣшения, ако работитѣ имъ трѣбва да иматъ цѣль, а правителството ще бжде длъжно да уважава тѣхнитѣ рѣшения. Така че, тѣмъ не може да се отрѣче извѣстна власть. Ако искаме да бждатъ застжпени въ тия събрания по възможность по вече интересси и групи, всички партии и направления въ населението, тогава трѣбва да направимъ и числото на членоветѣ имъ толкова голѣмо, щото да отговаря на цѣльта на съвѣщателното събрание, слѣдов. толкова голѣмо, колкото е числото на членоветѣ въ сегашнитѣ парламенти. Най послѣ трѣбва да признаемъ сжществуването на двѣ камари една до друга, избрани възъ основа на сжщото избирателно право, слѣдов. съдържатъ въ себе си почти сжщитѣ партии и интересси, и чиито функции влизатъ една въ друга — трѣбва, казваме, да признаемъ, че това е губение само на сили; ний ще видимъ, че резултата не ще се измѣни, а само ще се опростятъ работитѣ на тия прѣдставителни събрания, ако ги

прѣдоставимъ само на една камара, като съединимъ редакционната съ наблюдателната коммиссия — и най послѣ ще дойдемъ до туй положение, каквото сѫществува въ Швейцария: едно народно прѣдставителство, контролирано отъ народното гласувание.

Но понеже гражданитѣ, които избиратъ прѣдставителното тѣло сѫ сѫщитѣ, които гласуватъ върху законопроектитѣ, ще намѣримъ въ повечето случаи, че народното гласувание и това на законодателното събрание се покриватъ. И само въ рѣдки случаи, когато въ тоя парламентъ никоя партия нѣма рѣшително болшинство или кога се работи за нѣкой особено важенъ законъ, който докосва массата на населението, само тогава е възможно противорѣчие между народа и прѣдставителството — разбира се, прѣдполагайки, че то е свободно избрано за единъ кѫсъ периодъ.

Пишѫщия тия редове вѣрва, че неосновително е възмущението на послѣдователитѣ на прямото народно законодателство по случай едно негово положение (въ „Основитѣ на социал. демокр. партия“). Тамъ той казваше: Ний трѣба да се откажемъ отъ прямото народно законодателство. То неможе да направи въ една голѣма модерна държава, а ний само за такива говоримъ, парламента излишенъ, но само въ отдѣлни случаи то може да корригира дѣятелността на тоя парламентъ. Невъзможно е да се върши цѣлата държавна работа чрѣзъ него, сѫщо тъй невъзможно е чрѣзъ него да се наблюдава и направлява държавната власть. До тогава, до като сѫществува модерната голѣма държава, парламента ще има най голѣма тяжесть“.

Както развитието на модерната държава е направило необходимо уреждането на дѣлата отъ едно прѣдставително събрание, сѫщо тъй и голѣмитѣ организации, които се распростиратъ върху голѣми области, върху цѣлата държава и често вънъ отъ нея, особено политическитѣ партии, биватъ принудени да уреждатъ дѣлата си посрѣдствомъ това срѣдство: нашето столѣтие е не само столѣтие на парламентаризма, но и на *конгресситѣ*. Социалдемокрацията слѣд-

ва примѣра на другитѣ партии даже и тамъ, гдѣто, както напр. въ Швейцария, никакви закони не прѣчѫтъ на уреждането на роботитѣ посрѣдствомъ методата на Риттингхаузена. Защо послѣдователитѣ на Риттингхаузена не прѣдложѫтъ на швейцарскитѣ ни другари да промѣнѭтъ своитѣ конгресси и да уреждатъ партийнитѣ си работи само чрѣзъ дѣятелностьта и гласуванието на секциитѣ? Защо тѣ се отнасѭтъ къмъ партийнитѣ конгресси, като къмъ нѣщо необходимо?

До сега всички важни рѣшения въ социалдемократическия партиенъ животъ сѫ вземани на партийнитѣ конгресси; конгресситѣ бѣхѫ необходими за да се изгладѭтъ противорѣчията и отстранѭтъ недоразумѣнията; конгресси, които да санкциониратъ раздѣленията, да потвърдѭтъ съюзванията, да дискутиратъ и рѣшаватъ най важнитѣ въпроси. Прѣдставителната система прѣдставлява единичката форма, подъ която може се съедини цѣлата партия, въ която тя може се споразумѣ и вземе своитѣ рѣшения. Само конгресса дава възможность да се прояви общата воля, само той може да запази партийното единство. И смѣшно ще бѫде, ако социалдемокрацията обяви за врѣдно и излишно уреждането на държавнитѣ работи чрѣзъ прѣдставителното събрание, щомъ тя го пркгикува за уреждание партийнитѣ си работи.

Това дѣтинско, но не и невинно, удоволствие ний прѣдоставяме на анархиститѣ; тѣ могѫтъ да крѣщѫтъ върху безнравственостьта на прѣдставителната система, колкото искатъ.

XI.

Правосѫдие и журналистика.

Вѣрваме, че достатъчно обяснихме, що за безмисленость е Риттингхаузеновото народно законодателство.

И наистина, чудно би било, ако бѣше възможно, защото то съвсѣмъ противорѣчи на всеобщия законъ на развитието, което доказва винѫги голѣмо нарастване на диференциацията т. е. на раздѣлението на труда.

Необходимостьта да извършваме всичко сами и убѣждението, че сами най добрѣ разбираме всичко, проистичатъ отъ ония минѫли врѣмена, когато домакинството и отдѣлното стопанство произвеждахѫ всичко, отъ което се нуждаяхѫ производителитѣ. Сѫщо и дрѣбния занаятчия още самъ се грижи за много разнообразни работи. Той е не самъ индустрияленъ работникъ, но сѫщеврѣменно той купува и сурови материали и ги прѣнася въ кѫщи; той докарва продуктитѣ си на пазаря и тамъ ги продава; той самъ води търговскитѣ си книги, ако има такива и пр. и пр. Но ако промишленостьта се разшири, стане едра, на притежателя ще бѫде невъзможно самъ да се грижи за всичко, което тя изисква. Той трѣбва да наеме чиновници, книговодитель, работници, помощници на пазаря, пѫтни агенти и пр. Впрочемъ, интересситѣ на тия чиновници, работници и пр. съвсѣмъ не сѫ еднакви съ неговитѣ; обикновено тия хора не ще полагатъ сѫщото усърдие, каквото полага тоя, за когото работѭтъ; тѣ могѫтъ да го лъжѫтъ, даже тѣхното прѣнебрѣжние може да го съсипе, но попрѣчили ли сѫ тия нѣща на нѣкой прѣдприемачъ, щото той да не стане едъръ производитель, щомъ това му е възможно. Че отдѣлния производитель не може да извършва самъ всичко, че той трѣбва да прѣдостави другиму една часть отъ функциитѣ, които по рано самъ е испълнявалъ, това явление, колкото и врѣдно да е, е свързано съ прогреса на дребното производство къмъ едрото. Нима заради това ний трѣбва да се откажемъ отъ едрото производство? Или пъкъ трѣбва да направимъ безмисленото опитвание, да намѣримъ такова едро производство, въ което всѣки работникъ да испълнява всички функции, които то изисква, като дребния производитель? Сигурно не. Ний ще задържимъ раздѣлението на труда и ще се стрѣмимъ да отстранимъ врѣдата, която е свързана съ него.

Прѣдприемача си помага противъ прѣнебрѣжието на

своитѣ чиновници и работници посрѣдствомъ внимателното имъ избирание, посрѣдствомъ строгото наглеждание и посрѣдствомъ правото да ги уволнява. При това, сѫществуватъ още срѣдства, съ които се покрива врѣдата отъ раздѣлението на труда, между които и тия, да докаратъ интерессите на отдѣлнитѣ работници въ съгласие съ общитѣ интересси на производството. Тази цѣль прѣслѣдватъ прѣдприемачитѣ и днесъ, при капиталистическата форма на едрото производство, като запазватъ, за работницитѣ часть отъ печалбата, но напълно тая цѣль може да се достигне само въ социалистическото производство.

Туй, което се каза за индустриалното прѣдприятие може се каза и за най голѣмото обществено прѣдприятие, държавата. Голѣмата държава е просто невъзможна, ако испълнението на функциитѣ, които нѣкога се испълнявали отъ народнитѣ събрания, не се прѣдаде на отдѣлни власти или събрания. Това е необходимо не само поради външни подбуждания — голѣмото разширение на държавата, числото на населението и пр., но и за това, че тия функции сѫ станѫли много по обширни, за да може цѣлото население да има врѣме заедно съ своитѣ работи да се занимава, и съ тѣхъ.

Нѣка забѣлѣжимъ, че това обстоятелство се е проявявало още въ врѣме на варварството, когато задачитѣ на законодателството бѣхѫ доста скромни. Сѫщо и тогава господствуваше народното законодателство само за лице: въ сѫщность законитѣ се създавахѫ само отъ една часть на населението: мѫжетѣ. Въ Римъ и Атина общината създаваше закони не само за женитѣ, но и за работницитѣ, за чужденцитѣ, за „съюзницитѣ“ и за покоренитѣ народи.

Но въ срѣднитѣ вѣкове развитието доведе до това, че законодателнитѣ функции прѣминѫхѫ върху благородното и духовно съсловия, които тѣ изпълнявахѫ въ събранията на благороднитѣ, въ дворцовитѣ събрания, въ синодитѣ и концилиитѣ.

Ний видѣхме сѫщо, че общественото развитие води къмъ раздѣление на функциитѣ на законодателя отъ тия на

сѫдията. Първоначално тия двѣ функции се испълнявахѫ отъ народното събрание, днесъ даже и най върлитѣ привърженици на народното законодателство не би направили опитъ да прѣдоставыѫтъ правосѫдието въ рѫцѣтѣ на народа, т. е. на *цѣлия народъ*. Станѫло е необходимо то да се прѣдстави на особени чиновници. Правосѫдието не може да стане демократическо въ смисълъ, да се прѣдаде на 10000 секции, отъ които всѣка да излѣдва дадения правовъ случай, а въ смисъль, че народа получава върху сѫдиитѣ туй право, което капиталиста има върху своитѣ работници и чиновници, правото да ги избира и контролира. Народа участвува въ правосѫдието само чрѣзъ единъ видъ *прѣдставителство,* чрѣзъ *сѫдебнитѣ засѣдатели*. Но и тия въ по вечето случай испълняватъ само една сѫдейска функция. Тѣ само потвърждаватъ или отричѫтъ виновностьта. Водението на процеса, както и налаганието наказание, обикновено е задача на сѫдиитѣ.

Но не само законодателнитѣ и сѫдейски функции сѫ прѣдоставени на особени хора, но сѫщо и функцията, която би помислили, че не може да се прѣдоставя никому: *образованието и изражението на общественото мнѣние,* размѣната на мисли върху общественитѣ работи.

Ето що казва Лотаръ Бухеръ: „размѣната на мислитѣ, обикновено непосрѣдствена между индивидиумитѣ, се води сега отъ делегати, отъ вѣстницитѣ. Това развитие върви паралелно и стои въ взаимодѣйствие съ развитието на прѣдставителната система и неговитѣ дѣйствия могѫтъ твърдѣ ясно, като математически, да се видѭтъ. Хиляди и хиляди граждани отиватъ при единъ вѣстникъ и безкрайното число на възможнитѣ комбинации отъ индивидиуми, малки и голѣми крѫгове, въ които се разсѫждава върху знанието, наблюдението и мисъльта, се слива въ едно и образува дузина публистически противорѣчия или оттѣнъци. Занимаванието съ общественитѣ работи става посрѣдствено, отъ гражданска длъжность или гражданска честь се прѣвръща въ занаятъ и пр.“

Сравнението съ прѣдставителната система е много вѣр-

но; но разликата между парламента и журналистиката състои въ това, че абоната има много по малко влияние върху единъ вѣстникъ, отъ колкото избирателя върху парламента. Послѣдния свободно избира едного изъ кандидатитѣ, когато пъкъ журналиститѣ сами се избиратъ за прѣдставители на общественото мнѣние, или пъкъ биватъ избирани отъ нѣкой капиталистъ.

Всѣки може да избере, разбира се, който вѣстникъ иска, но избора между тѣхъ не е твърдѣ голѣмъ. Туй, което прави вѣстника необходимъ, не сѫ взглядоветѣ, а новинитѣ, които той дава. Както свѣтския пазаръ господствува въ послѣдната инстанция върху цѣлия животъ, сѫщо такова е и развитието на *цѣлия свѣтъ,* което днесь може да прослѣди всѣкой, който се интересува за политическия и економическия животъ. Личностьта сама не може да сбира новинитѣ отъ цѣлия свѣтъ. Вѣстницитѣ сѫ апаратитѣ, които събиратъ тия новини и помагатъ съ това на публиката. Учредяванието и поддържанието на подобенъ апаратъ е извънредно скѫпо и ще става толкова по скѫпо, колкото по се развиватъ съобщенията. За това и голѣмитѣ ежедневни вѣстници сѫ, обикновено, *капиталистически прѣдприятия.* Но и останѫлата часть отъ печата все по вече испада подъ капиталистическата експлоатация. И вмѣсто прѣдставителка на интересситѣ на публиката, въ сѫщность тя е прѣдставителка на интересситѣ на капитала.

Колко малко влияние иматъ читателитѣ върху вѣстницитѣ си може да ни покаже Виена, гдѣто по голѣмата часть отъ читаѭщата вѣстници публика е антисемитическа. Но независимо отъ това, двата ежедневни антисемитически вѣстници, които излазятъ въ Виена, едва съ голѣмъ трудъ прѣкарватъ сѫществуванието си. Виенския филистеръ псува страшно „чифутскитѣ“ вѣстници, но все пакъ ги купува и чете.

Съ своята неотговорность прѣдъ читателитѣ си журналистиката е станѫла много по развратна, отколкото парламентаризма въ най лошата си форма. Тя царува много по неограничено отъ всѣки парламентъ, стои много по високо

отъ всѣка критика, отколкото парламента или църквата. Тя критикува всичко и тежко на тоя, който ѭ критикува: той бива, както казватъ, бойкотиранъ. Отъ критиката, която се прави на журналистиката, много малко прониква въ свѣта, защото всичко, което журналистиката не съобщава, не сѫществува за массата на населението; заговора на мълчанието запушва устата на „неудобнитѣ“ учения много по сигурно, отколкото инквизиционнитѣ мѫчилища. И въ сѫщность, ако сравнимъ църквата съ журналистиката, ще откриемъ извѣстно подобие, но това сравнение не говори въ полза на журналистиката. Даже най лошитѣ срѣдневѣковни попове не сѫ могли да влачѫтъ населението за носа тъй безсрамно, да го експлоатиратъ и държѫтъ въ невѣжеството, както правѭтъ днешнитѣ журналисти[3]).

Но трѣбба ли за това да се стрѣмимъ къмъ прѣмахването на журналистиката? Или пъкъ трѣбва да прѣдоставимъ редактирането на вѣстницитѣ на народа? До сега това желание е исказвано сами отъ нѣколко анархисти. При грамадната ширина, която е взелъ крѫгътъ на политическия и економическия животъ, въ който живѣемъ, е просто невъзможно да сѫществуваме безъ вѣстници, — сѫщо тъй необходимо, както сѫществуванието имъ, е и тѣхното редактирание отъ особени хора.

Но нѣма ли срѣдства, съ които да се прѣмахне неограниченото господсво на развратния журналистъ?

Развитието на пролетариата носи съ себе си рѣшението на тая задача, както и онова на много други задачи. Читателитѣ и купувачитѣ на *буржуазнитѣ* вѣстници образуватъ една несвързана маса. Съвсѣмъ друго е съ работническата журналистка. Тя често се управлява отъ голѣми организации. Работницитѣ сѫ принудени отъ особеннитѣ обществени условия, въ които живѣѭтъ, да се съединяватъ въ голѣми масси и то не само за достигание прѣходящи цѣли. Тя е едничката класса, която е съединила голѣми масси въ продължителни национални и интернационални организации. А чрѣзъ своята организация, пролетариата е въ положение да подържа своя собствена журналистика. Организацията дава

нейнитѣ читатели и купувачи и тя прави излишна голѣма часть отъ огромнитѣ разноски, които буржуазния вѣстникъ прави за да спечели читающъ кръгъ. Основаването на работническитѣ вѣстници само относително изисква по малки капитали, при благоприятни условия, ако организацията е много твърда и обширна, тя може да основе и поддържа единъ дневенъ вѣстникъ безъ всѣкакви капитали. По такъвъ начинъ може да се прѣмахне монопола на капитала върху журналистиката.

Но сжщото обстоятелство, което позволява на единъ работнически вѣстникъ да се основе и сжществува съ малъкъ или никакъвъ капиталъ, го прави сжщеврѣменно зависимъ отъ своитѣ читатели. И понеже той черпи силата си не отъ своя капиталъ, а отъ работническитѣ организации, които стоятъ задъ него, то той въ сжщность е въ тѣхнитѣ ржцѣ даже и тамъ, гдѣто е юридически частно прѣдприятие, а не собственость на нѣкой синдикатъ или политическа организация. Кой да му бжде редакторъ и въ какво направление да се редактира, това сж за работническия вѣстникъ не работи на притежателя или издателя му; това рѣшаватъ въ послѣдната линия сами работницитѣ. Журналиста тукъ не *прави* мнѣнието на послѣднитѣ, въ името на които говори, а дава изражение на всичко, което тѣ дѣйствително чувствуватъ.

Това отношение винжги е карало буржуазнитѣ литетератори, прѣдъ видъ развитието на социалдемократическата журналистика, да чувствуватъ и мислятъ, че могжтъ да намѣрятъ между „глупитѣ работници“ публика, на която може много лесно да се импонира, и на чиято смѣтка може по лесно човѣкъ да се въздигне, отколкото въ буржуазната журналистика. Съзнаятъ ли своята грѣшка, тогава тѣ крѣщжтъ до небеса противъ потжпкването на личната свобода и корупцията и свършватъ обикновенно съ това, че за да се отървятъ отъ партийната тирания и корупция, се продаватъ на нѣкой капиталистъ.

Но туй, което журналиститѣ считатъ недостойно за себе си, защото сж много егоистични, за да служжтъ на

едно дѣло, колкото и велико да е то — въ сѫщность е голѣмо достоинство. Работническата журналистика въ нравствено отношение стои несъмнѣнно много по горѣ отъ буржуазната, тя я надминава и въ умственно отношение, ако не всѣкога абсолютно, то поне относително, именно по отношение срѣдствата, съ които си служи. Господствуѭщитѣ класи не купуватъ никои вѣстници тъй охотно, както работническитѣ; и никои вѣстници не се редактиратъ отъ толкова бѣдни хора, както работническитѣ; и́ при все туй, работническата журналистика е останѫла чиста и мръснитѣ клѣветници на работническото движение не сѫ се осмѣлили нито единъ пѫть да я обвинѭтъ въ продажность. И така, подъ влиянието на пролетариата, журналистиката получава съвсѣмъ другъ характеръ. Отъ срѣдство, съ което да се накара народната масса да служи на политическитѣ и економическитѣ интересси на капиталиститѣ, да се затѫпи и деморализира, журналистиката става остро орѫжие въ борбата противъ експлоатацията и корупцията, въ борбата за умственното, нравственното и физическото прѣраждание на работнитѣ класси.

XII.

Парламентаризма и партиитѣ въ Англия.

Много пѫти се е распостранявало мнѣнието, че прѣдставителната система означава господството на буржуазията.

„Ако има неоспорима истина, пишеше Риттингхаузенъ въ 1869 г., то тя е изказаната отъ *мене,* че всѣки порядъкъ, който регулира отношенията на гражданитѣ, както и ония на собссвеностьта и трудътъ, съотвѣствува на особена правителствена форма, която е сѫщеврѣменно и срѣдство за неговото прилагание и задържание.

Впрочемъ, дворянското и гражданското съсловия сѫ разбрали до извѣстна стъпенъ тая истина, но само доколко-

то тя докосва собственнитѣ имъ интересси. И двѣтѣ съсловия бѣхѫ разбрали, че господството на първото е свързано съ *деспотическата монархия*, до като господството на второто се крѣпи главно върху *прѣдставителната система*. Обаче и това имъ убѣждение не бѣше свободно отъ груби заблуждения; така напр., гражданското съсловие (буржуазията) съвсѣмъ не можеше да разбере, че въвеждането на всеобщото прямо избирателно право не може да измѣни сѫщностьта на прѣдставителната система“.

Ний съжеляваме, че трѣбва рѣшително да отрѣчемъ тая тъй неоспорима истина.

Достатъчно е да хвърлимъ единъ погледъ въ историята, за да разрушимъ басньта, че прѣдставителната система е нераздѣлна отъ буржуазията. Прѣдставителната система е политическа форма, чието съдържание може да бѫде и е различно. Това се отнася и до *деспотическата монархия*.

Классовото господство на буржуазията въ по вечето европейски държави бѣ докарано не отъ прѣдставителната система, а отъ абсолютизма. Тамъ, гдѣто въ минѫлитѣ столѣтия сѫ сѫществували конституционни монархии, прѣдставителната система е била срѣдство за господството на *дворянското съсловие*. Това важи не само за Полша и Швеция, но сѫщо, както видѣхме, и за Англия.

Както е извѣстно, английския парламентъ състои отъ двѣ камари, горня камара, камарата на лордоветѣ, и долня камара, камарата на мирянитѣ. Първата, естествено, не бѣше отначало още класово прѣдставителство на едритѣ земевладѣлци: тя се състоеше и се състои отъ главитѣ на голѣмитѣ благородни фамилии.

Но кои бѣхѫ причинитѣ, които направихѫ английската долня камара въ 18 вѣкъ срѣдство за господството на поземелната аристокрация? Отъ една страна социалната важность, която едритѣ землевладѣлци сполучихѫ да добиѭтъ срѣщу другитѣ класси, а отъ друга страна *избирателното право*, което отговаряше на интересситѣ на дворянското съсловие.

Раздѣлението на избирателнитѣ окрѫзи въ Англия се

крѣпеше и още се крѣпи върху разликата между старитѣ феодални графства, селскитѣ окрѫзи и градскитѣ избирателни окрѫзи.

Въ селскитѣ окрѫзи още по рано царувахѫ едритѣ землевладѣлци; избирателното право принадлежеше само на тия землевладѣлци (frecholders), които получавахѫ рента по вече отъ 40 шилинги. Колкото по испадвахѫ дребнитѣ землевладѣлци въ 18 вѣкъ, толкова по вече селскитѣ окрѫзи прѣминавахѫ въ рѫцѣтѣ на едритѣ землевладѣлци. Но още по добрѣ за тѣхъ вървеше въ *градоветѣ*. Ний вече доказахме, че тенденцията на капиталистическия начинъ на производството води къмъ концентрацията на населенисто въ нѣколко голѣми градове, къмъ прѣчение и спиране развитието на малкитѣ градове, които лежѫтъ на страна отъ пѫтищата за съобщение. Това се показа особено ярко въ Англия. По вечето производително процъвтѣли градове — съ исключение на Лондонъ — бѣхѫ нови творения и лѣжахѫ въ селскитѣ окрѫзи, въ територията на нѣколко едри землевладѣлци. Тѣзи градове просто не сѫществувахѫ за избирателното право.

Въ старитѣ градове изборнитѣ отношения бѣхѫ твърдѣ разнообразни; всѣки градъ опрѣдѣляше отначало своето избирателно право. Колкото по вече тѣ изчезвахѫ, колкото по вече чезнеше прѣсния животъ отъ тѣхъ, толкова по сухи, по искуствени станѫхѫ избирателнитѣ системи, толкова по вече се намаляваше числото на избирателитѣ.

Прѣди реформата отъ 1832 г. Англия броеше 111 градски избирателни окрѫзи съ по малко отъ 200 избиратели, между които 46 съ по малко отъ 50 избиратели. При това, гласоподаванието бѣше явно, чрѣзъ дигание на рѫцѣ. Нѣма съмнѣние, че при подобни обстоятелства, злоупотрѣбенията цъвтѣхѫ. Продажбата на избирателни гласове бѣше се прѣвърнѫла въ срѣдство за печалба.

Злоупотрѣбението бѣше официално признато, като срѣдство за доходи отъ Питта въ 1782 г., който внесе въ парламента законопроектъ, който лишаваше отъ избирателно право 36 най развалени избирателни окрѫзи, срѣщу едно

възнаграждение отъ 25 милиона франка. Свѣщенна е собствеността!

Не трѣбва, обаче, да вѣрваме, че изборнитѣ злоупотрѣбления сж особеность па парламентаризма. Тѣ играехж голѣма роля и при избиранието на чиновницитѣ въ старата Атина — слѣд. при прямото народно законодателство. Сжщо и въ земскитѣ общини въ почтената Швейцария изборната корупция бѣше извѣстна, както ни показватъ създаденитѣ противъ неіж закони. Особено длъжностьта на фогтъ въ нѣкоя подчинена страна бѣ много доходна и за подобенъ изборъ избирателитѣ бивахж заплащани съ угощения или пари. И до като изборната длъжность е срѣдство за експлоатация, изборнитѣ злоупотрѣбения не ще прѣстанжтъ.

Но тая избирателна система не задоволяваше аристокрацията. И за да се осигори, тя опрѣдѣли, че прѣдставителя на всѣки селски окржгъ трѣбва да притежава рента отъ 15000 фр. Сжщо и градския прѣдставитель трѣбваше да бжде землевладѣлецъ и да притежава рента не по малка отъ 7500 франка.

Съ тия закони аристокрацията осигоряваше господството, което бѣ достигнжла. По такъвъ начинъ парламента се прѣвърнж въ орждие за классовото господство на землевладѣлцитѣ.

Землевладѣлцитѣ отъ своя страна се распадахж на двѣ партии. Едната състоеше отъ модернитѣ, капиталистически настроени землевладѣлци, които се ползувахж отъ капиталистическото развитие, отъ развитието на търговията, на колониалната политика; другата състоеше отъ консервативнитѣ землевладѣлци, които още клонѣхж къмъ феодалнитѣ експлоататорски методи. Първата, Вигитѣ, имаше на страната си буржуазията; тя надминуваше економически другитѣ класси и прѣдставляваше възрѣнието, че господството на парламента при даденитѣ условия е най съотвѣтствуіжща форма на классовитѣ интереси на благородното съсловие. Другата, Торитѣ, економически останжла назадъ и слаба, считаше за най добро, ако поземелната аристокрация се стрѣ-

ми да се възползува отъ държавата, както френското дворянство т. е. посрѣдствомъ експлоатация на короната. Докато Вигитѣ бѣхѫ прѣдставители на самовластието на парламента, Торитѣ искахѫ неограничена монархия.

Между това, характера на Торитѣ прѣзъ 18-то столѣтие бѣше много твърдъ, за да се рѣши нѣкой държавенъ мѫжъ да го расклати. Сѫщеврѣменно и Торитѣ бидохѫ проникнѫти отъ капиталистически интереси, както Вигитѣ. Разликата между двѣтѣ партии все повече и повече изчезваше; най послѣ тя станѫ не по голѣма отъ разликата вѫтрѣ въ всѣка отъ тѣхъ. И ако при все туй противорѣчието сѫществуваше, това се дължи на обстоятелството, че държавния корабъ бѣше много малъкъ, за да се поберѫтъ въ него едновременно и двѣтѣ партии.

Съ това парламентарнитѣ борби губѣхѫ все повече принципиалния си характеръ; тия борби все повече се прѣвръщахѫ въ интриги, посрѣдствомъ които нѣкои се срѣмѣхѫ да добиѭтъ чинове и власть, за да могѫтъ да експлоатиратъ държавата.

Сѫщеврѣменно и избирателитѣ се прѣвърнѫхѫ въ продажна масса; политическитѣ борби станѫхѫ търговски спекулации, доходни сдѣлки на една банда отъ безхарактерни авантюристи, които ограбвахѫ държавата.

Изглеждаше, че английския парламентаризмъ върви къмъ своето пропадание. Но въ сѫщность се указа, че парламентаризма е форма, чието съдържаше може да бѫде много разнообразно. Банкрутира не парламентаризма, а самогосподството на землевладѣлцитѣ чрѣзъ парламентаризма.

Ний вече показахме въ една по прѣдня глава, какъ испѫкнѫхѫ къмъ края на минѫлото столѣтие при землевладѣлцитѣ и съ тѣхъ свързаната финансова аристокрация нови класси, чиито интереси стѫпихѫ въ най-рѣзко противорѣчие съ тия на землевладѣлцитѣ. Прѣди всичко — образува се классата на индустриалнитѣ капиталисти и тая на индустриалнитѣ работници. Търговията и земевладѣлието можахѫ да се търпѭтъ, но индустрията и земевладѣлието се счепкахѫ за коситѣ.

Колкото по силно се развиваше индустрията, толкова по силно буржуазията чувствуваше своето безправие. Тя почнѫ войната противъ режима на земевладѣлцитѣ и за да увеличи своитѣ сили, съюзи се съ другитѣ бесправни класси, съ дребната буржуазия и пролетарията, който бързо нарастваше, но притежаваше още твърдѣ малко съзнание, за да можеше да плаши буржуазията. Резултата отъ този съюзъ бѣше една буржуазно-радикална партия, рѣшителна неприятелка на земевладѣлческата.

Главната цѣль на почнѫлитѣ се политически борби бѣ *избирателното право*. Особната форма на избирателното право правеше парламента исключителенъ застѫпникъ на классовитѣ интереси на аристокрацията. Само чрѣзъ реформирание избирателното право можеше да се направи прѣдставителната система застѫпница на буржуазнитѣ интереси. *Всичко се въртеше около избирателното право.*

Въ борбата за реформирание избирателното право буржуазията побѣди. Пролетариата ѝ извади кестенитѣ отъ огъня; той понесе всичката тежина на борбата, той направи движението на реформата непобѣдимо — отчасти по сѫщия начинъ, както прѣди 5 години направихѫ нашитѣ храбри белгийски другари — но той останѫ исключенъ отъ избирателно право.

Съ реформения билъ отъ 1832 г. 88 малки избратетни окрѫзи (rotten borough) загубихѫ особеното си прѣдставителство въ парламента или отчасти, или исцѣло (нѣкои изпращахѫ единъ вмѣсто двама депутати), образувахѫ се 42 нови избирателни окрѫга. Въ селскитѣ окрѫзи заедно съ земевладѣлцитѣ получихѫ избирателно право и голѣмитѣ наематели, които имахѫ контракти за не по малко отъ 50 години и плащахѫ не по малко отъ 1250 фр. рента. На малкитѣ земевладѣлци, напротивъ се отне избирателното право. Докато до реформения биллъ всѣки земевладѣлецъ, който получаваше отъ земята си 50 фр. рента, имаше избирателно право, сега се исискваше рента не по малко отъ 250 фр. Въ градоветѣ получи избирателно право всѣки, който имаше нѣкоя голѣма кѫща т. е. всѣки, който плащаше да-

някъ за кжщи, за прозорци и за бѣднитѣ и кирия не по малко отъ 250 фр.

Числото на избирателитѣ съ тая реформа се увеличи отъ 400000 на 800000. Гласоподаванието останж явно, избирателния цензъ не се прѣмахнж; диети не се плащахж и изборнитѣ разноски трѣбваше да се плащатъ — както и днесъ още — отъ кандидатитѣ, които трѣбваше даже да депониратъ и една сумма, не по малка отъ 25000 фр.

Селскитѣ и часть отъ градскитѣ избирателни окржзи, които не бѣхж унищожени, останжхж и при това избирателно право крѣпости на едритѣ земевладѣлци. Но една часть отъ градскитѣ окржзи испрати въ парламента прѣдставители на индустриалнитѣ интересси. Новото избирателно право даде на парламента и новъ характеръ. Отъ срѣдство за классовото господство на земевладѣлческата аристокрация той се прѣвърнж въ бойно поле, на което земевладѣлцитѣ и индустриалнитѣ капиталисти се упорито борѣхж.

Земевладѣлцитѣ още бѣхж социално силни, тѣ още бѣхж благоприятствувани отъ избирателното право. Индустриалната буржуазия дълго врѣме не можа да прокара главното си искание, свободната търговия.

Но тя не се ограничаваше съ парламетарнитѣ борби. И наистина, нѣма нищо по глупо отъ стрѣмлението да се дискредитира парламентаризма прѣдъ пролегариата съ утвърждението, че всѣка партия, която е застжпена въ парламента и участвува въ неговитѣ борби, се отказва отъ всички други форми на политическата борба. Нищо по грѣшно отъ това. Никждѣ парламентарнитѣ партии не апелиратъ тъй често къмъ вънъ стоящитѣ масси, както въ отечеството на парламетаризма, никждѣ нъ сж тъй развити срѣдствата, съ които могжтъ да се прѣдизвикатъ силни народни движения, които да упражняватъ натискъ върху парламента, както въ Англия.

Сжщата борба водеше и Лигата противъ хлѣбнитѣ мита. Сжщо и тя се обръщаше къмъ массата, тя повдигаше — стига туй да й понасяше — възмущението ча пролетариата даже тя проповѣдваше генерална стачка.

Отъ друга страна и земевладѣлцитѣ се стрѣмѣхѫ да спечелѭтъ работницитѣ. До като фабрикантитѣ имъ обѣщавахѫ ефтинъ хлѣбъ, ако падне хлѣбното мито, то земевладѣлцитѣ имъ прѣдлагахѫ 10 часовъ работенъ день. Но туй, което земевладѣлцитѣ, както и фабрикантитѣ упорито отричахѫ, бѣше главното искание на организиранитѣ работници: *всеобщото избирателно право.*

Английскитѣ държавни мѫже познавахѫ много добрѣ силата на парламента, за да позволѭтъ безъ голѣма нужда да стѫпѭтъ въ него и неприятелитѣ на капиталистическото общество.

Въ 1846 г. най-послѣ състоя рѣшителната борба и хлѣбнитѣ мита паднѫхѫ. Настѫпи ерата на свободната търговия и благодарение на туй, че се стекохѫ така обстоятелствата, тая ера станѫ ера на единъ економически подемъ, каквото до сега свѣта не бѣ видѣлъ. Англия станѫ самовластна върху свѣтския пазарь. Едрата ѝ търговията се разви съ баснословна бързина, печалбитѣ бѣхѫ блѣстящи.

Този подемъ бѣше тъй грамаденъ, че въ него участвувахѫ почти всички класси. Разноскитѣ плащѫхѫ другитѣ държави. Земевладѣлцитѣ се помирихѫ съ новото положение. Поземелнитѣ ренти не паднѫхѫ, както мислѣхѫ, а, напротивъ, се повдигнѫхѫ. Но сѫщеврѣменно и земевладѣлцитѣ почнѫхѫ да участвуватъ въ индустриалнитѣ прѣдприятия — именно чрѣзъ акционернитѣ общества — и съ това да хранѭтъ интерессъ къмъ развитието на индустрията.

И случи се това, което бѣше се случило още въ втората половина на минѫлото столѣтие. Както тогава противорѣчието между Вигитѣ и Торитѣ, тъй и сега противорѣчието между либералитѣ и консерваторитѣ прѣстанѫ да бѫде принципиално.

Въ слѣдуѭщитѣ 1848 г. десетилѣтия виждаме забѣлѣжителното явление, че консервативни министерства продължаватъ программата на либералнитѣ си прѣдшественници, па даже ги и надминуватъ по своя либерализмъ. Единствената разлика между двѣтѣ партии вече състоеше въ тѣхната не вѫтрѣшна, нъ въ външната имъ политика,

особено по отношение Руссия. И ако двѣтѣ партии останахѫ раздѣлени, то това се длъжи на обстоятелството, че държавния корабъ бѣше прѣмалъкъ, за да побере и двѣтѣ. Парламентарната политика пакъ загуби принципиалния си характеръ, парламентарнитѣ борби пакъ се прѣвърнѫхѫ въ комедии.

Избирателната реформа въ 1867 г. почти нищо не промѣни.

Економическия подемъ примири съ режима на капиталиститѣ не само земевладѣлцитѣ, но и една часть отъ работницитѣ. Тоя подемъ помогнѫ на най енергичнитѣ и най добросъстоятелни работнически партии да извоюватъ посрѣдствомъ съюзитѣ си значително подобрение на положението си. И понеже въ това врѣме печалбитѣ бѣхѫ грамадни, капиталиститѣ се примирихѫ съ работническитѣ побѣди. Образува се една работническа аристокрация, която вѣрваше въ хармонията между капитала и труда. Само едно обстоятелство още заплашваше тая хармония: политическото есправие на работницитѣ.

Либералитѣ и консерваторитѣ нѣмахѫ защо вече да се противѭтъ на стрѣмлението на тая работническа аристокрация да влезе въ редоветѣ на политически привилегированитѣ класси. Това би било срѣдство да ѭ отдѣлѭтъ отъ работническата масса. За това, слѣдъ много неудачни опитвания, по благосъстоятелнитѣ градски работници получихѫ избирателно право въ 1867 г. Числото на избирателитѣ се почти утрои. Отъ близо единъ милионъ, то се покачи на близо три милиона, по голѣмата часть на които бѣхѫ въ градоветѣ. Въ 1872 г. послѣдва законъ, който въвеждаше тайното гласоподаване.

Но неплащанието диети остана и до днесъ още, както и опрѣдѣлението, че кандидатитѣ сами трѣбва да покриватъ избориитѣ разноски и да депониратъ съотвѣтствуѭща сумма заедно съ кандидатиранието си.

Послѣднето никакъ не попрѣчи на работницитѣ да влѣзѭтъ въ парламента. Но влѣзохѫ само такива работници,

които се радвахѫ на благоволението на състоятелни „доброжелатели“ на работницитѣ, които плащахѫ избирнитѣ разноски.[4])

Могѫщитѣ синдикати се врѣвърнѫхѫ въ крѣпости на най тѣсния кастовъ духъ и еснафска исключителность и съ това спомогнѫхѫ за ослабванието на общото классово самосъзнание на работническата аристокрация. Тѣхното политическо отцѣпвание отъ работническата масса, приеманието имъ въ реда на политически привилегированитѣ класси, съвсѣмъ умъртви классовото имъ съзнание. Отъ передови борци на работническитѣ слоеве, тѣ се прѣвърнѫхѫ въ тѣхни притеснители.

Безъ классово съзнание, несвързани въ една самостоятелна, затворена политическа организация, въ една работническа партия, тия економически тъй силни и обширни работнически слоеве, образувахѫ политически сѫщо такава распокѫсана масса, както и буржуазнитѣ срѣдни слоеве. Встѫпванието имъ въ областьта на парламентаризма не измѣни тѣхния характеръ. Той останѫ классово застѫпничество на буржуазията.

Между това, парламентарната тишина не продължава дълго. Економическото развитие крачеше напрѣдъ и растури основитѣ на общата хармония между печалбата, рентата и работническата заплата. Израствахѫ все по нови индустриални нации, които бѣхѫ въ положение да съперничѫтъ въ Англия на свѣтския пазаръ, така напр. Съединенитѣ държави слѣдъ гражданската война и Германия слѣдъ войната противъ Франция. Конкуренцията на свѣтския пазарь ставаше все по остра и по остра; към нея се присъединихѫ и опустошителнитѣ кризи, спирания на търговията отъ такива размѣри, каквито до сега не бѣхѫ виждани. Печалбитѣ на капиталиститѣ почнахѫ да се намаляватъ.

Сѫщеврѣменно спадахѫ и поземелнитѣ ренти и заплатитѣ. Развитието на прѣзморската търговия докара отъ 70-тѣхъ години насамъ на Английския пазарь и ефтини прѣзморски жизнени срѣдства въ все по-голѣми масси. Туй, което земевладѣлцитѣ очаквахѫ слѣдъ прѣмахванието на хлѣб-

нитѣ мита въ 50-тѣхъ години, настѫпи сега въ 70-тѣхъ години: постоянно намаление на поземелнитѣ ренти. Отъ тогава се и съживи стрѣмлението на земевладѣлцитѣ къмъ покровителственни мита.

Но спаднѫхѫ не само поземелнитѣ ренти. Продължителния застой въ търговията причини и спадание на работническитѣ заплати. Даже и тамъ, гдѣто нѣмаше прямо намаление на заплатитѣ, спадахѫ годишнитѣ заплати фактически, защото работението станѫ нередовно и днитѣ, въ който работника нѣмаше работа, се все повече увеличавахѫ. Работническитѣ съюзи, които отъ 50 ѣхъ до началото на 70 ѣхъ години бѣхѫ спечелили блѣскави побѣди, се указвахѫ често нестоятелни да попрѣчѫтъ на намалението на заплатитѣ и да подкрѣпѭтъ останалитѣ безъ работа. Конфликтитѣ между труда и капигала ставахѫ все по многобройни и по ожесточени. Въ старитѣ, напоени съ еснафски духъ, съюзи почна да прониква новъ, капиталистически духъ и заедно съ това се наченѫ ново работническо движение, съ нови искания отъ държавата и обществото.

При тъй промѣненитѣ обстоятелства буржуэзията се раздѣли на два лагера. Едната часть считаше работническата класса за най вързлъ врагъ и се прилѣпи тѣсно до земевладѣлцитѣ. Митническитѣ стрѣмления на послѣднитѣ не бѣхѫ опасни. Прѣдвидливитѣ земевладѣлци знаяхѫ много добрѣ, че сѫществуването на Англия зависи само отъ процъвтяванието на нейната индустрия, а не отъ това на земледѣлието. А при това и самитѣ земевладѣлци имахѫ интерессъ въ развитието на индустрията т. е. въ печалбитѣ, които капитала докарва. Консервативната партия, въ 30-ѣхъ и 40-ѣхъ години още чисто земевладѣлческа, която насъскваше работницитѣ противъ фабрикантитѣ, се образува отъ сливанието на двѣ капиталистически партии, които, както и либералитѣ, кокетирахѫ съ работническата аристокрация: отъ края на 70-ѣхъ години консервативната партия се прѣвръща все по вече въ партия на владѣѭщитѣ въобще класси, въ противоположность на работната въобще класса. Тукътамѣ тя позволява на своитѣ членове да играѭтъ роля на

приятели на работницитѣ, по енергически възстава противъ всѣка практическа крачка за въ интересса на работната класса.

Другата часть на буржуазията, която запази старитѣ традиции отъ врѣмето на борбата за избирателното право, когато земевладѣлцитѣ бѣхѫ единственитѣ врагове на буржуазията, тая часть отъ буржуазията почнѫ сѫщо тъй, както и другата, която бѣ станѫла „консервативна“, да се страхува отъ работническитѣ масси.

Но тия буржуа, радикалитѣ, си мисляхѫ, че сливанието на владѣѭщитѣ класси въ едни „реакционна“ масса е най доброто срѣдство за достиганието на тѣхнитѣ стрѣмления. Съ това работническата класса ще бѫде принудена да се отдѣли отъ владѣѭщитѣ класси и съ това ще състави отдѣлна, непобѣдима партия. Единственото срѣдство да се тури работната класса подъ интересситѣ на буржуазията състои въ туй, че буржуазията трѣбва да стѫпи на чело на тѣхната борба за по добри условия и да имъ прави концессии, прѣди всичко на смѣтка на земевладѣлцитѣ, на смѣтка на оная партия, срѣщу която пролетариата и буржуазията иматъ еднакви интересси. Туй което въ 30-ѣхъ и 40-тѣхъ години бѣхѫ консерваторитѣ, сега станахѫ либералитѣ; партията на работническитѣ приятели, на филантропитѣ. Ролитѣ се промѣнихѫ.

По такъвъ начинъ подъ влиянието на економическото развитие се образувахѫ двѣ нови партии съ старитѣ имена. Парламента пакъ прѣстава да бѫде сцена за интриги и комедии; оттогава той става сцена за сериозни борби, сцена на классови борби между принципиално различни партии.

Първия важенъ резултатъ на това развитие на партиитѣ бѣше *избирателната реформа,* която се узакони въ 1885 г.

За да съсипе влиянието на земевладѣлцитѣ въ селскитѣ окрѫзи, либералната партия даде избирателно право и на *земедѣлческитѣ работници.* Старото избирателно право, което обгръщаше до сега само градскитѣ избирателни окрѫзи, биде сега распространено и върху селскитѣ окрѫзи, граф-

ствата. Съ това либералната партия се надѣеше да закрѣпи господството си за дълго врѣме. Но нейнитѣ смѣтки излѣзохѫ криви. Тѣ би били вѣрни само тогава, ако нейнитѣ подържатели въ буржуазнитѣ крѫгове бѣхѫ останѫли все толкова. Но тя не можеше да напрви на работната класса никакви концесии, безъ съ това да не отдалечи отъ себе си нѣкои буржуазни елементи. Изчезванието на буржуазнитѣ ѝ послѣдователи ѭ прави отъ ново зависима отъ работницитѣ. Тя трѣбва да имъ даде нови политически права, прѣди всичко да разшири избирателното право, за да увеличи силата на работническитѣ си послѣдователи; тя трѣбва да имъ прави и економически концессии, за да увеличи и затвърди числото на тия послѣдователи.

До като консервативната партия става партия на владѣѭщитѣ, либералната партия се стрѣми къмъ едно положевие, при което тя намира подрѫжката си само въ работната класса.

Но буржуазното работническо приятелство не може постоянно да се ограничи само въ программата: социални реформи на смѣтка на земевладѣлцитѣ. Економическото развитие размърда стоящитѣ вънъ отъ работническата аристокрация работнически слоеве; избирателната реформа отъ 1885 г. даде на голѣма часть отъ тѣхъ избирателни права. Тѣ станѫхѫ политически факторъ. Тия слоеве, обаче, още не сѫ напълно освободени отъ буржуазния радикализмъ: тѣхното социално и историческо положение ги прави много по близки до социалиститѣ, отколкото до работническата аристокрация, която, впрочемъ, все по вече и по вече клони къмъ социализма.

Тия слоеве сѫ врагове на цѣлото капиталистическо общество. И тѣ изискватъ прѣмо подобрение на социалното си положение, прямо подобрение на работнитѣ условия. Въ началото на 80 ѣхъ години английскитѣ работници отдавахѫ най голѣмата важность на *поземелната реформа*. Хенри Жоржъ бѣше героя на деньтъ. Днесь лозунга е 8 часовия работенъ день и либералната партия, която до скоросъ го най енергически оборваше, биде принудена да остави тая

си борба. Тя е фактически затворница на работническия пролетариатъ, благодарение на неговото економическо значение и неговата политическа мощь, която той черпи отъ *избирателното право.* За голѣмо тѣхно неудоволствие, либералитѣ днесъ сѫ принудени да правѫтъ концессии не само на смѣтка на земевладѣлцитѣ, но и на индустриалнитѣ капиталисти. Ясно е, какво трѣбва да докара това развитие: либералната партия ще бѫде докарана до тамъ, че ще трѣбва да рѣши, дали трѣбва да остане буржуазна партия или пъкъ чисто работническа. Рѣши ли се на първото, тя скъсва всѣкакви връзки съ работницитѣ, съ това тя подписва смъртната си присѫда, защото нейнитѣ послѣдователи въ буржуазията бърже чезнѫтъ и сѫ много малко, за да могѫтъ да я задържѫтъ жизнеспособна. Задъ нея, обаче, изпъква една независима работническа партия, която черпи сили отъ всѣко замедление, отъ всѣко съпротивление на либералната партия и която въ момента, когото либералитѣ ще извикатъ на работницитѣ: „Не по далечъ отъ тукъ“, тя ще стѫпи на нейното мѣсто.

Но не намѣрѭтъ ли либералитѣ куражъ за това, оставятъ ли се да бѫдѫтъ принуждавани да правятъ концессии на работницитѣ, тогава е възможно съ това да попрѣчѫтъ на образованието на една социалдемократическа работническа партия. Но това ще се удаде на либералната партия тогава, когато сама се развие въ социалдемократическа, когато изчезнѫтъ отъ нея всички елементи, които иматъ интерессъ въ капиталистическата експлоатация и когато въ нея ще останѫтъ само тия бържуазни елементи, които сѫ си вече расчистили смѣтката съ буржуазното общество.

Разбира се, не е много вѣроятно, че развитието въ Англия ще тръгне по тоя пѫть, при всичко че Англичанитѣ се държѫтъ за старитѣ форми и обичатъ да наливатъ ново вино въ стари бѫчви.

Но да става, каквото ще. Нашата цѣль бѣше да покажемъ, колко е невѣрно твърдението, че парламентаризма служи исключително на капиталистическата класса. Ний ви-

дѣхме, че прѣдставителната форма служи на различнитѣ классови интересси и взема разни характерни форми, съобразно височината на економическото развитие и видътъ на избирателното право.

Слѣдъ като английската долня камара бѣше въ продължение на едно и половина столѣтие орждие за диктатурата на аристокрацията, за половинъ вѣкъ тя се прѣвърнж въ орждие за диктатурата на капиталиститѣ.

Но тия вече почнжхж да губжтъ самовластието си, пролетариата е вече въ положение въ и чрѣзъ парламента да влияе върху държавата въ своя полза и наближава деньтъ, въ който английския парламентъ ще стане орждие за диктатурата на пролетариата.

XIII.

Парламентаризма и работническитѣ класси.

Ако ний твърдимъ, че има разлика между парламентаризмъ и парламентаризмъ, че формата на парламентаризма е само оржжие, което може да служи и което е служило на различни класси, то съ това ний не искаме да кажемъ, че сжщностьта на парламентаризма не благоприятствува на едни слоеве на населението и не врѣди на други.

Видѣхме, че единъ парламентъ трѣбва да испълнява не съвсѣмъ прости функции. Както при днешното раздѣление на труда всѣка длъжность, тъй и тая на депутата, изисква особени познания и съвършенства; тя изисква ораторски способности, далновидность, която позволява на депутата да схваща въпрсситѣ отъ националенъ и международенъ характеръ, тя изисква, най-послѣ, извѣстно юридическо, економическо и историческо образование — поне при тия депутати, които искатъ и трѣбва да бждатъ нѣщо повече отъ гласуващи овци.

За това и депутатитѣ се рекрутиратъ обикновено отъ

ония класси, чиито занятия прѣдполагатъ току що споменатитѣ качества, като адвокатитѣ, профессоритѣ, журналиститѣ, чиновницитѣ и пр. или отъ класси, които иматъ достатъчно свободно врѣме, за да могѫтъ да добиѭтъ тия качества, като: едритѣ земевладѣлци и пр. Погледнатъ така, парламентаризма е буржуазно учреждение — въ най широката смисъль на думата. Това възрѣние имаше извѣстна смисъль въ врѣмето, когато Риттингхаузенъ даде идеята си за правото народно законодателство. Но днесъ не е така. Защото между това врѣме и днесъ лежи грамадното развитие на пролетариата.

Както при дребнитѣ буржуа и земевладѣлци, тъй и при пролетариата, отначало липсвахѫ условия, при които тѣ би дали парламентарни дѣйци изъ своитѣ редове. Обаче, всичко това се измѣни въ течение на работническото движение.

Ний видѣхме, какъ се изолирвахѫ едни отъ други, благодарение на економическитѣ условия, селскитѣ общини и малкитѣ градове. Всѣка една образуваше самостоятелна община. Отчасти това изолирване продължава и до днесъ. Наистина, развитието на капиталистическия начинъ на производството и на капиталистическата държава, особено милитаризма, държавнитѣ данъци, желѣзницитѣ и вѣстницитѣ, прѣдизвикахѫ и въ селата, и въ малкитѣ градове националното съзнание и интерессъ къмъ държавнитѣ работи; обаче, мѣстнитѣ интерессии все пакъ взимахѫ върхъ въ обществения животъ на селата и малкитѣ градове; само при особени обстоятелства, като напр. при изборитѣ, войнитѣ и пр. се развиваше тукъ особенъ политически животъ. Жителитѣ на тия общини се присъединявахѫ къмъ сѫществуѭщитѣ партии или пъкъ образувахѫ отдѣлни. Но това биваше рѣдко. Въ мирнитѣ и спокойни врѣмена политиката въ селата и малкитѣ градища състоеше въ вино или биропиението.

Не е така и съ дрѣбната буржуазия въ голѣмитѣ градове. Тукъ тя се намира въ потока на политическата борба, тя не може да избѣгне нейното влияние и бива подбуждана все къмъ по голѣмо участие въ неѭ. Обаче и тукъ дрѣбна-

та буржуазия мжчно се съединява въ здрави политически оранизации. Защото и тукъ тя бива изолирана и то чрѣзъ трудътъ. Въ всѣки занаятъ занаятчията работи за себе си и противъ другитѣ; конкуренцията принуждава всѣкого да се мжче да се повдигне на смѣтка на своитѣ другари.

И навсждѣ, въ селото или въ града, между дрѣбнитѣ собственици сжществуватъ безкрайни раздѣления споредъ владѣнията и доходитѣ имъ; състоятелния съ прѣзрѣние гледа на стоящия по долу, този пъкъ гледа на него съ злоба. Всичко туй съставлява непрѣодолима прѣчка за съединението на дребната буржуазия и селенитѣ въ една голѣма и твърда организация. Тия класси рѣдко се съединяватъ въ съюзи, които нѣматъ дребнавъ енафски или мѣстенъ характеръ.

Наопаки, индустрията натрупва въ огромно количество въ малко центрове работницитѣ, които на всѣкждѣ сж поставени въ едни и сжщи условия. По вечето отъ тѣхъ могжтъ да подобрятъ положението си само въ съюзъ съ своитѣ другари, а не на тѣхна смѣтка. Докато условията прѣчжтъ на организацията на селянитѣ и дребнитѣ буржуа, работницитѣ, напротивъ, тѣ принуждаватъ къмъ массови съюзи. Отъ тукъ си води началото оная противоположность между разпокжсанностьта на селянитѣ и дребнитѣ занаятчии и твърдата организация, чувството на солидарность и дисциплината на работницитѣ.

А дѣятелностьта въ тия организации произвежда именно ония качества, които сж нужни на парламентарния дѣецъ: красноречие, далногледство, разбиране на организационнитѣ и правителствени въпроси и — юридическо образование. Послѣднето дѣятелнитѣ въ организациитѣ работници благогарятъ на властитѣ, които навсѣкждѣ гледатъ съ криво око на работническитѣ организации и навсѣкждѣ употрѣбяватъ всички законни и незаконни мѣрки, за да имъ прѣчжтъ. Работницитѣ тогава разбиратъ, че вънъ отъ принципа трѣбва да се знае и буквата на закона, тогава тѣ почватъ да изучаватъ адвокатството, законитѣ и тѣхния духъ, та да

могжтъ съ това да запазжтъ малкото си права и да отблъскватъ всѣка незаконность на властьта.

Классовото положение на пролетариата му позволява да добие едно общо политическо образование — а не само парламентарни способности—много по лесно, отколкото дребния буржуа, особено пъкъ селянина. Послѣдния е свързанъ за земята, той не познава свѣта вънъ отъ близката му околность. Пролетария е свободенъ отъ земята, той скита, изучва чужди страни, а и ако остане въ отечеството си, работи съ чужденци. Това вече разширява неговия кржгозоръ, освобождава го отъ прѣдрасжддъци и му докарва важни познания. Обаче, има още по важно обстоятелство. Занаятчията, както и селенина, е не само работникъ, но и търговецъ. Въ свободното си врѣме той не е свободенъ човѣкъ: работата и тогава го занимава; малкото умствена енергия, която е останжла слѣдъ работата, той трѣбва да уползотвори въ смѣтки и размишления и това толкова по вече, колкото по злѣ вървжтъ работитѣ му.

Работника — поне мжжкия — слѣдъ извършената работа е свободенъ човѣкъ, мислитѣ му принадлежжтъ на цѣлия свѣтъ. И колкото повече той е съзналъ солидарностьта си съ своитѣ другари, колкото повече той е разбиралъ, че самъ никога не ще може да полобри положението си, толкова по живъ е неговия интерессъ къмъ въпроситѣ, които се отнасятъ до цѣлата негова класса и нейното положение въ обществото.

Фактъ, признатъ и отъ буржуазнитѣ писатели е, че общото политическо, особено економическо образование е много по разпространено между работницитѣ, отколкото между дребнитѣ буржуа, селянитѣ, па даже и самата буржуазия.

По такъвъ начинъ работническото движение образува оратори и политици, които сж въ положения да отговарятъ на буржуазнитѣ парламентарни дѣятели, както трѣбва и да защищаватъ не само работническитѣ интересси, но и тия на цѣлото обществено развитие. Борящия се пролетариатъ влиза въ редоветѣ на ония класси, които раждатъ парламентарнитѣ дѣйци. Гдѣто има развито работническо движение

— при всеобщото избирателно право — тамъ практическото участие въ парламентарната работа прѣстава да е монополъ само на владѣющитѣ класси.

Но борящия се пролетариатъ не само образува парламентарни дѣйци, но той сѫщо знае да ги държи подъ контролъ. И това е по важно. Нѣма по фалшиво мнѣние отъ това, че интереситѣ на извѣстни слоеве въ парламента могѫтъ да се защищаватъ само отъ членове на тия слоеве; не малко политици, които произхождатъ отъ буржуазнитѣ слоеве, се числѭтъ между передовитѣ борци на работната класса; а и не малко работници има, които сѫ измѣнили на своята класса. Една класса е само тогава сигурна, че нейнитѣ интерессы въ парламента всѣкога ще се отстояватъ най-рѣшително и цѣлесъобразно, когато тя не се задоволява само да избира, но и да наблюдава и влияе върху избранницитѣ си.

Дребната буржуазия и дребнитѣ селяни не сѫ въ състояние да направѭтъ това: гдѣто тѣ образоватъ массата на избирателитѣ, тамъ въ повечето случаи тѣ биватъ излъгвани и то толкова по вече, колкото е по силенъ парламента.

Днешната държава, въпрѣки всички манчестерци, е единъ огроменъ производитель и нейното влияние върху цѣлия ступански животъ още днесъ е извънмѣренъ. Въ ценрализираната парламентарно управлявана държава въ рѫцѣтѣ на парламентарнитѣ дѣйци лежи не само рѣшението на классовитѣ интересси, но сѫщо и на много частни. Всѣки вижда, на какви искушения сѫ изложени тѣ въ едно общество, въ което „обогатявайте се“ е станѫло всеобщъ лозунгъ и въ което богатството кара да се забравѭтъ всички подлости; всѣки вижда колко малко сѫ тия, които могѫтъ да имъ противостоѭтъ.[5)]

Но, да прѣдположимъ, че е липсвала тая лоша корупция, все пакъ дрѣбнитѣ занаятчии и селянитѣ обикновено сѫ бивали излъгвани отъ своитѣ прѣдставители. Защото, като не сѫ въ положение да образоватъ самостоятелна и крупна партия, тия класси сѫ се присъединявали било къмъ партята на капиталиститѣ, било къмъ тая на земевладѣлцитѣ.

Съ това тѣ имъ отнемахѫ не само прѣдставителитѣ, но и задължавахѫ послѣднитѣ да се застѫпватъ едноврѣменно, както за интереситѣ на дрѣбнитѣ тъй и на едритѣ собственици. Естественно е, че това бѣше невъзможно и че при нѣкое несъгласие въ интереситѣ, прѣдставителитѣ на състоятелнитѣ класси, подъ чието влияние стояхѫ, винѫги се застѫпвахѫ само за интереситѣ на послѣднитѣ.

Най послѣ, трѣбва да вземемъ въ внимание и туй, че селянитѣ и дрѣбнитѣ занаятчии сѫ умиращи класси, чиито интересси често биватъ въ противорѣчие съ ходътъ на всеобщото общественно развитие. Именно отъ гледната точка на владѣющитѣ класси селянитѣ и дребнитѣ занаятчии трѣбваше да дойдѫтъ до искания, които въ много случаи сѫ се оказвали за неиспълними.

И за това работящитѣ отъ гледна точка на владѣющитѣ класси прѣдставители, които сѫ избрани отъ селенитѣ и занаятчиитѣ, за да защищаватъ интереситѣ имъ, *трѣбва* почти всѣкога да излъгватъ своитѣ избиратели, даже и тогава, когато имъ се удаде да запазятъ личната си честность и постоянство въ убѣжденията.

Сѫщото става и съ работницитѣ тамъ, гдѣто тѣ още не сѫ успѣли да образуватъ една самостоятелна политическа партия.

Но классовата борба, рано или късно, води навсѣкѫдѣ къмъ това образувание на партии.

Работницитѣ сѫ принудени отъ условията, въ които живѣятъ, да се съединяватъ въ могѫщи економически организации — синдикати — които най послѣ се сливатъ въ една обща политическа организация, която обгръща цѣлата класса въ държавата. И както образуванието на подобна самостоятелна политическа организация е необходимость, сѫщо така необходимость е и нейния революционенъ характеръ — прѣминаванието ѝ къмъ социалдемокрацията.

Тая свързанность, тая дисциплина и „тирания“, която отличава економическитѣ работнически организации, е свойствена сѫщо и на работническитѣ партии. И тая дисциплина се отнася не само къмъ массата, но и къмъ нейнитѣ

публични прѣдставители — водителитѣ. Никой отъ послѣднитѣ, каквото положение и да заема, не може да работи противъ волята или безъ съгласието на своитѣ другари. Социалдемократическия прѣдставитель, като такъвъ, не е свободенъ човѣкъ — колкото и тежко да звучи това — а само повѣренникъ на партията. Встѫпѭтъ ли неговитѣ убѣждения въ противорѣчие съ партийнитѣ, той вече прѣстава да бѫде неинъ прѣдставитель.

Риттингхаузенъ и Бухеръ казватъ, че днешния прѣдставителъ не е вече мандатаръ на своитѣ избиратели въ тая смисъль, въ каквото бѣше члена на съсловнитѣ събрания къмъ края на срѣднитѣ вѣкове. Но да се възстановѭтъ старитѣ съединени мандати е невъзможно. То противорѣчи на сѫщностьта на модерната държава, която съ това би се прѣвърнала въ съюзъ отъ по малко или по вече самостоятелни общини — избирателнитѣ окрѫзи.

Днешния прѣдставитель е мандатаръ въ друга смисъль: той е мандатаръ не на своя *избирателенъ окрѫгъ,* но на своята *партия* — ако не юридически, то фактически. Обаче, при друга никоя партия не въ такава стъпень, както при социалдемократическата. И докато партийната дисциплина при буржуазнитѣ партии е само дисциплина на малки клики, които стоѭтъ надъ несвързани избирателни масси, при социалдемокрацията тя е дисциплина на организацията, която обхваща цѣлата масса на борящия се интелегентенъ пролетариатъ и която все повече и повече се распростира върху цѣлата работническа класса.

По такъвъ начинъ социалидемократическия прѣдставитель става такъвъ, какъвто бѣше съсловния прѣдставитель прѣди нѣколко вѣкове — мандатаръ на народа; но не мандатаръ на населението на малка нѣкоя община, а на цѣла партия, която се распростира по цѣлото протежение на държавата, която се мѫчи да обхване цѣлия работенъ народъ.

Гдѣто пролетариата е организиранъ въ особена партия и така участвува за и въ парламента, тамъ той прѣдстава да принадлежи къмъ класситѣ, които трѣбва да очакватъ при всички важни случаи да бѫдѫтъ измамени и прѣда-

дени отъ своитѣ прѣдставители. Както въ журналистиката, тъй и въ парламента организацията и дисциплината на борящия се пролетариатъ образуватъ силенъ отплотъ на корупцията. Нѣма друга партия, която тъй твърдо да държи въ ржцѣтѣ си своитѣ прѣдставители и която тъй сигурно да разчита на тѣхъ, както социалдемократическата. Но, отговаря противника на парламентаризма, това е възможно. Но все пакъ пролетариата противъ владѣющитѣ класси ще трѣбва да бжде ощетенъ въ единъ пунктъ: поради своята економическа независимость, пролетариата никога не ще може въ днешното общество да избира своитѣ прѣдставители напълно свободно. Хиляди и хиляди ще бждятъ принудени чрѣзъ различни срѣдства, като „морални влияния" заплашвания, насилие и пр., не само да откажятъ гласоветѣ си за прѣдставителитѣ на своитѣ интересси, но да ги дадятъ на своитѣ противници. За това, безмислица е, ако очакваме при капиталистическия начинъ на производството нѣкакъвъ полезенъ резултатъ отъ участието на пролетариата въ парламентарнитѣ борби.[6])

Естественно е, ний нѣма да отречемъ, че економическата зависимость много прѣчи на работницитѣ при избирателнитѣ имъ борби и не имъ позволява да развиятъ всичката си сила. Но ний рѣшително отричаме, че тая врѣда е свойствена само на избирателнитѣ борби. Каквито ще и пжтища да избере пролетариата за да подобри своето положение и да добие по голѣма власть въ обществото, капитала и държавата все пакъ ще му се противопоставятъ и ще употрѣбятъ всички срѣдства за да попрѣчятъ на напрѣдъка му.

Вървать ли послѣдователитѣ на Риттингхаузена, че народното гласувание върху нѣкой законопроектъ може по малко да се повлияе, отколкото избора на единъ прѣдставитель? Или, да погледнемъ една съвсѣмъ неполитическа дѣятелность на работната класса, не се ли прѣчи съ всевъзможни мѣрки на развитието на работническтѣ организации?

И така, ако приведенитѣ доказателства противъ праламентаризма бѣхж справедливи, то това би значило смъртна

присѫда надъ цѣлото работническо движение — най малко върху неговата активна форма.

Не може, обаче, да се твърди, че работническата класса е изложена на по голѣмъ натискъ при изборитѣ за прѣдставители, отколкото при другото имъ участие въ классовата борба. Напротивъ. Поне за най рѣшителния актъ въ избирателната борба, за *гласоподаването,* всѣки натискъ може напълно да се отстрани чрѣзъ *тайното гласоподаване,* което сѫществува почти въ всички парламентарни страни, ако и не въ една и сѫща форма. Тайното гласоподаване прави работника много по независимъ при избора, отколкото при всѣка друга форма на гласоподаване. Даже въ Германия, гдѣто тайното гласоподаване е много малко спазвано, мнозина могѫтъ да гласуватъ за единъ социалдемократъ, когато тѣ не ще се рѣшѫтъ да влезѫтъ въ нѣкой синдикатъ или пъкъ да получаватъ нѣкой социалдемократически вѣстникъ.

На кѫсо, както и да погледнемъ на прѣдставителната система, ний ще намѣримъ, че тя не врѣди на пролетариата тъй, че той да се вижда принуденъ да се държи далечъ отъ парламента, който е станѫлъ еднѫжъ центръ на тежестьта на цѣлия ни политически животъ и който по необходимость трѣбва да стане такъвъ въ днешното общество.

И самата буржуазия днесъ никакъ не сподѣля възгледа на Риттингхаузена и неговитѣ въспитаници, че прѣдставителната система даже и въ демократическата си форма служи само за нейното господство.

Когато Риттингхаузенъ съставяше своята идея за правото народно законодателство, и още по кѫсно, когато Бисмаркъ (при основанието на сѣверогерманския съюзъ) се съгласи да въведе всеобщото избирателно право, тогава послѣдното можеше да се счита за безопасно. Единствената европейска голѣма държава, която бѣше тогава опитала всеобщото гласоподаване, бѣше Франция, но резултатитѣ отъ това бѣхѫ съвсѣмъ утѣшителни. Това съвсѣмъ леко се обяснява, стига да си спомнимъ, че болшинството на тогавашнитѣ френски избиратели състоеше отъ селяни. Работницитѣ бѣхѫ распръстнѫти и за дълго врѣме слѣдъ юнската борба

обезкуражени и съсипани. Една часть отъ тѣхъ прѣзираше избирателното право, защото вѣрваше, че съ улични дѣйствия ще може по лесно да се домогне до властьта, отколкото съ избирателната бюлетина; друга часть пъкъ отхвърляше въобще всѣка политическа борба и се стрѣмеше да събори старото общество чрѣзъ економически срѣдства. А ония работници, които вѣрвахѫ въ избирателното право, вървѣхѫ слѣдъ буржуазната демокрация. Въ Франция тогава нѣмаше работническа партия, която да си служеше съзнателно и планомѣрно съ избирателното право въ освободителната борба на пролетариата и за това то не можеше да развие своето революционно дѣйствие върху характера на парламентаризма.7)

Наполеоновия парламентаризмъ не бѣ отъ естество да интерессува работницитѣ. Въ сравнение съ законодателнитѣ тѣла на френската империя, особено въ първитѣ врѣмена, правата на германския Райхстагъ бѣхѫ много по голѣми.8)

Опитванията, слѣдов., които направи съ избирателното право втората френска империя, нѣмаше защо да плашѫтъ нито Бисмарка, нито Дизраели. Но тъкмо резултатитѣ, които разширеното избирателно право — въ Англия то не бѣше всеобщо — показа въ Англия и Германия, почнахѫ да плашѫтъ господствуѭщитѣ класси. То даже направи една отъ най голѣмитѣ партии въ Англия напълно зависима отъ работницитѣ. Въ Германия, въпрѣки своята непълнота, отказвание да се плащатъ диети на прѣдставителитѣ, лошата защита на изборнитѣ тайни, високата възрасть за избирателитѣ и особено туй, че не се правяхѫ нови раздѣления на окрѫзитѣ, съ което се уврѣждахѫ бързо растящитѣ революционни градове, въпрѣки всичко това, сѫществуѭщето избирателно право направи нѣмската социалдемокрция най могѫща партия въ империята по отношение на гласоветѣ; а кога тя ще може при сегашното избирателно право да стане най могѫща и по отношение прѣдставителитѣ си въ Райхстага, това е въпросъ на врѣмето. И наистина, надѣждитѣ на буржуазията въ Германия не почиватъ вече върху парламентаризма, тя не вѣрва вече, че тая система може да ѭ

осигури господството: нейнитѣ надѣжди почиватъ върху *ослабването* на нѣмския парламентаризмъ, върху господството на милитаризма и абсолютизма.

Даже въ Франция, при всичко че тамъ участието на социалдемокрацията въ избирателнитѣ борби датира неотдавна и при всичко, че то срѣща прѣчка въ историческитѣ традиции, буржуазията почва да чувствува ужасъ прѣдъ всеобщото избирателно право. Неотдавна, да се показва на пролетариата избирателното право бѣ обична фраза въ устата на буржуазнитѣ политици. Не чрѣзъ силата на оржжието, а чрѣзъ избирателното право, би трѣбвало тѣ да се стрѣмжтъ да прокаратъ „справедливитѣ“ си искания. Но днесъ това вече се не чува. Днесъ буржуазнитѣ политици по прѣдпочитатъ да виждатъ работницитѣ на барикадитѣ, отколкото при избирателнитѣ урни. Тогава тѣ лесно би се расправили съ тѣхъ.

Днесъ никое правителство не дава тъй леко всеобщото избирателно право. Всѣко негово разширение и върху работническата класса трѣбва да се *извоюва* отъ самата нея и само страхътъ, който тя задава, е причина на това, че избирателното право, гдѣто сжществува, не е още унищожено, защото, ако буржуазията е разбрала вече опастностьта, която то носи за нея, сжщо и работницитѣ отъ всички страни сж разбрали, какво могжщо революционно оржжие е то. Ако Риттингхаузенъ и неговитѣ привърженици имахж право, то всѣко посегателство отъ страна на работницитѣ върху всеобщото избирателно право, т. е. върху участието имъ въ парламентаризма, би било лудость. Вмѣсто това ний виждаме на всѣкждѣ тъкмо днесъ да се водыкъ най упорити борби за всеобщото избирателно право. Пролетариата не се плаши отъ извънмѣрнитѣ усилия и жертви, които сж нуждни за неговото извоюване, както ни показахж белгийскитѣ работници и както скоро ще ни покажжтъ и австрийскитѣ. И всѣко опитвание въ Германия, да се отнеме избирателното право на работницитѣ, ще бжде съпроводено съ ужасни катастрофи.

Само единъ политически слѣпецъ може още да твърди, че прѣдставителната система и при господството на всеобщото избирателно право служи само на буржуазията и че, за да се съсипе послѣдната трѣбва да се прѣмахне прѣдставителната система. Днесь почва да се вижда, че инстинско парламентарния режимъ може да бѫде орѫдие на пролетариата сѫщо тъй, както е и на буржуазията. Не да се отстрани прѣдставителната система, но да се съсипе могѫществото на правителствата спроти парламентитѣ, да се разчисти пѫтя на пролетариата къмъ властьта, чрѣзъ равномѣрното распрѣдѣление на избирателнитѣ окрѫзи, чрѣзъ пазение на изборнитѣ тайни, чрѣзъ пълната свобода на словото и събранията, прѣди всичко чрѣзъ даване избирателни права на всички които сѫ навършили 20 години — това е най важната задача на работническата класса въ борбитѣ за домогванието до властьта.

Наистина, тя нигдѣ изведнѫжъ нѣма да се домогне до властьта. Най важна крачка къмъ това е извоюванието на всеобщото избирателно право въ парламентарнитѣ страни. А въ странитѣ, гдѣто сѫществува само сѣнка отъ парламентаризмъ, трѣбва да се прибави и друга важна задача: достигание на истински парламентаренъ режимъ.

Идеитѣ за прямото народно законодателство въ Ритгингхаузеновата смисъль могѫтъ да прѣчѫтъ и спѫватъ тия борби. Тѣ сѫ безопасни тамъ, гдѣто демокрацията е вече хванѫла твърди корени; но тѣхната пропаганда трѣбва да се отхвърля тамъ, гдѣто работницитѣ се още борѭтъ за участие въ парламента или защищаватъ правата му срѣщу извънредно силното правителство.

XIV.

Прямото народно законодателство и классовата борба.

Ний вѣрваме да сме доказали, че центра на тяжестьта въ една модерна голѣма европейска държава по необходимость лежи въ парламента; вѣрваме сѫщо да сме доказали и туй, че тоя фактъ не е нещастие за пролетариата, понеже той посрѣдствомъ классовитѣ борби развива цѣлъ редъ способности, които му помагатъ да направи парламентаризма да служи на неговитѣ цѣли.

Прямото народно законодателство може да влиза въ смѣтка само въ тая смисъль, въ каквато то сѫществува вече въ Швейцария, въ каквато го изисква и еффуртската программа на германската социалдемокрация: не като срѣдство за отстранението на прѣдставителната система, а като срѣдство да се подхвърли тя още по вече на народния контроль и да й се даде демократическа форма. Прямото народно законодателство въ тая смисъль — референдума и инициативата, което по право може да се нарѣче прямо участие на народа въ законодателството — играе обикновено по скромна роля въ политиката, отъ колкото избирателното право. Защото то оставя центра на тяжестьта въ парламента, за чийто характеръ избирателното право, което опрѣдѣля неговото расположение и дѣйствия, много по важи, отъ колкото правото на контролиране и подбуждание, което се проявява само тукъ — тамъ и се упражнява отъ сѫщитѣ хора, които сѫ вече изразили волята си въ избирателния актъ.

Намъ остава още да изслѣдваме значението на прямото народно законодателство въ тая смисъль за классовитѣ борби на пролетариата.

Естественно е, че буржуазната демокрация отъ старата школа трѣбва да вижда въ прямото народно законодателство — ний употрѣбяваме тая дума въ току що спомѣнатата смисъль — едно въ висша стъпень полезно учреждение, за-

щото за нея важи само „народа“, а, както се вижда, силата ча народа се увеличава чрѣзъ прямото законодателство.

За социалдемокрацията работата не е тъй лесна. Демокрацията бѣше, както вече забѣлѣзахме, продуктъ на едно състояние, при което всички классы на населението трѣбваше да се опълчятъ противъ аристократическо-абсолютическия режимъ. Демокрацията можеше да рѣши тая задача само тогава, когато не обръщаше внимание на классовитѣ противорѣчия вѫтрѣ въ самата масса.

Социалдемокрцията се появява тамъ, гдѣто е прѣмахнѫтъ аристократическо абсолютическия режимъ, отъ естественното противорѣчие между пролетариата и буржуазията. До като историческата задача на демокрацията ѝ заповѣдваше да скрива тия противорѣчия между пролетариата и буржуазията, историческата задача на социалдемокрацията, напротивъ, ѝ заповѣдва да раскрива това противорѣчие и да накара пролетариата да го съзнае. Тя е прѣдставителка на интересситѣ на пролетариата, но пролетариата не е еднозначѫщъ съ народа. Не че социалдемокрацията може да прѣдставлява само интерессите на пролетариата. Нейната историческа задача я кара да изисква общественното развитие въ всички области, въ които може да дѣйствува и да се бори за интерессите на всички експлоатирани и притиснѫти. Трѣбва да се надѣваме, че гдѣто социалдемокрацията е станѫла силна политическа партия, тамъ къмъ нея ще се присъединѭтъ дребната буржуазия и селянитѣ. Защото, както видѣхме, тѣ ся неспособни да съставѭтъ самостоятелни политически партии, а трѣбва само да избиратъ, дали да се присъединѫтъ къмъ партията на владѣѭщитѣ или къмъ тая на невладѣѭщитѣ класси; и тѣ толкова по вече ще клонѭтъ къмъ послѣднята, колкото по вече ще бѫдѫтъ притиснѫти отъ капиталистическата експлоатация, колкото по вече се чувствуватъ, като невладѣѭщи.

Така работата може да дойде до тамъ, че социалдемокрацията спечелва по голѣма часть на населението и въ тия страни, гдѣто работницитѣ не сѫ болшинство. Днесъ, баче, ний сме много далечъ отъ това състояние; колкото и

бързо да се приближаваме до него, пролетариата винжги ще образова гръбнака на партията и неговитѣ свойства ще опрѣдѣлжтъ нейния характеръ, неговата сила — нейното могжщество. Ний ще приемемъ гражданитѣ и селянитѣ съ отворени ржцѣ, стига тѣ да тръгнжтъ съ насъ, но направлението винжги ще указва пролетариата.

Ако ли пъкъ не само работници, селяни, но и дребни буржуа — занаятчии, дребни търговци, дребни чиновници, съ една дума цѣлия тъй нарѣченъ „обикновенъ народъ“ — влизатъ въ редоветѣ на социалдемокрацията, то не трѣбва да се забравя, че, съ исключение на классосъзнателния пролетариатъ, цѣлата тая масса може да служи и на нашитѣ *противници;* въ влиянието имъ върху тая масса лежеше и още днесъ лежи тѣхната сила.

Да се дадать на народа политически права, слѣдв., още не значи да се пазять интереситѣ на пролетариата и тия на общественното развитие. Всеобщото избирателно право, както се знае, до сега не е дало още никждѣ социадемократическо болшинство въ парламентитѣ; то може да даде по назадничаво болшинство, отъ колкото цензираното избирателно право; то може да отстрани едно либерално правителство и да го замѣсти съ консервативно. Въ такъвъ случай либералитѣ казватъ, че народа не е „озрѣлъ“ за свободата.

Но въпрѣки това, пролетариата трѣбва да иска демократически учреждения по сжщитѣ причини, по които той, достигнжлъ еднъжъ политичеката власть, може да се възползува отъ своето классово господство за да прѣмахне всѣко классово господство. Той е най долния социаленъ слой и не може да добие никакви права, ако не добие *всички.* Всѣкоя друга класса при извѣстни условия може да стане привилегирована, но пролетариата не може това. За това и социалдемокрацията, партията на классосъзнателнитѣ работници, е най сигурната поддържка на демократическитѣ учреждения, много по сигурна отъ самата демокрация.

Но ако тя е най рѣшителния борецъ за стрѣмленията на демокрацията, то не трѣбва да сподѣля и нейнитѣ иллюзии. Тя трѣбва да съзнае, че всѣко народно право, кое-

то спечели, е не само оржжие за нея, но и за нейнитѣ *противници;* тя трѣбва да разбере, че демократическитѣ учреждения понѣкога ползуватъ по вече нейнитѣ противници, отъ колкото самата нея; но само понѣкога, защото въвеждането на демократически учреждения въ държавата единъ день ще ползува социалдемокрацията. Борящия се пролетариатъ има такова довѣрие къмъ общественното развитие, къмъ себе си, щото не се страхува отъ никаква борба, даже и отъ тая съ много по силнитѣ отъ него; той търси само бойно поле, гдѣто да може да се движи. Демократическата държава прѣдставлява туй поле; тамъ ще стане послѣдната и рѣшителната борба между пролетариата и буржуазията.

Социалдемокрацията се отличава отъ демокрацията не само по туй, че не сподѣля иллюзиитѣ на послѣдната, но и по важностьта, която отдава на извѣстни демократически учреждения. За нея важи не само това, до колко тѣ могжтъ да повдигнжтъ могжществото на народа, но и това, до колко тѣ влияжтъ върху могжществото и развитието на пролетариата. Така че, социалдемокрацията отдава много по голѣма важность на нѣкои учреждения, които за буржуазната демокрация сж маловажни. *Правото на сдружаванията,* напр., е за пролетариата жизнена необходимость, не е такова то и за дребната буржуазия, селянитѣ, най малко за капиталиститѣ, за които е и много *неудобно;* и буржуазната демокрация не се е борила съ особенно усърдие за това право; французската революция докара даже и прямото запрѣщение на всѣкаквито сдружавания. Напротивъ, правото на сдружаванията е едно отъ най важнитѣ искания на пролетариата.

За това, когато стане дума за референдума и инициативата, ний не трѣбва да се задоволяваме само съ туй, че се увеличавало могжществото *на народа,* а трѣбва да питаме, какъ ще повлияжтъ тѣ върху могжществото и развитието на *пролетариата?* Отъ отговора на тоя въпросъ, прѣди всичко, зависи и важностьта, която ще трѣбва да се отдаде на прямото народно законодателство.

Ний вече видѣхме, че модерната прѣдставителна система не е особенно благоприятна за дребната буржуазия и селянитѣ. Класситѣ, на които служи тя сѫ владѣющитѣ — капитали или земя, — образованитѣ и — при демократическа избирателна система — борящата се и съзнателна часть на пролетариата. Въобще може да се каже, че парламентаризма благоприятствува *населението въ голѣмитѣ* градове въ ущърбъ на селското население. Всички горѣпомѣнати народни слоеве, сѫщо и едритѣ земевладѣлци, които живѣѭтъ по селата, стоѭтъ въ разнообразни отношения съ градоветѣ.

Но между голѣмитѣ градове въ държавата, столицата упражнява особенно влияние върху парламента. Ний показахме вече въ една по прѣдишна глава на обстоятелството, че централизираѭщата тенденция на модерния начинъ на производството дава възможность на столичното население да влияе въ много по голѣмъ мащабъ върху правителството, което е принудено да има сѣдалището си въ економическия и политическия центръ на страната, въ столицата. Но сѫщо тъй, както правителството, и парламента трѣбва да има сѣдалището си въ столицата. Срѣдневѣковнитѣ законодателни, дворцови и съсловни събрания, както и правителстелствата, не бѣхѫ свързани за нѣкое опрѣдѣлено мѣсто. А при това, напраздно сѫ били и всички опитвания на реакционеритѣ да оттеглѭтъ парламента отъ влиянието на столицата. Въ Франция трѣбваше реакционната камара въ 1871 г. да остане въ Версаль, прѣдъ носътъ на топоветѣ, випрѣки страхътъ си прѣдъ революционния Парижъ.

Столицата влияе върху парламента по твърдѣ разнообразни начини. Въ революционнитѣ врѣмена столицата прямо може да диктува волята си на парламента и да го обърне въ свое орѫдие. Но и въ мирнитѣ врѣмена едва ли нѣкой прѣдставитель може да избѣгне напълно нейното влияние. Твърдѣ е възможно, че отъ това страда простотата на наравитѣ на селския депутатъ, но сигурно неговия крѫгозоръ се разширява.

Прямото народно законодателство дѣйствува тъкмо срѣщу тия тенденции на парламентаризма. До като послѣдния

се стрѣми да прѣнесе центра на тяжестьта въ населението на голѣмитѣ градове, първата го прѣнася въ массата на населението, която, съ исключение на Англия, навсѣкждѣ живѣе по селата и вжтрѣшнитѣ градовце. Прямото народно законодателство отнема на населението въ голѣмитѣ градове особенното му политическо влияние и го подчинява подъ селското население.

Ний вече видѣхме по напрѣдъ, че селското производство има изолиращжща тенденция. Обаче капиталистическия начинъ на производството и модерната държава твърдѣ способствуватъ чрѣзъ данъчнитѣ листове, желѣзницитѣ и вѣстницитѣ за унищожението на селската исключителность. Поради взаимнитѣ отношения на селото и градътъ селенина почва да чувствува своето осамотение. Тѣ не го повдигатъ, като селянинъ, но усилватъ стрѣмлението му къмъ градътъ; тѣ привличатъ по енергическитѣ и самостоятелно мислящитѣ елементи на селото въ градътъ и съ това отнемжтъ най добритѣ сили на първото.

Така че, усъвършенствуванието на пжтищата за съобщение вмѣсто да повдигатъ селата, тѣ ги испразватъ и водятъ къмъ осамотяване.

Фактъ е, че въ всѣка страна, селското население политически и економически е най злѣ поставено; съ това ний не искаме да го упрѣкаваме: то е неговото нещастие, но то е фактъ, който не трѣбва да забравяме. До като и гдѣто тоя фактъ сжществува, ний нѣма защо да работимъ съ особенна ревность за прямото народно законодателство.

Може би, най напрѣдналото селско население въ Европа е швейцарското. Доброто училищно дѣло, дългитѣ демократически навици, най послѣ и туй, че голѣма часть отъ капиталистическитѣ индустрии сж пръснати по селата — всичко това прави швейцарския селянинъ духовно бодъръ и разширява неговия кржгозоръ. Отъ друга страна, швейцарския работникъ е много по консервативенъ отъ другаритѣ си въ останжлата Европа. Распръснатостьта на капиталистическитѣ индустрии по селата повдига селянитѣ, но понижава работника. Па и економически той още стои мно-

го близо до селянина; той още може да нарѣче едно парче земя своя собственность. При това, въ Швейцария нѣма и ржководящъ голѣмъ градъ. Противорѣчието между селото и градътъ, слѣдов., тамъ е много по неразвито, отъ колкото въ другитѣ страни. И при все туй, много швейцарски политици прѣдаватъ на референдума консервативно дѣйствие[9]).

Къмъ това врѣдно за революционния пролетариатъ дѣйствие се присъединява и още едно обстоятелство.

Ний видѣхме, че парламентаризма прѣдполага голѣми, затворени партии. И само когато отдѣлнитѣ класси сж сплотени въ подобни партии, тѣ могжтъ да прокарватъ своитѣ интересси въ парламентарната държава. При изборитѣ цѣлото избирателно население се въвлича въ партийнитѣ борби. И кандидатитѣ се прѣдставляватъ прѣдъ избирателитѣ не като индивидуми, а като прѣдставители на извѣстни партии и като такива развиватъ партийнитѣ си программи. Когато парламентаризма е западнжлъ, т. е. когато въ парламента се борьжтъ само такива партии, които не се стрѣмьжтъ да прокарзтъ особеннитѣ си принципи, а да се домогнжтъ до властьта, тогава дребнавитѣ различия, които кандидатитѣ истъкватъ прѣдъ избирателитѣ за да се отличаватъ отъ своитѣ противници, сж само шарлатанства, тогава избирателната борба не просвѣщава, а замамва избирателитѣ.

Друга е, обаче, борбата тамъ, гдѣто се борьжтъ голѣми противорѣчия, особенно днесъ, гдѣто въ тая борба участвува и социалдемокрацията. Тя стои въ непримиримо противорѣчие съ всички други партии, нейния жизненъ интерессъ я кара да истъква постоянно това противорѣчие. И тамъ, гдѣто тя участвува въ избирателнитѣ борби, послѣднитѣ биватъ борби между голѣми принципи. Населението се запознава съ нови идеи и бива принудено да се занимава съ тѣхъ. Даже и ако нѣкои хитри социалдемократи би се опитали да скриьжтъ революционнитѣси цѣли, то тѣ не би имали никаква полза отъ това. Самитѣ имъ противници би се погрижили да докажжтъ на населението, че между социалдемократическитѣ и буржуазнитѣ кандидати има противорѣчие не са-

мо въ второстепеннитѣ въпроси, но и въ цѣлитѣ имъ мировозрѣния.

Развитието на голѣмитѣ противорѣчия дѣйствува така, че дребнитѣ различия, по нѣкога и противорѣчия, които сѫществуватъ между различнитѣ слоеве на една и сѫща класса, дребнитѣ и особенни интерееси отстѫпватъ прѣдъ голѣмитѣ и трайнитѣ интереси. До като парлатентарнитѣ, особенно избирателнитѣ борби, гдѣто тѣ сѫ классови, причиняватъ раздѣлението на класситѣ една отъ друга, въ сѫщото врѣме тѣ причиняватъ и по тѣсното сближавание на разлчнитѣ елементи вѫтрѣ въ всѣка боряща се класса. Тѣ сѫ могѫщо срѣдство за развиванието и усилванието на классовото съзнание, могѫщо срѣдство за събирание пролетариата подъ *едно* знаме,за събуждание на ентусиазма и воудошевление къмъ широки цѣли.

По такъвъ начинъ избирателното движение разцѣпва народа на партии и служи както за организирание и дисциплиниране, тъй и за пропаганда и просвѣщение. Тая страна на избирателната борба е тъй важна и именно за тава социалдемокрацията се бори ний рѣшително за всеобщото избирателно право и въ такива страни, въ които парламента не е още тъй рѣшающъ факторъ и въ сравнение съ правителството играе твърдѣ скромна роля, слѣд., въ страни, въ които парламента нѣма голѣма възможность да влияе върху законодателството и държавното управление. Но и за туй пъкъ буржуазията въ всички страни, гдѣто има силно социалдемократическо движение, което да участвува въ изборитѣ, чувствува силенъ страхъ прѣдъ избирателнитѣ борби.

Прямото народно законодателство дѣйствува тъкмо въ обратното направление. Тукъ населението не е призовано да гласува върху цѣлата, пълната программа на нѣкое политическо или социално прѣобразование, но само върху една еденична мѣрка или еденично прѣдложение, което трѣбва да отговаря на непосрѣдственнитѣ (минутнитѣ) отношения въ държавата и обществото, ако ще трѣбва да има практическо, а не само демонстративно значение.

Ний видѣхме по прѣди, че всѣки законъ е обикновено

резултатъ на компромиссъ. Това важи особенно днесъ, когато на сцѣната се явяватъ тъй много нови партии, до като старитѣ буржуазни партии сѫ разнебитени.

Въ необходимостьта отъ компромисситѣ при законодателната дѣятелность нѣкои виждатъ корена на парламентарната корупция. Ний мислимъ, че тѣ прѣувеличаватъ. Партиитѣ испращатъ въ парламентитѣ своитѣ най дълновидни и способни политици; послѣднитѣ обикновенно знаѭтъ твърдѣ добрѣ, какво правѭтъ, когато сключватъ компромисси; съ това тѣ не ще бѫдѫтъ заблудени, нито расклатени въ убѣжденията имъ. Ако при компромисситѣ испъкнѫтъ слабостъ на характера и беспринципность, то това показва, че тѣ сѫ сѫществували и прѣди. Компромисса не ги е произвелъ, а само истъкнѫлъ наявѣ.

Не така мислѭтъ привърженицитѣ на прямото народно законодателство. Но тѣ искатъ да изгонѭтъ дявола посрѣдство Велзевула, когато прѣнасѭтъ гласуванието на законопроектитѣ върху народа, защото съ това тѣ прѣнасѭтъ корупцията отъ парламента въ народа! Безъ компромисси нѣма законодателство; голѣмата масса, която съвсѣмъ не състои отъ способни политици, може много по лесно да се измами съ компромисситѣ, отъ колкото парламентарнитѣ политици. И ако компромисса при гласувание върху законопроектитѣ наистина корумпира, то той би билъ още поврѣденъ при прямото народно законодателство, отъ колкото при парламентарното.

Сигурно е, обаче, туй, че не сѫществува никакво практическо искание, което да е свойственно само на една партия. Даже и социалдемокрацията едва ли може да покаже на такова. Разликата между нея и другитѣ партии се крие въ *съвокупностьта* на нейнитѣ практически искания и въ *цѣлитѣ*, които тя гони. Осемчасовия работенъ день, напр., не е революционно искание, но въ рамкитѣ на социалдемократическата програма то служи като срѣдство да се повдигне работната класса и да спомогне за нейната политическа и социална зрѣлость, за нейната способоность сама да се грижи за своето освобождение и за социалното прѣобразова-

ние. Но сжщия осемчасовъ работенъ день би билъ консервативно искание въ программата на една социалреформаторска партия, която се стрѣми да примири работническата класса чрѣзъ концесии съ сжществуващия общественъ редъ.

Така че, ако на населението се прѣдложи да гласува не върху цѣла программа, а само върху нѣкои закднодателни мѣрки, то въ резултатъ отъ това ще се получи туй, че всички партии, които иматъ интерессъ въ тия мѣрки, колкото и неприятелски да сж настроени една къмъ друга, сега ще дѣйствуватъ въ едно и сжщо направление, ще тръгнатъ, тъй да се каже, ржка за ржка. Може ли да се помисли, че съ това просвѣщението на массата ще се олесни? Прямото народна законодателство има тенденцията да прѣчи на расцѣпването на народа на партии, но не и да помага за това; то туря все по нови мостове между дѣйствуващитѣ въ различни посоки партии.

Сжщеврѣменно то прѣчи и за затвореностьта на самитѣ партии. Не минутнитѣ искания, не поведѣнието, което трѣбва да държи партията по отношение дребнитѣ въпроси, а крайнитѣ имъ цѣли свързватъ политическитѣ партии, особенно тия, които, подобно на социалдемократическата, иматъ да испълватъ исторически задачи. Въ всѣка партия сжществуватъ различия въ разбиранията, въ темпераментитѣ, въ интересситѣ и пр. и отъ тукъ проистичатъ различията въ мнѣнията. Тия различия, обаче, могжтъ да се отнасятъ само до непосрѣдственнитѣ задачи, не и до крайнитѣ цѣли и методитѣ, които трѣбва да се слѣдватъ за постигането на тия цѣли. Безъ единодушие въ тия пунктове всѣко съединение на тъй различни елементи въ една партия би било безмислица.

Различия въ мнѣнията, както спомѣнахме, въ самата партия сж винжги сжществували и по нѣкога тѣ сж ставали твърдѣ заплашителни. Но тѣ сж толкова по безопасни, колкото по вече отдѣлнитѣ членове съзнаватъ общитѣ велики цѣли, за които се борятъ, колкото е по силенъ ентусиазма за тѣхъ и колкото по назадъ оставатъ минутнитѣ интереси. И отъ това гледище даже, избирателнитѣ борби сж

полезни за социалдемокрацията, защото просвѣщаватъ и въудошевляватъ.

— Напротивъ, прямото народно законодателство отвлича вниманието отъ принципиалнитѣ и го концентрира върху минутнитѣ въпроси. И колкото е по дѣятелна тая тенденция, толкова по вече разскъсва тя връската вжтрѣ въ всѣка партия, поне по отношение тия въпроси. И прѣпирнитѣ, които инъкъ би останжли въ срѣдата на партията, сега се прѣнасятъ въ населението, въ слоеветѣ, които току що сж се присъединили кѫмъ партията и които поради минутни различия лесно би се отдѣлили отъ нея.

Прямото народно законодателство може да ўсили не партията, а сектанството. Ако замѣнението на прѣдставителната система съ прямото народно законодателство би било възможно, то това би докаралю унищожението на партиитѣ. Това сж признали самитѣ му привърженици, като сж се и хвалили съ него. Но не възможно е да се унищожжтъ партиитѣ, защото е не възможно прямото народно законодателство.

Сжщо и швейцарския референдумъ и инициатива при извѣстни условия могжтъ да служжтъ за изострюванието на партийнитѣ противорѣчия отъ една страна и отъ друга — да попрѣчжтъ на партийната дисциплина.

Но това съвсѣмъ не лежи въ интересса на социалдемокрацията. Другитѣ партии могжтъ да се съобразяватъ съ богатствата и влиянието на отдѣлнитѣ свои членове. Социалдемокрацията може да побѣди само чрѣзъ съединената сила на борящия се пролетариатъ.

Днесъ е станжло мода да се говори въ нѣкои кржгове противъ партията. Това не е ново. Анархическия и останжлия социализмъ въ нашитѣ дни повтаря само това, което прѣди двѣ поколѣние исказахж много по основателно и свободно отъ еффективность утопиститѣ социалисти и първитѣ привърженици на прямото народно законодателство[10].

Това възрѣние бѣ тогава естественно, защото въ политиката царуваше напълно буржуазната партийность (съ исключение на Англия, гдѣто се развиваше чартисткото

движение), а классовата борба се считаше за прѣчка на освобождението на пролетариата. Но то става безсмислено, щомъ го разгледаме отъ гледището на комунистическия манифестъ.

Работническата класса може да бѫде свързана съ ягки и трайни връски само като политическа партия. Економическитѣ борби докосватъ само единъ или нѣколко занаяти и то повето съеснафитѣ въ една мѣстность, градъ или провинция. Подобна борба сама по себе си не е классова. Тукъ въпроса не се отнася до интересситѣ на цѣлата работническа класса, а до тия на работницитѣ отъ единъ занаятъ. Гдѣто работницитѣ не сѫ организирани въ една самостоятелна политическа партия, глѣто тѣ се ограничаватъ само съ економически организации, синдикати и спомагателни касси, тамъ частнитѣ интересси на занаята лесно испъкватъ па първо мѣсто, классовото съзнание не се разбужда, а безъ това е невъзможна никаква социалреволюционна дѣятелность. Работника, който се чувствува не като пролетарий, а като шапкаринъ, словослагатель или желѣзарь и прѣдставлява само шапкарски, словослогателски и желѣзарски интересси, може да бѫде твърдѣ радикаленъ, може да бѫде отчаянъ атеисть, но неговата радикалность ще бѫде само фраза. Неговата дѣятелность нѣма да има никакво влияние върху прѣобразованието на обществото въ пролетариятска смисъль.

Образованието и дѣятелностьта на една особена работническа партия, която се стрѣми да завоевае политическата власть за роботническата класса, прѣдполага *поне въ една часть* на работната класса силно развито классово съзнание. Дѣйствията на тая партия сѫ най важното срѣдство за да се развива и разбужда классовото съзнание. Тя познава само цѣли и задачи, които докосватъ цѣлата работническа масса; ревнивоститѣ на отдѣлнитѣ особенни организации не намиратъ въ нея мѣсто[11]. И до като чисто економическитѣ организации, като занаятчийски само, могѫтъ да си поставѭтъ цѣли само при днешния начинъ на производството, работническата партия, като прѣдставителка на классови-

тѣ интерессн на цѣлия пролетариатъ, трѣба да дойде до тамъ, че сама да се бори противъ тоя начинъ на призоводството, при който е невъзможно освобождението на пролетариата. До като синдикирания само работникъ, колкото и радикално да се държи, е консервативенъ, самостоятелната политическа работническа партия по самата си природа е революционна, колкото и умѣрени да сѫ нейнитѣ прѣдставители и тѣхната дѣятелность.

Ний, революционнитѣ социалисти, нѣма защо да желаемъ вливанието на партийнитѣ рѣки въ едно национално море, както изисква Консидеранъ и до като прямото народно законодателство дѣйствува въ тая посока, то само врѣди на освободителнитѣ стрѣмления на пролетариата.

Съ това ний не искаме да кажемъ, че прямото народно законодателство (въ тая си форма, въ която може да се реализира) въ днешното общество на классови и партийни противорѣчия при всички условия трѣбва да се отхвърли. Отъ казаното до сега слѣдва само туй, че референдума и инициативата не принадлежатъ къмъ ония демократически учреждения, къмъ които трѣбва да се стрѣми при каквито и да сѫ обстоятелства пролетариата. Тѣ сѫ учреждения, които при едни обстоятелства сѫ полезни, но при други— крайно врѣдни. Така че, тѣ трѣбва да се искатъ *само тамъ, гдѣто сѫ испълнени извѣстни прѣдварителни условия.*

Къмъ тия прѣдварителни условия ний причисляваме липсванието на противорѣчие между селото и градътъ, както това е до извѣстна стъпень въ Швейцария или, което е още по полезно, прѣвъсходство на градското надъ селското население, положение, което до сега е достигнала само Англия.

Друго едно прѣдварително условие е силно развития политически животъ, който да обгръща голѣмата масса на населението така, че да не е заплашителна дѣятелностьта на прямото законодателство, която растуря партиитѣ и усилва тѣхнитѣ противорѣчия.

Но най важното прѣдварително условие въстои въ *липсванието на извънредно централизираната и самостоятелно*

стоящата срѣщу народното прѣдставителство държавна власть.

Гдѣто такава сѫществува, гдѣто парламентаризма е само сѣнка — а днесъ това се отнася до по вечето европейски държави—ослабванието на парламентаризма ползува не народа, а правителството, независимо отъ това, че при едно „силно правителстово" прокарванието на прямото народно законодателство е възможно само въ тая форма, която най-много уйдисва на правителството. При правителство, което си служи безусловно съ цѣлия огроменъ апаратъ на модерната държава за да влияе на населението, току що спомѣнатитѣ тъмни страни на прямото народно законодателство — прѣдпочитанието на селското прѣдъ революционното градско население, растурянието на партиитѣ и пр. — могѫтъ да иматъ най-лоши слѣдствия. Народното законодателство става тогава „плебисцитъ", а какво значи това, може да ни покаже французската империя.

Въ една по прѣдишна глава ний видѣхме, че основата на источния деспотизмъ лежи въ раздѣлението на населението въ многобройни, самостоятелни една отъ други, общини, които стоѭтъ безъ съединяѭща връска — имперското събрание—срѣщу едно правителство, което располага съ срѣдствата на цѣлата държава.

И прямото народно законодателство въ Риттингхаузеновата смисъль би докарало подобно положение, защото то отстранява парламента и разпокъсва населението въ хиляди секции, които нѣматъ друга връска по между си освенъ правителството, което, наистина, е задължено отъ конституцията точно да испълнява народнитѣ желания, но което за да може да направи това, трѣбва да располага съ цѣлия държавенъ апаратъ, а съ туй то става несравнено по силно отъ всѣка секция. И ако секциитѣ би поискали да запазятъ своята самостоятелность срѣщу правителството, тѣ би били принудени да се съединѭтъ и—понеже тѣ не могѫтъ да съставятъ едно трайно народно събрание — да поставѭтъ като органъ на своя съюзъ едно прѣдставително събрание, единъ парламентъ, което да може да противостои на правителството и да пази равновѣсие.

Но ако секциитѣ почитатъ по вече Риттингхаузена отъ колкото политическата мѫдрость, ако тѣ би настоявали на своята обособленность, тогава правителството лесно би се расправило съ отдѣлнитѣ секции и лесно би имъ наложило волята си; прямото народно законодателство би породило „демократическия“ деспотизмъ, цезаризма (въ модерна смисъль).

За щастие, Риттингхаузеновото прямо законодателство е невъзможно. Но и неговата ослабена форма трѣбва да дѣйствува въ сѫщото направление тамъ, гдѣто срѣщу правителството стои не истински парламентъ, а само сѣнка отъ такъвъ. Тамъ, гдѣто господствува това положение, революционнитѣ класси нѣматъ за цѣль да отнемѫтъ и остатъка отъ сила на тая сѣнка; това би било самоубийство; съ това тѣ би помагали на правителството. Тѣхната задача състои по вече въ това, да съживѭтъ тая сѣнка, да ѝ влѣѭтъ кръвь и да я направѭтъ способна да противостои на правителството.

Ний твърдѣ добрѣ разбираме, защо нашитѣ швейцарски другари се борѭтъ за прямото законодателство. Нигдѣ прѣдварителнитѣ условия не сѫ тъй напълно развити, както въ Швейцария. А и непосрѣдственното положение ги принуждава къмъ подобна дѣятелность. Въ Швейцария сѫществува единъ видъ равновѣсие въ класситѣ, отъ които никоя не е въ състояние сама да прѣдприеме нѣкое голѣмо дѣло. Отъ друга страна нашитѣ швейцарски другари сѫ щастливи, че притежаватъ истински политически права. И ако тѣ искатъ да работѭтъ практически, ако тѣ искатъ да не се ограничаватъ само съ агитации и демонстрации, то тѣ нѣма какво друго да правѭтъ, освенъ да работѭтъ за поправянието и окрасяванаето на политическото здание, което е вече свършено.

Но туй, което казахме за Швейцария, не можемъ да кажемъ и за другитѣ страни. Ний, германцитѣ и австрийцитѣ има какво да работимъ. Ний трѣбва да водимъ борба противъ милитаризма и абсолютизма. Всичката тяжесть на борбата пада исключително върху социалдемокрацията. Буржуазията

отдавна прѣстанѫ да гледа на парламента, като на орѫдие за классовото си господство, което за нея е осигорено. Тя все по вече чувствува, че не може да задържи пролетариата-та далечъ отъ него, тя вижда че наближава часътъ, когато пролетариата въ Австрия ще спечели всеобщото избирателно право и въ Германия съ помощьта на туй право пролетариата ще завладѣе парламента. Тя чувствува, че е загубена, ако се осѫществи парламентаризма; и не вече въ парламентаризма, а въ неговитѣ противници — абсолютизма и милитаризма, тя вижда своето спасение.

Въ 50-тѣхъ и 60-тѣхъ години, когато буржуазията господствуваше неограничено въ парламентитѣ — до колкото такива имаше — можеше да се вѣрва, че борбата на пролетариата за политическо господство ще обезличи парламента. Днесъ, обаче, виждаме, че борбата на пролетариата — поне въ източна Европа — е борба за парламента и противъ абсолютизма и милитаризма.

И наистина, на истокъ отъ Реинъ буржуазията е станѫла тъй слаба и страхлива, че изглежда, като че ли бюрократическия и тоя на сабята режимъ не ще се съсипе до тогава, до като пролетариата не завоевае политическата власть, и като че ли паданието на военния абсолютизмъ би водилъ направо къмъ прѣминаванието на политическата власть въ рѫцѣтѣ на пролетариата.

Сигурно е, че въ Германия, както и въ Австрия, па даже и въ повечето европейски страни, прѣдварителнитѣ условия, при които е възможно реализиранието на прямото народно законодателство, особенно пъкъ необходимитѣ демократически учреждения, не ще могѫтъ да се осѫществѫтъ *прѣди* побѣдата на пролетариата. Народното законодателство може да се прокара, може би, само въ Съединенитѣ държави (Америка), въ английскитѣ колонии, при извѣстни обстоятелства и въ Франция, но за насъ, източнитѣ европейци, това законодателство принадлежи въ инвентаря на „бѫдѫщата държава“.

ЗАБѢЛѢЖКИ.

1). (стр 19). Въ Атина имаше много фабрики, Ergasteria, чиито работници бѣхѫ роби. Въ Пелепонезката война изъ Атина избѣгахѫ около 20000 роби и отидохѫ въ заетата отъ спартанцитѣ Деклейа. По вече отъ тѣхъ бѣхѫ фабрични роби. Демократическия политикъ Клеонъ, „Кожарина“, бѣше притежатель на фабрика за кожи.

2). (стр. 28) Наемнитѣ войски въ 14-то столѣтие бѣхѫ различни отъ тия въ 17-то. Първитѣ състояхѫ отъ *владѣющи* селени, които упражнявахѫ военната служба, като случайно занаятие, понеже подобрението въ земледѣлието и увеличаванието на населението породихѫ тукъ тамъ излишни работни сили. Съ това много селски синове станахѫ не необходими; тѣ скитахѫ по чузбина, но съ намѣрение пакъ да се върнѫтъ въ дома си и да работѭтъ въ бащинитѣ си имущества. Военната служба на наемницитѣ често служаше на послѣднитѣ за да се отървѫтъ отъ чуздо иго. По такъвъ начинъ, напр., се освободихѫ швейцарцитѣ и бохемскитѣ хусситы. Наемника въ 17 то столѣтие не владѣеше нищо. Военното занаятие бѣше за него едничкото, което осигоряваше сѫществуванието му. Той не защищаваше никакви свободи. Сѫществуванието му зависяше отъ заплатата. Той бѣше робъ на князя и стълбъ на деспотизма въ своето отечество.

3). (стр. 71). Новата църква като че ли има и нова религия. Свръхчеловѣка на Ничше, който стои надъ всѣко добро и зло — това е журналиста, който плюе на публичното мнѣние, което той самъ прави и който поради голѣмата вѣра на массата въ публичното мнѣние, царува надъ нея и я експлоатира.

4). (стр. 82). Благодарение на тия работнически приятели самопожертвувателностьта на английския работникъ, колкото и развита да ни се показва въ професионалнитѣ

имъ борби, се е понижила по отношение политическитѣ борби. Това е една отъ прѣчкитѣ за образованието на самостоятелна социалдемократическа партия въ Англия.

5). (стр. 91). Върлитѣ противници охотно указватъ на корупцията, която той докарва. Тѣ забравятъ, че съ отстранението на парламентаризма нѣма да се отстранятъ корумпиращитѣ страни на капитализма вурху държавата. Корупцията тогава отъ парламентаризма ще се прѣнесе въ бюрокрацията, гдѣто тя ще вършува много по свободно, защото тамъ тя е още по сигурна, че нѣма да бѫде искарана на явѣ — до като не се унищожи цѣлата система. Погледнѣте на Руссия и Турция.

6). (стр. 94). Колкото е по траенъ парламентаризма въ една страна, мисляше Риттингхаузенъ още въ 1860 г., толкова по ще обезкуражава той демокрацията. „Подъ единъ и сѫщъ избирателенъ законъ всѣко законодателно събрание ще бѫде по лошо отъ прѣдидущето". „Работника знае, че неговото гласувание за тоя или оня кандидатъ, даже избора на послѣдния едва ли иматъ нѣкакво влияние върху силата на народната партия въ събранието; че врѣдитѣ, които неговото гласувание би му донели — благодарение на политическата полиция, на неговия господарь или църквата — не могѫтъ се сравни съ ползитѣ, който той може да докара на своята партия при изборитѣ. Вслѣдствие това, той се въздържа отъ избора, особенно въ малкитѣ градове, гдѣто властьта познава всичкитѣ избиратели.

7). (стр. 96). Поражението на Французската Коммуна тури край за дълго врѣме на всѣко работническо движение. Организирана социалдемократическа партия, подобна на германската, въ Франция сѫществува едва отъ 1879 г., отъ Марселския конгрессъ. Хаврския конгрессъ въ 1880 г. прие минималната програма, която Марксъ и Енгелсъ въ съюзъ съ Геда и Лафарга изработихѫ и която обявява, че законното прѣобразование „трѣбва да се прѣслѣдва съ всички срѣдства, съ които располага пролетариата, включително и всеобщото избирателно право така, че отъ срѣдство за ок-

рашение, послѣднето да стане такова за освобождението на пролетариата“. Но расцѣпления и вѫтрѣшни борби, които сѫ свързани съ всѣка млада организация, които не пощадихѫ и германската социалдемокрация въ младитѣ ѝ години, попрѣчихѫ тъй много на нарастванието на французската социалдемокрация, че тя едва отъ 1889 г. можеше да участвува въ избирателнитѣ борби съ нѣкакъвъ успѣхъ. Съ това ще си обяснимъ обстоятелството, че въ страната, която съ малко прѣкъсвание, притежава всеобщото избирателно право отъ 1848 г., пролетариата едва сега започва да указва извѣстно влияние върху характера на парламентаризма.

8). (стр. 96). Законодателното тѣло не притежаваше нито правото да избира своитѣ прѣдсѣдатели, нито инициативата, нито възможностьта да иска смѣтка отъ правителството. Относително законитѣ, които му се прѣдставяхѫ отъ държавния съвѣтъ, той трѣбваше да ги разглежда, и ако нѣкой членъ намѣри за нуждно да направи извѣстни поправки, то тѣхното дебатирание се нуждаеше отъ съгласието на държавния съвѣтъ. Въ конституцията нѣмаше и дума за правото на камарата да гласува държавния бюджетъ. Едва съ декретъ отъ 22 Мартъ 1851 г. ней се даде правото да удобрява бюджета по параграфи, право, което можеше всѣкога, както и бѣше, да се отнеме. Че върху дебатитѣ на подобно законодателно тѣло не можеше да има никакъвъ независимъ отчетъ, а само официаленъ протоколъ, можеше да се счита за благодѣяние; разбира се, че съ това се прѣкъсна и надѣждата на опозицията за влиянието на парламентарнитѣ рѣчи върху населението.

9). (стр. 105). Както Курти, тъй и Деплоажъ привѣждатъ въ съчиненията си цѣлъ редъ примѣри върху това. Особенно забѣлѣжителни сѫ слѣднитѣ факти: Швейцарското съюзно събрание, слѣдов. единъ парламентъ, бѣше изработило въ 1872 г. проектъ на конституция, който съдържаше разширочение на народнитѣ права, като приемаше факултативния рефферендумъ и инициативата въ конституцията. На 12 Май 1872 г. тоя проектъ се прѣдложи на народа за гласу-

вание и бѣше *отхвърленъ* съ 261072 гласа противъ 255609. Слѣдъ това, отъ едно ново съюзно събрание биде изработенъ новъ единъ проектъ на конституцията, който, наистина съдържаше референдума, но не и инициативата, и тоя биде приетъ съ 340199 гласа противъ 198013. Прѣдставителитѣ бѣхѫ по демократични отъ народа.

Чe консерваторитѣ се ползуватъ най вече отъ референдума за да замедляватъ прогресса въ законодателството, за това ни казва Деплоажъ: „Г-нъ Шателана, бившия директоръ на Бернското статистическо бюро, е изработилъ една таблица на кантонитѣ, които по вече или по малко сѫ искали референдума. На чело стоѭтъ *католическитѣ* кантони, особено Фрибургъ, послѣ идѫтъ Ури, Валлисъ, Обвалденъ, Женева и Ваадтъ. Напротивъ *радикалнитѣ* кантони Тургау, Золотурнъ, Гларусъ и Цюрихъ сѫ дали най малко подписи. Статистиката на г-на Шателана почива върху опититѣ само прѣзъ 5 години, но числата, които тя съдържа, важатъ и за слѣднитѣ години.

Прѣзъ французската революция жирондиститѣ гледахѫ на референдума като на срѣдство, съ което да съсипѭтъ надмощието на столицата и да омирѭтъ революцията. Когато Людовикъ XVI биде осѫденъ на смъртъ, тѣ искахѫ народното гласувание, защото бѣхѫ убѣдени, че съ това ще спасѭтъ краля. Монтаняритѣ се противопоставихѫ най енергически срѣщу това искание да се употрѣби референдума като контрареволюционна мѣрка.

10). (стр. 109). Врѣме е вече, обяви Консидеранъ, да свършимъ съ революциитѣ т. е. съ узурпаторскитѣ династически и партийни правителства. Но това може да стане само когато партийнитѣ рѣки се влѣѭтъ въ националното море. Колективната воля на народа е едничкия законъ, който народа може да счита за дѣйствителенъ . . . . А понеже ний живѣемъ въ едно врѣме, когато никоя партия не може да вѣрва, че другитѣ партии ще очистѭтъ полето и не ще се стрѣмѭтъ да я унищожѫтъ, то ясно е, че обществото ще стои до тогава въ революционно положение, до когато

не се реализира напълно демократическата държава, която сама да се грижи за своитѣ работи . . . . Различнитѣ видове на социализма, които сѫществуватъ и които ще испъкнѫтъ, не ще могѫтъ вече да мислѭтъ да се натрапватъ на сила, да търсѭтъ реализирането си чрѣзъ противна на общата национална воля власть. Тѣ не ще прѣдставляватъ вече никакви политически сили, отъ чията тирания да се страхуваме. Всички опастности, които изпъкватъ отъ компликациитѣ между политическитѣ и социални проблеми, сѫ изчезнѫли, а заедно съ тѣхъ и страхуванията отъ бѫдѫщитѣ ужаси на монархически интриганти. Различнитѣ видове на социализма т. е. различнитѣ прѣдложения за разрѣшаването на социалния въпросъ по необходимость ще водѭтъ тамъ, че ще бѫдѫтъ туй, което трѣбва да бѫдѫтъ: идеи, които се свободно развиватъ въ народа . . . . И *понеже тѣ не ще могѫтъ вече да бѫдѫтъ политически партии, които се домогватъ до властьта,* то тѣ ще станѫтъ училища, които ще съперничатъ съ своето благоразумие". (La solution ou le gouvernement du peuple). И така, при прямото народно законодателство е невъзможна социалдемократическата партия, а още по невъзможна е диктатурата на пролетариата. Той може да се освободи само чрѣзъ *скаски*. Ний прѣдадохме цѣлия пассажъ, защото е твърдѣ характеристиченъ за привърженицитѣ на прямото народно законодателство.

11). (стр. 110). До кѫдѣ ще докара синдикалното движение (Gewerkschaftsbewegung), ако то не върви рѫка за рѫка съ една силна, самостоятелна политическа работническа партия, ни показва сега Америка, гдѣто отдѣлнитѣ работнически организации се упорито борѭтъ една противъ друга и при дадени обстоятелства, безъ да мислѭтъ много, помагатъ на капиталиститѣ, стига съ това да нанесѫтъ ударъ на противната организация.

Обяснение на нѣкои думи:

Концентрирамъ съсрѣдоточавамъ, сгъстявамъ.

Конфликтъ спрѣчкване, скарване, споръ.

Филантропия човѣколюбие.

Корупция развала, развратъ.

Функция отправление, служба, работа.

Комплицирано сложно.

Бюрокрация чиновничество.

Индиферентностъ безучастие, неинтересуване.

Трибуция налогъ върху завоеванитѣ области прѣзъ врѣме на войната.

Конфискувамъ прѣбирамъ имота за въ полза на държавното съкровище.

Конфедерация политически съюзъ на нѣколко независими държави.

Суверенъ властитель, господарь.

Игнорирамъ не обрѫщамъ внимание.

Корпорация общество, дружество съ особенъ уставъ и особени права.

Територия мѣстность.

Конгломератъ нѣщо натрупано, скупчено, направено отъ разнородни части.

Тенденция наклонность, стрѣмление.

Филистеръ невѣжа, простакъ, глупецъ.

Рационално ползовито, разумно.

Релефно испъкнало, ясно.

Транспортни срѣдства срѣдства за прѣнасяние.

Консумирамъ потрѣбявамъ.

Креатюра човѣкъ, който има значение, защото се протежира отъ нѣкое важно лице.

Лакей слуга.

Институция учреждение.

Идентични еднакви, равни.

Абсурдно глупаво, безсмисленно.

Облигация задължение.

Манчестерство име на оная школа въ економията, която излиза изъ строго индивидуалистически принципи и поставя „Laissez faire, laissez passer“ като основа не само на външната политика, но и на цѣлия ступански животъ, като заявява, че личния интерессъ и конкуренцията сѫ най сигурни рѫководители на хората въ областьта на ступанския животъ. Тя отрича намѣсата на държавата въ ступанската дѣятелность на хората.

Първоначално това име носеше въ Англия партията, която се бореше за интереситѣ на модерната индустрия противъ земевладѣлческата аристокрация и подъ водителството на Кобдена и Брайта поддържана отъ „Лигата противъ хлѣбнитѣ мита“, слѣдъ упорита борба сполучи да прѣмахне тия хлѣбни мита, като съ това даде начало на свободната търговия въ Англия.

Абстрахирамъ отвличамъ се, отстранявамъ.

Компилицирано сложно.

Компромиссъ взаименъ договоръ, при който договорящитѣ страни си правѭтъ взаимни отстѫпки за до могѫтъ се съгласи върху нѣщо.

Аргументъ доказателство.

Регулирамъ оправямъ, опрѣдѣлямъ.

Дебати прѣпирни, спорове.

Коалиционно министерство министерство, съставено отъ различни партии.

Коалирамъ съставямъ нѣщо отъ различни части.

Коррегирамъ поправямъ.

Цезаризмъ монархически, неограниченъ начинъ на управление.

Инвентаръ подробенъ описъ на имота.

Деспотизмъ управление, основано на личния произволъ на властителя.

Декретъ правителственно постановление.

Узурпаторъ грабитель, особенно на държавната власть.

Коллективенъ общъ, задруженъ.

Реализирамъ прилагамъ въ практика.

Компликация осложнение.

Проблема задача, загадка.

Продуктъ произведение.

Игнорирвамъ не обръщамъ внимание.

Привелигированъ който има прѣдимство или особении права.

Иллюзия самоизмама, мечта.

Централизирамъ съсрѣдоточавамъ.

Реакционеръ назадничавъ човѣкъ.

Изолирвамъ уединявамъ, отдѣлямъ.

Конкретенъ дѣйствителенъ, сѫществуѭщъ.

Еффектъ силно впечатление.

Атеистъ безбожникъ.

Плебисцитъ народно гласувание.

Катастрофа гибелно, ужасно произшедствие.

Режимъ редъ, порядъкъ, начинъ на управление.

По важни забѣлѣзани грѣшки.

Стр.	Редъ	Написано	Чети
3	4	законодателството	закондателство
3	8	закондателство	законодателство
3	27	прѣдложенне	прѣдложение
13	22	не е ма	наема
16	4	за други	задруги
43	24	парламентарнитѣин-ституции	парламентарнитѣ институции
50	31	часната	частната
61	12	десепотизма	деспотизма
63	26	нѣкога	никога
65	20	такива	такава
66	3	роботитѣ	работитѣ
66	5	прѣдложьѫтъ	прѣдложѫтъ
69	14	случай	случаи
71	27	журналистка	журналистика
93	25	социалидемократи-ческия	социалдемократическия
93	32	и така участвува за и въ парламента	И така участвува въ борбитѣ за и въ пар-ламента

СЪДЪРЖАНИЕ

1.00

Казанлъкъ
6/II. 98 год.

РАЗВИТИЕ

НА

ЗАКОНОДАТЕЛНИТѢ ФОРМИ.

ОТЪ

К. Кауцки.

ПРЕВЕЛЪ ОТЪ РУССКИ

Г. Генковъ.

ИЗДАВА

Книговезницата на *Илия Ив. Гюлевъ*

ВЪ КАЗАНЛѪКЪ.

1888.

Печатница „**Иванъ Гутенбергъ**“ — Стара-Загора

РАЗВИТИЕ НА ЗАКОНОДАТЕЛНИТѢ ФОРМИ.

Непосрѣдственото законодателство въ първобитнитѢ врѣмена.

Народното законодателство, тъй както се разбира, никакъ не сѫществуваше у Германцитѣ въ врѣме на Цезаря, тъй сѫщо и у другитѣ народи, които бѣхѫ еднакво развити. Дѣятелностьта на Старо-Германскитѣ народни събрания има много малко общо съ това, което наричать сега законодателство.

Наистина, събранието на всичкитѣ свободни войници на племето бѣше най-висшата инстанция, която рѣшаваше всичкитѣ дѣла, които интересувахѫ племето. Това събрание избираше длъжностнитѣ лица, сѫдѣше виновницитѣ, рѣшаваше споровете, които се появявахѫ между членоветѣ на племето, урѣждаше отношенията къмъ другитѣ племена и др. т. Понеже тогавашнитѣ обществени отношения почти никакъ не се измѣнявахѫ, а като си оставахѫ все сѫщитѣ въ течение на цѣли столѣтия, то и дѣлата, които имаше да се разглеждать, бѣхѫ, обикновено, едни и сѫщи. Затова при рѣшенията на дѣлата въ събранията го-

лѣма роля играехѫ традициитѣ и старцитѣ, които помнѣхѫ тѣзи традиции.

Както племенното събрание съставляваше най-високата инстанция за дѣлата, които се касаехѫ до племето, така и за всѣкоя часть отъ племето за подобна инстанция служеше пакъ военното събрание.

Да веземемъ още по-ранната степень на развитие, напр. тази, на която се намирахѫ севѣро-американскитѣ индийци, когато бѣше открита Америка. Тукъ ний намираме още по-демократическа наредба: даже и женитѣ иматъ достѫпъ въ народнитѣ събрания. По такъвъ начинъ у Германцитѣ прѣзъ врѣмето на Цезаря и Тацита понятието „народъ“, ако го сравнимъ съ това у Индийцитѣ, то бѣше стѣснено: въ него влизахѫ само мѫжетѣ и то не всичкитѣ, защото се срѣщатъ и несвободни мѫже, лишени отъ политически права.

Основна особенность на всѣка степень отъ културното развитие съставлява свойственния ѝ начинъ на производството. Съ него се обяснява особенното обществено значение на различнитѣ класси, а общественното значение на всѣка класса се опрѣдѣля съ ролята, която тя играе въ обществото.

Първото раздѣление на труда, което срѣщаме въ Историята, станѫ между мѫжа и жената. Щомъ като почна да се развива домашниятъ животъ въ висшитѣ степени на дивото състояние, той се падна на жената. Външната работа все повече и повече прѣминава въ рѫцѣтѣ на мѫжа. Какви причини сѫ дѣйствували тукъ? — относително това ний можемъ да се задоволяваме само съ едни прѣдположения.

Въ врѣме на дългия варварски периодъ техническиятъ прогрессъ се извършваше най-главно, въ областьта на домашнитѣ работи, които се падахѫ на

жената. Затова областьта на женския трудъ се разширява извънрѣдно. Къмъ „женскитѣ“ занятия се отнасяхѫ тогава скотовѫдството и земледѣлието: освѣнъ това, къмъ тѣхъ се отнасяхѫ обработванието на много сурови материали, тъканието и плетението, приготвянието на глиненитѣ сѫдове и др.. Даже и трудната работа — построяванието на кѫщитѣ въ много народи се възлагаше на женитѣ.

Въ периода на варварството работата на мѫжетѣ се увеличаваше много бавно, или даже никакъ не се увеличаваше. Той си остава сѫщия, както и порано: войникъ и ловецъ. Само тамъ, гдѣто скотовѫдството се развива повече, съ неговото занятие почнѫхѫ да боравѭтъ и мѫжетѣ, само че тѣзи, които не бѣхѫ достигнѫли периода за да бѫдѫтъ войници. Жената, като се сравни съ мѫжа, така бѣше прѣтрупана съ работа, че не й оставаше никакъ свободно врѣме, за да се занимава съ обществения животъ. Тя неможеше никакъ да остави кѫщата, защото нейното присѫтствие тукъ бѣше необходимо по цѣли дни и часове. Отъ тукъ произтича това, гдѣто жената въ периода на варварството все повече и повече напуща полето на обществения животъ, слѣдъ това взема участие въ него, но посрѣдствомъ мѫжа, и най-послѣ съвсѣмъ се прощава и съ това посрѣдствено участие. Съвършенно друго е положението на мѫжа. Той нѣма защо да стои у дома си; той може да ходи по цѣли дни и недѣли, безъ да се накърняватъ отъ това домашнитѣ работи. И въ тази степень на развитието той може да посѣщава врѣмето си на обществения животъ, така както правѣше прѣди въ периода на дивото състояние—до колкото може да се говори за обществень животъ въ дивото състояние. Слѣдъ като се увеличи трудътъ на жената, при което по висше раз-

витие тя сдоби роби-помощници, на мжжа оставаше повече свободно врѣме. По такъвъ начинъ ний намираме тукъ крайно съживѣние, демократически животъ на мжжетѣ, разни многочислени събрания, които се продължавахж често по нѣколко дни и се придружавахж съ пиршества — събрания, въ които народътъ обсжжда и рѣшава всевъзможнитѣ дѣла.

Колкото повече мжжътъ се отдѣляше отъ домашния кржгъ, толкова повече общественията животъ можеше да приема по голѣми размѣри, безъ да изгуби демократическата си основа, — „непосрѣдственото си законодателство". Прогресътъ, който бѣше направенъ въ начина на производството, достави възможностьта, щото на една и сжща територия да се прѣхранватъ повече души, отколкото по-прѣди, а увеличаващата независимость на мжжа отъ домашнитѣ занятия му позволяваше все повече и повече да пжтешествува въ по-отдалеченитѣ страни и да посѣщава народнитѣ събрания.

По такъвъ начинъ прѣдѣлитѣ на племената все повече и повече се разширявахж въ периода на варварството. Най-послѣ това довежда до туй, че нѣколко племена се сливатъ въ единъ народъ, въ когото, както у племето и рода, народното събрание съставлява най-високата инстанция за всички обществени работи.

II.

Непосрѣдственото законодателство въ периода на цивилизацията.

Тази степень на развитие не бѣше послѣдня; на неж не се спрахж. Много народи ж минжхж и до-

стигнѫхѫ цивилизацията. Най-важното срѣдство за това послужи земледѣлието. То излизаше постоянно на пръвъ планъ; ловътъ, а на много мѣста и скотовъдството, (съ исключение на мѣстноститѣ, които никакъ не бѣхѫ удобни за земледѣлието), играѭтъ по маловажна роль; най-послѣ ловътъ отъ срѣдство за добивание храна се прѣвръща въ просто развлечение. Този прѣвратъ се извърши особено бързо, подъ влиянието на римската култура у германцитѣ, когато се прѣселвахѫ народитѣ.

Ний не ще се докосваме до тѣзи особоности, които възникнѫхѫ подъ влиянието на римската култура, а ще се спрѣмъ само на типичнитѣ страни въ развитието на германскитѣ народи,

Колкото повече земледѣлието, а заедно съ него и скотовъдството, ставаше главенъ източникъ на доходитѣ у малкитѣ общини, или патриархалнитѣ семейства, толкосъ повече женитѣ не можехѫ вече да испълняватъ домашнитѣ работи, защото силитѣ имъ бѣхѫ недостатъчни. Въ врѣмето на Тацита на жената трѣбваше да ѝ помагатъ въ земледѣлческитѣ занятия, робитѣ, а така сѫщо и свободнитѣ членове на семейството, които не можехѫ да носѭтъ орѫжие: дѣцата, болнавитѣ и старцитѣ. Но наскоро и войницитѣ бѣхѫ принудени да взематъ участие въ тѣзи работи. Въ врѣме на народнитѣ прѣселения ловецътъ и войникътъ станѫхѫ земледѣлци; тѣ се закрѣпяватъ, както женитѣ, въ дома си, а тъй като сравнително високата степень на развитие, която достигнѫ сега земледѣлието, не позволяваше да се ходи отъ мѣсто на мѣсто, то оттогасъ хората се засѣднѫхѫ на едно мѣсто.

Този прѣвратъ и въ начина на производството направи прѣвратъ и въ всичкия политически и общественъ строй

Въ по-нискитѣ степени на културното развитие войната играеше важна роль въ производството; обикновено, тя бѣше борба за най-важното срѣдство на производството — земята, която бѣше необходима за за ловъ или скотовъдство и затова трѣбваше да се защищава, или завоюва.

Тамъ гдѣто дивото племе бѣше съсѣдно на цивилизовано, къмъ войната за спорната земя се присъединяваше и хищническото нахлуване — прѣдприятие, което принасяше на войнственитѣ варвари голѣма плячка. Имаше такива племена, у които грабежътъ на цивилизованитѣ съсѣди, съставляваше главния начинъ за спечелване. При такива обстоятелства, на воеинитѣ имъ бѣше твърдѣ изгодно, и това имъ костуваше много малко.

Въ повечето мѣста оръжието, което се употрѣбяваше въ войната, бѣше почти сѫщото, което служеше и за ловъ, който прѣди бѣше най-важния клонъ на прѣпитанието. А въ врѣме на военнитѣ прѣдприятия, както видѣхме, недостатъкъ не сѫществуваше.

Работитѣ приематъ обратенъ видъ, когато пастирскитѣ и ловджийскитѣ племена прѣминаватъ къмъ земледѣлието. Отъ войната земледѣлеца не можеше да се очаква значителни ползи. Като седѣше на своята земя, той нѣмаше нужда отъ чужда територия. За да завземе нова земя, трѣбваше да захвърли тази, която бѣше придобилъ съ голѣмъ трудъ. Грабежътъ сѫщо не му обѣщаваше особено привлѣкателна полза; съсѣдитѣ му стоятъ или на сѫщата степень отъ културното развитие, на която стоѣше и той, или по на ниска отъ него. Ако ползата, която можеше да извлѣче отъ войната се умалява, то нейната тѣгота се увеличава. Новитѣ производителни орѫдидия не спомагатъ за военния занаятъ.

Едновременно съ земледѣлческата тѣхника се развива и военната техника; войната почна да иска скѫпно въоржжение, което не бѣше никакъ подходяще на трудовия животъ.

Тукъ най-важното обстоятелство е това. Земледѣлецътъ е привързанъ къмъ своята кѫща и земя; има врѣмена, когато той неможе да остави земята си безъ да изгуби много. Затова дългиятъ походъ причиняваше зло, както на неговото сѫществувание, така и на неговото семейство.

Войнското право на свободния човѣкъ, съ което той се гордѣеше, сега се прѣвръща въ военна повинность; тази повинность става все повече и повече тѣжка, хвърля земледѣлеца въ голѣми дългове, въ сиромашия, и го разорява.

Никакъ не зависи отъ земледѣлеца да води ли война, или не. Като оставямъ на страна причинитѣ на завоевателнитѣ войни прѣзъ това врѣме — на което нѣма да се спираме, защото тѣ не осложняватъ работата — самото благосъстояние, което се добиваше отъ земледѣлието, постоянно подстрѣкава варварскитѣ, пастирски подвижни племена къмъ хищнически нахлътвания; земледѣлецътъ трѣбваше да захвърли полскитѣ работи и да се защищава.

Какво да се прави въ такова положение? За да не изгуби всичкото, земледѣлецътъ бѣше длъженъ да пожъртвува часть отъ своето състояние. Прѣзъ тази степень на развитието трудътъ станѫ толкова производителенъ, че даваше повече, отколкото бѣше необходимо за поддръжка на производителя и семейството му.

Този излишекъ позволаваше на земледѣлеца да си наема защитници. Като поддържатъ особна класса хора, земледѣлцитѣ даватъ възможность на тази класса

да се занимава съ войната, безъ да причинява врѣда на домакинството, така. както въ периода на варварството женскиятъ трудъ даваше възможность на мѫжа да се скита на дълго и на широко съ извѣстни ловджийски, или военни цѣли.

Тази класса снема военната повинность отъ земледѣлцитѣ, като защищава страната и нейното население.

Такава е економическата основа на военната каста. Тази каста, подъ влиянието на разни исторически причини, при които тя се образува, приема най-разнообразни форми: ту водителитѣ на племената и родоветѣ и другитѣ длъжностни лица съ свитата и слугитѣ се прѣвръщатъ въ военна аристокрация, ту приема върху себе си функциитѣ, а слѣдователно и прѣимуществото на дворянството нѣкое варварско племе, което нахлува въ страната, ту ролята на тази се испълня отъ наемни орди и др. Колкото и да сѫ разнообразни формитѣ на военнитѣ касти, тѣхното появяванне може да се забѣлѣжи на всѣкѫдѣ, гдѣто земледѣлието става главенъ клонъ на производството, освѣнъ въ съвсѣмъ недостѫпнитѣ мѣстности: военната каста въ тази степень на развитие се явява економическа необходимость.

Сѫщата участь, която се случи съ военната повинность, постигнѫ така сѫщо и общественото управление, законодателството и сѫда. Обществото все повече и повече се осложняваше; раздѣлението на труда се развиваше, появи се раздѣление на населението по занятия и класси; частната собственность увеличаваше своитѣ размѣри и значение; общественното управление, законодателството и сѫдътъ ставахѫ все по-сложни и по-трудни. Народнитѣ събрания, които се устроявахѫ отъ врѣме на врѣме, за да рѣшаватъ тѣ-

зи дѣла, като се ржководѣхж отъ традицинтѣ не можехж да удовлетворжтъ общественитѣ потрѣбности. И когато задачитѣ на народнитѣ събрания порастохж, въ народнитѣ масси исчезнж наклонностьта, даже и възможностьта, да ги посѣщаватъ тъй както трѣбваше. Земледѣлецътъ искаше да отхвърли отъ себе си и своитѣ политически и сждебни длъжности и да ги възложи другиму съ извѣстно възнаграждение тъй, както направи и съ военната повинность. Най-естествено бѣше да ги възложи на тѣзи хора, които бѣхж взели възъ себе си и военната повинность, дѣйствително виждаме, че навсѣкждѣ, гдѣто туй развитие ставаше безъ съдѣйствието на по-висока култура, като напр. въ Египетъ, първоначално сжществуваше само една владѣюща класса или каста. По-послѣ тази класса се распада на двѣ класси: войници и жреци, които испълняватъ най-важнитѣ задачи на управлението, законодателството и сжда. При особени обстоятелства, напр. у германцитѣ, които станжхж наслѣдници на римската империя, това раздѣление става изведнъжъ.

Селянетѣ нѣматъ нито случай, нито врѣме за да участвуватъ въ уреждание дѣлата на племето и народа, обаче, управлението на общинскитѣ дѣла си остава въ тѣхнитѣ ржцѣ. Това за тѣхъ е достатъчно. Всѣка селска община сега става самостоятелна економическа единица, която прѣживѣва толкозъ по-добрѣ, колкото по-малко се срѣща съ външния свѣтъ. Интересътъ къмъ държавнитѣ работи, племенното чувство постоянно изчезватъ; общината става вселенна[1] снорийска политика.

Споредъ вървежа на това развитие, новитѣ общества, държавитѣ, които се появяватъ отъ едно, или

1) На руски думата „миръ“ значи: и община и вселенна (свѣтъ).

Автора.

нѣколко стари племена, губѭтъ своята органическа цѣлность.

Прѣди цивлизацията племето се основаваше на нораздѣлната връска между неговитѣ членове, а държавата, за която говоримъ сега, каквато прѣдставлява напр. срѣдневѣковната държава, или повечето източни джржави, се основава почти исключително на свръската между владѣѭщитѣ классове, арестократи и жрецитѣ,

Племето може да се унищтожи, или изгони, но отъ него не може да се отдѣлятъ произволно части, които да се включватъ въ други племена.

Срѣдневѣковнитѣ и източнитѣ държави прѣдставляватъ прости общински аггрегати отъ които всѣка може да се отдѣли и включи въ другъ агрегатъ, безъ да стане нѣкакво сѫщественно измѣнение въ живота й. Щастливиятъ завоевателъ или искустния спекулантъ много лесно може да основава или съедини[1]) голѣма държава. Но тя се лесно распада подъ неприятелския натискъ.

III.

Градската демокрация въ старо врѣме.

Общинскиятъ животъ при благоприятни условия послужи за основа на новото подиганпе на демокрацията.

По нататъшното развитие на економическитѣ отношения възбуди и закрѣпи занаятитѣ и търговията въ

2) Авторътъ има прѣдъ видъ тави наредба, при която цѣли области се даватъ, като зестра на царскитѣ дъщери. Съ голѣмитѣ държави които сѫществествуватъ и сега, така се е образувала Австрия.

Бѣл. рус. прѣводачъ.

тѣзи заселени мѣста, които имахѫ добро географическо положение, или се намирахѫ въ благоприятни политически условия. Тѣхното население и благосъстояние се увеличаше; за по-голѣмата защита и безопасность на богатствата. които се натрупвахѫ въ тѣхъ, тѣ издигнѫхѫ наоколо си стѣни и станѫхѫ *градове.* Тѣзи градове, при твърдѣ благоприятни обстоятелства, станѫхѫ доста силни и влиятелни. Много отъ тѣхъ сполучихѫ да запазѭтъ своята независимость, или отново да ѭ придобиѭтъ, ако ѭ бѣхѫ по-рано изгубили. Нѣкои достигнѫхѫ до тамъ, че сами станѫхѫ владѣтели подчинихѫ на себе си други общини, основахѫ държави, които по своитѣ размѣри не отстѫпахѫ прѣдъ монархиитѣ — такава е напр. Атинската държава. Всѣкиму е извѣстно каква е огромна, всемирна държава образува римската градска община.

Заедно съ увеличението на силата и богатствата вървеше и жестоката борба въ самитѣ градове.

Селското заселище приличаше най-напрѣдъ на селската община. Землитѣ и градинитѣ, които не бѣхѫ още частни собственность, принадлежахѫ на общината. Всичкитѣ жители бѣхѫ общественици и се ползувахѫ или изобщо отъ общинската земя, или частно, но съгласно съ правилата опрѣдѣлѣни отъ общината.

Ако въ общината се явяваше чужденецъ, — което се случваше твърдѣ рѣдко, защото домакинството привързва земледѣлеца къмъ земята,—и ако общината го приемаше, то той ставаше пълноправенъ нейнъ членъ. Тогава земята бѣше повече, отколкото бѣше нуждна.

Тази наредба се измѣни най-напрѣдъ въ градовете. Сгодноститѣ, които тѣ прѣдставлявахѫ, бѣхѫ така голѣми, че привличахѫ силно съсѣднитѣ и подалечнитѣ жители, а по нѣкога и чуждестранцитѣ,

Числото на новодошлитѣ нарастнѫ. Земята почна да става тѣсна. Тя почнѫ да се цѣни. Вслѣдствие на това старитѣ общинници прѣстанѫхѫ да даватъ земя на новитѣ пришелци.

Общината станѫ като затворена организация, на която само старитѣ ѝ членове бѣхѫ пълноправни. По такъвъ начинъ въ градътъ се появи антагонизмъ между членоветѣ му, които се прѣвърнѫхѫ въ землевладѣлческа, а често и въ търговска аристокрация—*патрициитѣ*, и останѫлитѣ членове—*плебеитѣ*, които не само не се ползувахѫ отъ общинската земя, но и не участвувахѫ въ събранията, които владѣѭхѫ законодателната, а отчасти и сѫдебната власть и надзиравахѫ общественото управление.

Исключеното отъ общината население най-напрѣдъ се помиряваше съ своето безправие, до гдѣто то бѣше търпимо въ градоветѣ, до когато гражданетѣ го заглушавахѫ, ако и не всѣкога, съ своята численность, то съ своето економическо значение. Нъ економическото значение на патрициитѣ се намаляваше постъпенно,—а значението на безправнитѣ нарастваше, вслѣдствие увеличението на численностьта и економическото имъ влияние. Земледѣлието прѣстанѫ да бѫде основа на градския животъ; сега испъкнѫхѫ търговията и промишленостьта; економическия центъръ на тежестьта прѣминѫ отъ земледѣлцитѣ въ търговцитѣ и занаятчиитѣ. Колкото по-нататъкъ слѣдваше това развитие, толкова по-силни ставахѫ търговцитѣ и занаятчиитѣ, толкова по-тежко имъ ставаше безправието, толкова по-смѣло възставахѫ плебеитѣ противъ патрициитѣ. Патрициитѣ се принуждавахѫ да отстѫпватъ. Плебеитѣ получихѫ права да участвуватъ въ градското управление и да се ползуватъ отъ общинскитѣ земи. Това участие на плебеите въ

градското управление достигнѫ повече или помалко значителни размѣри въ зависимостьта отъ относителната сила на различнитѣ классове.

При благоприятни обстоятелства работата дохождаше до тамъ, че държавното събрание—което не само издаваше закони, но избираше и длъжностни лица и образуваше сѫдътъ—отново става всенародно събрание, както въ прѣдишнитѣ врѣмена.

Най-блѣстящъ примѣръ отъ такова възражение на старата демокрация върху новитѣ основи служи градътъ Атина, който станѫ центъръ на голѣма държава.

Къмъ какво доведе това „непосрѣдствено народно законодателство"?

Управлението на голѣма държава е трудна работа; атинскиятъ народъ показа, че той е напълно способенъ да управлява страната. Обаче, за това управление нуждно бѣше да рискува *почти всичкото си врѣме.*

Естествено слѣдствие отъ това бѣше, че политическата власть прѣминѫ фактически въ рѫцѣтѣ на тѣзи слоеве, които можехѫ да посвѣщаватъ врѣмето си за управлението на дѣлата. Нъ къмъ тѣзи слоеве не принадлежахѫ нито селянитѣ отъ съсѣднитѣ села, доколкото тѣ се ползувахѫ съ право на гражданство въ Атина, нито градскитѣ занаятчии. Държавното управление, законодателството и върховния сѫдъ паднѫхѫ въ рѫцетѣ на едритѣ землевладѣлци, едритѣ търговци и фабриканти [1] —отъ една страна, и на пролетариитѣ —отъ друга.

1) Въ Атина имало много фабрики, Erqasteria, въ които работѣхѫ робитѣ. Въ врѣмето на Пелопонезската война единъжъ избѣгали отъ Атина за Декеля градъ когато бѣхѫ завзели спартанцитѣ не по-малко отъ 20,000 роби: повечето били фабрични роби. Демократическиятъ политикъ Клеонъ „кожарътъ" бѣше не занаятчия, а владетель на кожана фабрика,

Автора.

Слоятъ на декласиранитѣ [2]) пролетариати е чуждъ на всѣкакви классови интереси. Политическата власть въ неговитѣ ржцѣ никога не може да стане лость за повдигание държавното управление въ интереситѣ на нѣкоя опрѣделена класса, а служи само като срѣдство за удовлетворение на личнитѣ и врѣменнитѣ интереси на членоветѣ му. Пролитариата се ползуваше отъ политическото си влияние само за това, за да го продава на тогова, който даде повече, т. е на богатитѣ които привличахж бѣднитѣ посрѣдствомъ помощи и праздници—„хлѣбъ и зрѣлища“, както и въ Римъ, само че тукъ зрѣлищата бѣхж други. Срѣдства за това даваше робството.

Отчасти, вслѣдствие стремленията на срѣднитѣ класси да отслабжтъ влиянието на богатитѣ, което упражнявахж върху пролетаринтѣ, а отчасти, вслѣдствие стремленията на послѣднитѣ да извлечжтъ непосрѣдствено полза отъ държавата, появихж се най-разнообразни видове държавни възнаграждения които се въвеждахж постжпено въ общественната дѣятелность: въ сждебнитѣ събрания (възнаграждението на хелиаститѣ) въ народнитѣ събрания (възнаграждение на еклизиаститѣ) – даже и за присжтствието на зрѣлищата (theorikon). Отъ кждѣ се вземахж срѣдствата за тѣзи расходвания? Отчасти отъ налозитѣ върху състоятелнитѣ, а отчасти отъ вноскитѣ на подчиненитѣ общени „съюзницитѣ“.

Това не е всичкото. Отъ врѣмето на Перикла държавнитѣ дѣятели, за да станжтъ популярни, конфискувахж земитѣ на побѣденитѣ врагове, и раздавахж конфискацията на Атинянитѣ.

2) Тѣзи думи означаватъ лицата, напуснжли классата си, и не влизахж въ нѣкоя друга класса.

Бъл. рус. прѣводачь,

Конфискуваната земя се дѣлѣше на участъци, клери (kleroi), и се раздаваше на частни лица отъ Атинскитѣ гражданье: тѣзи които получавахѫ такива участѫци се наричахѫ по-послѣ клерухи (владѣтели на участъцитѣ). Ако съ тази мѣрка желаѣхѫ да прѣвърнѫтъ бѣднитѣ гражданье въ земледѣлци, то трѣбва да се признае, че тя бѣше съвършенно несполучлива. На пролитариатитѣ бѣше много по-приятно да се веселѭтъ безъ да работѭтъ въ Атина, отколкото съ потъ на лице да водѭтъ еднообразенъ животъ въ селото. Тѣ прѣдпочитахѫ да си останѫтъ въ града и да си дадѫтъ земята въ аренда на тѣзи хора, които по-рано ѭ владѣехѫ. По такъвъ начинъ клерухитѣ бѣхѫ само срѣдства, съ които пролетаринтѣ карахѫ селянетѣ да имъ плащатъ данъкъ и да имъ работѭтъ. Това въвеждание доста добрѣ се обяснява съ голѣмото стремление на Атинянетѣ да завладѣватъ земя, но то се обяснява и съ тази страшна ненависть, която подвластнитѣ общини хранѣхѫ къмъ Атинянетѣ. Тѣзи мѣрки не отслабихѫ влиянието на богаташитѣ върху бѣднитѣ и економическитѣ праздни народни слоеве, а доведохѫ къмъ това, че срѣднитѣ трудящи се класси почнѫхѫ да се съблазняватъ, искахѫ да напустнѫтъ работата и да проживѣѭтъ въ политическа дѣятелность. Въ такава една наредба се възпитавахѫ всичкитѣ нови пролетариати.

Прѣди да се появи *наемния* пролетариатъ демокрацията се поддържаше само отъ трудолюбивитѣ срѣдни класси: селяньетѣ и занаятчиитѣ. Пролетарията си продаваше своитѣ права и свобода и никога не искаше да взема участие въ сериозна борба. Затова, щомъ като *масса* отъ атинското население станѫ пролета-

риатъ, загинванието на народната свобода станѫ неизбѣжно.

Сѫщото развитие станѫ и въ Римъ.

IV.

Прѣдставителната система.

Слѣди отъ прѣдставилни учрѣждения се срѣщатъ твърдѣ рано,— още въ периода на варварството.

Щомъ като областьта на нѣкои обществени дѣла се расширяваше, щомъ като тя обхванѫ по-голѣмата сфера, така, че станѫ невъзможно да се рѣшаватъ тѣзи дѣла въ събранието, на което бихѫ присѫтствували всички заинтересувани, най-естествено бѣше да се замѣни събранието отъ всичкитѣ заинтересувани лица съ събрание на тѣхнитѣ прѣдставители.

Такива събрания ний срѣщаме напр. у Ирокезитѣ. Между тѣзи прѣдставителни събрания и днешнитѣ парламентарни има грамадна разлика не само по външностьта, но и по сѫщество. Да веземемъ напр. Федерацията на ирокезитѣ. Отъ врѣменнитѣ съглашения постепенно се появи силния сѫюзъ на петь прокезски племена,— собствено за военни цѣли. Този сѫюзъ бѣше твърдѣ голѣмъ поради което неговитѣ дѣла не можехѫ да се обсѫждать на общо народно събрание. Тѣзи дѣла урежцаше прѣдставително събрание отъ всичкитѣ родове на тѣзи петь племена. То не бѣше държавно. То нѣмаше право да налага своитѣ рѣшения върху меншеството. Дѣлата не се рѣшавахѫ по числото на гласоветѣ, а по племената и по тази причина бѣше задължително само *едногласното* рѣшение. Всѣки неговъ членъ не бѣше прѣдставитель на интереситѣ на цѣлото общество, както всѣки членъ

на съврѣменния парламентъ, а само на особнитѣ интереси на това племе, което го е пратило въ събранието.

Сжщо такива бѣхж и прѣдставителнитѣ събрания, които се появихж въ периода на цивилизацията, вслѣдствие съединението на самостоятелнитѣ градове и общини, или земи. Напримѣръ, въ Швейцарския съюзъ сейма[1]) — (събрание на кантоннитѣ прѣдставители) може по-рано само да прави извѣстни съглашения относително общитѣ работи, но той нѣма право да постановява рѣшения отъ болшинството гласове. Никой кантонъ не е задълженъ да се подчинява на рѣшението, което не приема.

Съвсѣмъ малко се отличавахж отъ този сеймъ и събранията на окрѫжнитѣ чинове, които получихж къмъ края на срѣднитѣ вѣкове повече или по-малко опрѣдѣлена форма въ монархическитѣ държави на феодална Европа. По-послѣ тѣ станахж стари народни събрания, въ които проникнахж федеративнитѣ елементи, колкото повече изчезваше племенното единство и племенното съзнание, а отдѣлнитѣ села и общини все повече и повече се изолировахж една отъ друга.

Общедържавнитѣ, провинциалнитѣ и окрѫжнитѣ събрания, които се въведохж вмѣсто всенароднитѣ, племеннитѣ и родови събрания слѣдъ постоянното засѣдвание, не бѣхж унищожени.

Тѣ пакъ се свиквахж, за да избиратъ длъжностнитѣ лица, да рѣшаватъ обществениитѣ дѣла и споровеТѣ, но числото на свободнитѣ хора, които можехж да участвуватъ въ събранията, бързо се умаляваше.

[1]). Tagsatzung. Въ 1848 г. това учрѣждение е замѣнено съ двупалатенъ парламентъ, който рѣшава дѣлата чрѣзъ болшинството отъ гласоветѣ на всѣка палата.

Бълг. рус. прѣводачъ.

Срѣдъ тѣзи свободни хора така сѫщо бързо се намаляваше и числото на лицата, които имахѫ възможность да присѫтствуватъ въ събранията.

Въ Франция всѣки свободенъ и пълнолѣтенъ житель имаше право да участвува въ обще-държавнитѣ събрания.

„На събранието се явявахѫ фактически, освѣнъ доведенитѣ отъ краля, или повиканитѣ духовни и свѣтски благородници, само знатнитѣ, а отъ проститѣ жители само тѣзи, които живѣехѫ близу до събранията, или имахѫ нѣкаква особена работа въ него" [1].

Най послѣ проститѣ хора прѣстанѫхѫ съвършенно да се явяватъ на събранията. Кральтъ никакъ не се интересуваше отъ тѣхното присѫтствие; за него бѣхѫ важни само тѣзи, на които гласътъ имаше тяжесть, отъ които той зависѣше фактически, именно— едритѣ землевладѣлци, епископитѣ и аббатитѣ, херцогитѣ и графоветѣ.

Държавнитѣ и окрѫжнитѣ събрания въ християнско—Германскитѣ страни все повече и повече се прѣвръщахѫ въ дворянски събрания, устроени при кралскитѣ дворци.

Тѣхното значение бързо падаше. Тѣ изгубихѫ правото да избиратъ длъжностни лица, тъй като длъжноститѣ станѫхѫ наслѣдствени, или пъкъ се раздавахѫ отъ самия краль. Задачитѣ на върховния сѫдъ толкова се усложнихѫ, че дворянскитѣ тъй сѫщо не можехѫ да се расправятъ съ тѣхъ, както и по-рано народнитѣ събрания. Сѫдебното дѣло все повече и повече прѣминаваше въ рѫцѣтѣ на професионални сѫдии.

Заедно съ прѣминуването на законитѣ въ рѫ-

[1]. F. Dahun. Urgeschte der germanische und romanischen Völker IV т. стр. 48.

цѣтѣ на професионалнитѣ сѫдии въ значителна степень се създадохѫ и нови закони. Съвършеното раздѣление на сѫдебната и законодателната власть води своето происхождение отъ отдавна; то и сега не е напълно прокарано. По-рано сѫдиитѣ рѣшавахѫ дѣлата въ повечето случаи по старому, по традиции. Ако се случеше нѣкое необикновенно дѣло, то сѫдийското рѣшение тукъ имаше сила на законъ

Заедно съ традициитѣ тогава обществениитѣ отношения се управлявахѫ не отъ общи закони, а отъ особени договори, които се заключавахѫ между отдѣлнитѣ общини или индивидуумиi. Затова нѣмаше нужда дворянскитѣ събрания да се занимаватъ съ законодателство.

Ако най-послѣ вземемъ въ внимание, че тогава държавата или кральтъ получавахѫ своитѣ приходи не отъ налозитѣ върху жителитѣ, а отъ своитѣ земи, то ще ни бѫде ясно, защо правилнитѣ, периодически събрания на дворянството ставахѫ все повече и повече излишни. Кральтъ свикваше дворянството само при извънредни обстоятелства, когато щѣше да иска нѣцо отъ „своя народъ“ и да си усигори неговата помощь и съдѣйствие.

Развитието на градоветѣ отъ врѣмето на кръстоноснитѣ походи прѣдизвика ново подигание на окрѫжнитѣ събрания. Развихѫ се търговията и промишленостьта; появихѫ се много градове, които бързо се усилихѫ. Нѣкои отъ тѣзи градове даже сполучихѫ да станѫтъ самостоятелни републики, а нѣкои, не само че отмахнѫхѫ чуждата власть, но и сами, както републикитѣ на стария свѣтъ, за които говорихме по-рано, станѫхѫ владѣтели на доста голѣми държави; — можемъ да посочимъ за примѣръ Венецианската република. Тамъ, гдѣто градоветѣ не добн-

хѫ такова високо положение — тѣ пакъ съставляваxѫ сила, която не може да се пренебрѣгва. Съ течение на врѣмето кралетѣ почувствувахѫ необходимость да се обръщатъ както къмъ дворянството, така и къмъ градскитѣ прѣдставители, щомъ като станѣхѫ нѣкои много важни работи, въ които кральтъ се нуждаѣше, отъ поддръжка.

Въ върховнитѣ събрания влѣзе новъ елементъ, или по-вѣрно, два нови елемента, защото духовенството не се интересуваше твърдѣ отъ дворянскитѣ събрания, макаръ и да имаше право да участвува въ тѣхъ. То, покрай дворянскитѣ събрания, се ползуваше отъ съвсѣмъ други срѣдства, за да запазва интереситѣ си. Когато прѣдставителнитѣ събрания, — а сега можехѫ да се нарѣкѫтъ прѣдставителни, — получихѫ нова сила, защото въ тѣхъ почнѫхѫ да участвуватъ градскитѣ депутати, духовенството отново обърнѫ по-голѣмо внимание върху тѣхъ.

По такъвъ начинъ тѣзи прѣдставителни събрания станѫхѫ събрания окрѫжнитѣ чинове. Тѣ приемахѫ най-разнообразни форми. Понѣкога дворянството и духовенството се съединявахѫ въ една палата, а градскитѣ депутати съставлявахѫ друга. Понѣкога пъкъ, дворянството и духовенството се раздѣляхѫ — тогава имаше три палати. Случваше се и така, че дворянството се раздѣляше на висше и нисше; понѣкога прѣдставителитѣ на нисшето дворянство засѣдавахѫ заедно съ градскитѣ депутати. При извѣстни благоприятни обстоятелства и селянетѣ успѣхѫ да отхвърлятъ отъ себе си феодалното иго — станѫхѫ свободни земледѣлци и придобихѫ такова значение, че и тѣхъ не можехѫ да игнориратъ. Въ такива случаи и селскитѣ упълномощници вземахѫ участие въ събранията на окрѫжнитѣ чинове: тѣ или засѣдава-

хѫ заедно съ градскитѣ прѣдставители, или съставляvахѫ особенъ чинъ — четвърто съсловие.

Тѣзи съсловни събрания придобихѫ наскоро сила и влияние, защото, колкото повече се развивахѫ занаятитѣ и търговията, толкось повече доходитѣ отъ кралскитѣ земи ставахѫ недостатъчни, за да покриѭтъ държавнитѣ расходи, Професионалнитѣ сѫдии, които получавахѫ заплати — прѣимуществено римскитѣ юристи — постоянно се увеличавахѫ; заедно съ върховния сѫдъ въ рѫцѣтѣ имъ прѣминѫхѫ и другитѣ клонове на нисшия сѫдъ. Тогава — приблизително около XIV вѣкъ — почнѫ да се въвежда наемната войска. Сѫдътъ и войната, най-главнитѣ тогавашни власти, костувахѫ все по-скѫпо и по-скѫпо; расходванията за раскоша, който процъвтѣваше при дворцитѣ, така сѫщо нарастнѫхѫ. Кралетѣ се нуждаѣхѫ отъ пари, и тази нужда се увеличаваше постоянно. Започнѫ се осиромашаване на кралетѣ въ Западна Европа. Всичкитѣ срѣдства на финансовата политика на кралетѣ, колкото и да бѣхѫ сполучливи понѣкога, бѣхѫ недостатъчни, за да покриѭтъ уголѣменитѣ расходи на държавата и двореца. Необходимо бѣше да се искатъ пари отъ поданницитѣ за държавната хазна. Затова бѣхѫ изобрѣтени паричнитѣ налози.

Всѣки отдѣленъ членъ отъ чинното събрание се явяваше не като прѣдставитель на цѣлата нация (или на една класса отъ дадената нация), а като такъвъ на особена, строго ограничена корпорация и на особена територия, която го пращаше отчасти за туй, защото се избираше за тази цѣль (като пълномощникъ на града или църковната корпорация), а отчасти въ сила на послѣдното или придобитото отъ него положение (като свѣтски или духовенъ землевладѣлецъ). Длъжноститѣ на всѣка корпорация или територия се

опрѣдѣляхѫ чрѣзъ особени договори, и на организацията или на територията не можехѫ да се налагатъ нови задължения безъ съгласието на нейния прѣдставитель или господарь. Въ чиновнитѣ събрания първоначално не сѫществуваше никакво задушаване на меншеството отъ болшинството; но разбира се, имаше и такива случаи, въ които принуждавахѫ насилствено меншеството да се съедини съ болшинството.

Ако нѣкой членъ на събранието участвуваше въ него не вслѣдствие на своето социално положение, а като избранъ отъ нѣкоя корпорация или земя, то неговиятъ гласъ имаше сила само тогава, когато го поддържахѫ лицата, които сѫ го испратили. Прелатитѣ трѣбваше да в怀ематъ съгласието на своя конвентъ или капитулъ, а градскитѣ депутати да се спитватъ съ градскиятъ съвѣтъ или общинското събрание.

За да се прѣвърне събранието на окрѫжнитѣ чинове въ съврѣменния парламентъ, а сѫюзното събрание — въ народно, най-напрѣдъ трѣбваше да се появи една държава, която да завземе мѣстото на конгломерата (разновиденъ сборъ) отъ общинитѣ и корпорацинтѣ, който съставляваше срѣдневѣковната държава; най-послѣ тѣсната отдѣлность на тѣзи малки организации трѣбваше да отстѫпи мѣсто на националностьта.

V.

Монархическия и парламентарния абсолютизмъ.

Отъ тѣзи врѣмена държавата получава здрава економическа основа. Въ срѣднитѣ вѣкове виждаме, чэ владѣнията на разнитѣ царствуѭщи фамилии се измѣняватъ постоянно, вслѣдствие на завоеванията,

браковетѣ, откупуванията, измамата даже и залозитѣ. Тъй като всѣка община, или поне, всѣка мѣстность прѣдставлява самостоятелна единица, то никакъ не бѣше нуждно кралскитѣ владѣния да се намиратъ едно до друго. — Хабсбургитѣ въ XIV в. владѣехѫ не само немско-австрийскитѣ области, но и такива въ Швейцария, Швабия и Елзасъ.

Съврѣменнитѣ държави прѣдставляватъ икономически съединени области, на които свързката става толкова по-тѣсна, колкото повече врѣме сѫществува дадената държава, колкото повече капитализмътъ прониква въ икономическия животъ въ нейнитѣ прѣдѣли и, колкото повече производството се приспособява къмъ условията на вътрѣшния пазарь, който се намира на негово расположение.

Заедно съ това прѣдѣлно разширение държавата прѣстава да бѫде въ рѫцѣтѣ на царствуѭщата фамилия, или военната каста. Отъ него се заинтересовватъ и производителнитѣ класси. Династическата държава се прѣвръща въ народна държава.

Въ края на срѣднитѣ вѣкове за селскитѣ и градскитѣ жители бѣше безразлично намиратъ ли се подъ властьта на господаря отъ други общини, както сега е безразлично за селянетѣ на нѣкой чокоинъ има ли и други чифлици или не. За населението на съврѣменната държава намалението на държавната територия означава стѣснение на икономическия животъ, когато пъкъ държавното разширение увеличава вѫтрѣшния пазарь и подобрява положението на всемирния пазарь.

Колкото по-групирана и по-силна става новата държава, толкосъ повече старитѣ политически и обществении организации губѭтъ своята сила и значение.

Тѣхнитѣ функции прѣминуватъ една слѣдъ дру-

га къмъ държавата, а тѣзи организации се прѣвръщатъ въ развалини, стоящи на пѫтя, които трѣбва да се съборѭтъ. Обществото „се атомизира", взаимнитѣ отношения на хората прѣставатъ да се уреждатъ отъ взаимнитѣ отношения на корпорациитѣ.

Заедно съ тази „атомизация", т. е. разрушенението на традиционнитѣ организации въ самата държава, върви централизацията на държавата и обществото.

Търговията отдавна се стрѣми къмъ централизиране. Тя прѣдизвиква стичание на стокитѣ, а така сѫщо и на продавачитѣ и купувачитѣ въ опрѣдѣлени пунктове, които се отличаватъ съ особено сгодно географическо положение, или политически условия.

При капиталистическия начинъ на производството, който го прави стоково и го поставя за зависимость отъ търговията, — търговийната централизация води къмъ централизация на цѣлия економически животъ. Цѣлата страна, въ по-голѣма или по-малка степень, прямо или косвонно, се поставя въ економическа зависимость отъ главния градъ, така сѫщо както и отъ капиталистическата класса. Главниятъ градъ е търговскиятъ центръ и се явява така сѫщо сборенъ пунктъ на прибавачната стойность, на излишецитѣ въ страната; слѣдъ раскоша слѣдватъ искуствата и наукитѣ.

Економическата централизация съотвѣтствува на политическата централизация и централниятъ пунктъ на търговията става централенъ управителенъ пунктъ.

Ний указахме, че новитѣ класси, които живѣѭтъ отъ стоковото производство или търговията, се нуждаѭтъ отъ силна държавна власть, която да защищава тѣхнитѣ интереси, както въ самата страна, така и задъ границата.

Кральтъ, приемника на старня племененъ вождъ, и въ срѣднитѣ вѣкове бѣше само вождъ: въ качеството сина началникъ — вождъ на военната каста въ качеството си на върховенъ сѫдия вождъ на духовната каста. Ако длъжностьта и да му сдаваше наслѣдствена, той пакъ зависѣше отъ добрата воля на своитѣ самостоятелни васали и родоначалство. Както видѣхме, градското развитие не подобри неговото положение: то го постави въ зависимость вмѣсто отъ двѣ — отъ три класси.

Наемната войска въ държавната служба бързо се увеличаваше[1]).

Едновремменно съ това исчезнѫхѫ и рицарскитѣ войски, които бѣхѫ почти съвсѣмъ независими отъ кралетѣ. Феодалнитѣ доходови източници се унищожихѫ, или по-вѣрно, — изгубихѫ своето значение. Сега общественото влияние не се основаваше на данъка и ангарята, на селско-домакинскитѣ продукти, а на паритѣ. Затова земледѣлцитѣ, дворянството и духовенството, за да получватъ пари, трѣбваше да прѣвърнѫтъ своитѣ функции които се усъвършенствувахѫ, въ стоки: духовенството продаваше църковнитѣ длъжности, прощаванието на грѣховетѣ срѣ-

1). Наемнитѣ войски въ XIV в. не бѣхѫ такива, както въ XVII в. Първитѣ се състоѣхѫ отъ селяне, които имахѫ земя и се занимавахѫ съ военната служба, като съ второстепененъ отдѣленъ занаятъ; подобрението на земледѣлието и увеличението на населението причини въ нѣкои мѣста излишекъ отъ работни сили. Вслѣдствие на това часть отъ селскитѣ младежи ставахѫ въ кѫщи не нуждни; тѣ отивахѫ въ чужбина, но съ намѣрение да се върнѫтъ отново у дома си и да останѫтъ на бащината си земя. Военното искуство, придобито отъ тѣзи селски пълчища на чужди държавни служби, имъ служеше, като срѣдство, за да се избавятъ отъ собствения си господарь. Възъ основа на това, възникна свобода на Швейцарскитѣ и Чехскитѣ хусситси. Не е сѫщото въ XVII в. Тукъ наемници ставатъ бѣднитѣ, на които военния занаятъ имъ служеше като единичкото срѣдство за прѣпитание. Животътъ на тѣзи наемници зависѣше отъ заплатата.

Автора.

щу извѣстни сумми; дворянетѣ се продавахѫ като военни службаши на този, който имъ даваше подходящата цѣна: отъ економически-самостоятелни васали тѣ се обърнахѫ въ наемници, кралски офицери.

Най-послѣ търговията на духовенството съ священитѣ прѣдмети станѫ толкова безрамна, че противъ нея почнѫ да въстава самия народъ. Духовенството така сѫщо както и дворянството не можа да запази своята независимость. Всичкитѣ имущества и приходи, каквито то запазваше и напослѣдъкъ получаваше - както въ католическитѣ така и въ протестанскитѣ страни — то получаваше и отъ кралетѣ, на които и служеше.

Новиятъ начинъ на производството, новата държава прѣдявихѫ на сѫда и управлението такива реформи, испълнението на които не бѣше по силитѣ на старитѣ организации, въ които дворянството и духовенството играѣхѫ такава важна роль. Въ сѫда почнѫхѫ да владѣѭтъ ученитѣ правовѣдци (въ цѣлата Западна Европа, освѣнъ Англия—римскитѣ юристи), които се назначавахѫ и имъ се заплащаше отъ краля, слѣдователно, тѣ бѣхѫ въ пълна зависимость отъ него. Финансиалнитѣ смѣтки тоже прѣминѫхѫ къмъ кралската, или концесируемата отъ краля бюрокрация. Въ срѣднитѣ вѣкове землевладѣлцитѣ и свободнитѣ градове сами плащахѫ на краля данъци, събрани отъ тѣхъ.

Като събираше замлевладѣлецътъ данъцитѣ отъ своитѣ селяне, а градътъ отъ своитѣ граждане и другитѣ жители, — той освобождаваше държавната власть отъ тѣзи занятия. Сега данъчното облагание бѣше отнето отъ землевладѣлцитѣ и градскитѣ магистрати и прѣдадено на откупувачи, или особни чиновници.

Дворянството и духовенството, като такива, из-

губихѫ всѣкакво значение за държавното управление, сѫда и военното дѣло.

Съ падането на дворянската и духовната самостоятелность паднѫхѫ двѣ важни опори на съсловнитѣ събрания.

Въ течение на XVII и XVIII в. в. постоянно падаше и третята опора на тѣзи събрания: градоветѣ. Капиталистическиятъ начинъ на производството увеличи силно градското население —буржуазията и пролитарията, а това население се канцентрираше въ нѣколко едри градове, които отъ своя страна съвършенно затъмнихѫ съ своето влияние и богатство столицата. Доста много градове се спрѣхѫ въ развитието си; много отъ тѣхъ се обърнѫхѫ на „гнили градовце,“ както ги наричахѫ въ Англия.

Столицата добиваше по-голѣмо значение въ съврѣменнитѣ държави отъ XVI в.. Хенрихъ IV на врѣмето си знаеше, че Парижъ е помазанъ градъ, и кральтъ се подчини на волята на столицата и прѣминѫ въ католичество, а какво значение имаше Лондонъ въ държавната политика—това Карлъ I самъ испитваше[1].)

Повечето столични жители никакъ не бѣхѫ заинтерисувани въ запазване влиянието на окрѫжнитѣ чинове, защото това влияние означаваше само господствуване на затъпенитѣ дворяне и филистери. Какво можеше да очаква столицата отъ тѣзи чинове? Прѣди всичко —отказъ на налозитѣ въвеждания и и стрѣмление къмъ несговорность. Но това никакъ не

1) „Безъ прѣувеличение може да се каже, че ако Сити не се намираше въ враждебно настроение. Карлъ I никога не щѣше да бѫде, поражанъ, а безъ помощьта на Сити Карлъ II никога не щѣше да се възкачи на прѣстолатъ“. Маколей, Английска история I. ст. 26) (отъ нем. прѣводъ на Лембека)

Автора

бѣше въ интереситѣ на столичното население прѣзъ тѣзи врѣмена.

Елементитѣ, които добихѫ влияние върху кралската власть, а чрѣзъ нея и на държавата, не бѣхѫ тѣзи, които имахѫ прѣдставители въ събранията на чиновитѣ. Тѣ бѣхѫ нови и дѣйствувахѫ върху краля непосрѣдственно чрѣзъ личното си влияние: най-напрѣдъ придворното дворянство и духовенството съ армия чиновници; послѣ столичното население, което често спечелваше искапото чрѣзъ демонстрации и най-послѣ капиталиститѣ, на които кредитътъ станѫ главната основа на новата държава.

Държавата почнѫ да се занимава съ такива функции, като запазванне на личната безопастность и пѫтнитѣ съобщения, прокарвание пѫтища и канали, устройството на крѣпости, военни складове и пр. — а за всичко това държавата искаше пари, и то много повече пари, отколкото можехѫ да се получѫтъ отъ подданницитѣ въ видъ на данъци, мита и пр. Затова тѣ вземахѫ отъ търговци срѣщу съотвѣтственното възнаграждение. Отъ тогасъ и до сега кредитътъ си остана главната опора на държавата. Покачванията и паданията на бирживитѣ курсове не само на едно правителство рѣшавахѫ сѫдбата прѣзъ послѣднитѣ двѣ столѣтия.

Такива бѣхѫ най-важнитѣ фактори, които опрѣдѣляхѫ политиката на западно-европейскитѣ монархии до Французската революция и даже слѣдъ нея, а по нѣкога опрѣдѣлятъ тази политика и днесъ. Тѣхното влияние бѣше грамадно, но неопрѣдѣлено, неуредено.

Такива сѫ общитѣ чърти на Европейското политическо развитие въ XVII и XVIII в. в..

Това правило си имаше своитѣ исключения. Вслѣдствие на много причини, Англия правеше исключения

въ това отношение. Най-важнитѣ отъ тѣхъ ний считаме слѣдующитѣ. Въ края на XVII в., когато абсолютизмътъ на Англия трѣбваше да издържи послѣдната рѣшителна борба, английската кралска власть прѣмина въ ржцѣтѣ на Шотладскитѣ крале, на тѣзи економически—останжла страна, въ която още се държеше даже родовията строй и кралетѣ се намирахж въ пълно зависимость отъ чиноветѣ. Въ течение на XVII в. Шотландия бѣше причината за слабостьта на кралетѣ отъ домътъ на Стюартитѣ, които се стремехж въ Англия къмъ абсолютизма, тъй както и Венгрия до най-послѣдньото врѣме служеше [за прѣчка на самодържавнитѣ стремления на Хабсбургитѣ,

Още по-голѣмо значение имаше островното положение на Англия. Нейната сила и безопастность се основавахж не на армията, а на флотата. Затова буржуазията, която произвождаше стоки и търгуваше съ тѣхъ, нѣмаше никакви основания да наддържа монархическитѣ стремления за създаване на силна постоянна армия.

Островното положение на Англия имаше още извънрѣдно важно значение и въ това отношение, че отъ XVI в, то особенно благоприятствуваше, за да се развие тукъ съврѣменната капиталистическа буржуазия—отъ тогасъ, когато откриванието на Америка и морския пжть за Индия прѣнесе цѣнтра на тѣжестьта на европейската търговия отъ Срѣдиземно море на брѣга на Атлантическия океанъ. Най-напрѣдъ Англия вземаше участие въ цвѣтущата свѣтска търговия на Потртугалия, Испания и Нидерландия, чрѣзъ ограбване на търговскитѣ кораби, отъ което най много страдаше испанската флота. Скоро тя се усили до толкова, че можеше да прѣдаде на своитѣ грабителски прѣдприятия законенъ характеръ: тя сама завоюваше

колонии и развиваше обширна морска търговия—не само тази, която сега наричатъ законна търговия, но най-главно, контрабндата и търговия съ робп. Лондонъ станѫ центръ на всемирната търговия, затъмии Лисабонъ и въ края на XVII в. той имаше само единъ съперникъ въ търговско отношение—Амстердамъ.

Спорѣдъ численностьта на населението си той се постави на чело на всичкитѣ голѣми европейски градове: той имаше половина милионъ жители и можеше да искарва твърдѣ солидна градска милиция.

При това той бѣше много по-раскошенъ, отколкото Парижъ; богатството му повече зависѣше отъ развитието на търговията, отколкото отъ расточителностьта на двора и придворнитѣ; той имаше нужда отъ силно правителство, но не вѫтрѣ въ него, а задъ граница. Стюартитѣ прахосвахѫ всичкитѣ си сили, за да възстановѭтъ абсолютния начинъ на управлението и затова неможехѫ да водѭтъ енергична външна политика относително закрилянието и развитието на английската търговия.

Английската, а най-много лондонската, едра буржуазия бѣше така силна, така смѣла и самоувѣрена, че още въ първата половина на XVII в. подъ натиска на външнитѣ обстоятелства се рѣши заедно съ часть отъ дворянството, дребнитѣ занаятчии и остатки отъ селянетѣ да обяви война на кралската власть, на чиято страна стоеше другата часть отъ дворянството и придворното духовенство. Въ тази борба побѣди буржуазията, но сѫщеврѣменно диктатурата въ армията на занаятчиитѣ и селянетѣ падиѫ.

Че едрата буржуазия и едритѣ землевладѣлци за тьсто врѣме можехѫ да вървѭтъ рѫка за рѫка,— това се обяснява съ този своеобразенъ характеръ, който прие въ Англия едрото землевладѣние. 30-го-

дишната война на алената и бѣлата роза истрѣби съвсѣмъ висшата аристокрация. Върху развалинитѣ ѝ се появи новъ слой отъ едри земледѣлци; той бѣше създаденъ отъ Хенрихъ VII, който тури край на гражданската война, а Хенрихъ VIII и Едуардъ VI го увеличихѫ и убогатихѫ на смѣтка на църквата и гилдиитѣ, на които имуществата бѣхѫ конфискувани.

Второ подновяване на едрото земледѣние направи гражданската война между Карлъ I и парламента. Много дворяне тогава изгубихѫ своитѣ имѣния—или вслѣдствие на конфискацията, или вслѣдствие на разоренията. Тѣхнитѣ имѣния се дадохѫ на разбогатѣлитѣ буржуа. Възстановлението на Стюартитѣ не повърнѫ на всичкитѣ дворяне изгубенитѣ имѣния.

Не е чудно, защо английската аристокрация нѣмаше такъвъ характерь, както французската. Французската аристокрация до толкова пазѣше феодалнитѣ традиции, щото тя гледаше съ прѣзрѣние на производителнитѣ и търговскитѣ класси. Тя считаше за позорно дѣло печеленнето пари. Доходитѣ, които получаваше отъ чифлицитѣ си, постоянно се намалявахѫ; истънченото чувство, често ѝ прѣчеше да се занимава съ рационалното земледѣлие. Въ течение на VII в. французското дворянство съвсѣмъ банкрутира.

Повечето английски едри земледѣлци бѣхѫ още нови, проникнѫти отъ духътъ на капитализма. Тѣ експлоатирвахѫ своитѣ имѣния посрѣдствомъ богатитѣ арендатори; тѣ не считахѫ за унижение на своето достойнство, ако участвуватъ въ търговскитѣ прѣдприятия, и умѣехѫ да цѣнѭтъ богатата буржуазия. Въ сѫщото столѣтие, когато французската аристокра-

ция почти съвсѣмъ банкрутираше, английската аристокрация станѫ парична сила.

Енергичното и прѣдприемчивото английско дворянство, както тогавашната буржуазия, не само умно водѣше своитѣ работи, но и участвуваше живо въ държавната дѣятелность. Тамъ, гдѣто бѣше възможно, то играеше важна роль въ държавното управление, така че бюрократията въ Англия много по-малко се разви, отколкото въ другитѣ сърѣменни европейски държави. И при управлението аристокрацията имаше прѣдъ видъ интереситѣ на едрата буржуазия, която бѣше така блиско къмъ неѭ.

Благодарение на своето възобновение прѣзъ XV и XVII в. в., английската аристокрация запази много повече млада енергия, отколкото аристокрацията на нѣкоя друга страна, а заедно съ това се разви много по-рано и капиталистическата буржуазия въ Англия.

На источнията край на Европа, въ Полша, ставаше противоположно развитие. Тамъ сѫщата аристокрация надви на кралската власть; тамъ послѣднята не сполучи да се защити отъ чиновнитѣ събрания. Социалнитѣ основи на полския сеймъ се отличавахѫ отъ тѣзи на английския парламентъ.

Въ Полша землевладѣлческата аристокрация въведе еднодържавието, като спираше развитието. Измѣнението на търговскитѣ пѫтища, вслѣдствие турскитѣ нахлувания и откритието на морския пѫть за Индия, нанесе врѣда много повече на Полша, отколкото на Германия. Полската буржуазия отпаднѫ съвършенно; тя не можеше да се бори съ надмощието на аристокрацията. Феодалната анархия се избави отъ всѣкакви връзки; кральтъ станѫ съвършенно безсиленъ прѣдъ сейма, но и сеймътъ бѣше безсиленъ

прѣдъ отдѣлнитѣ аристократи, отъ които всѣки се държеше, кате самостоятеленъ господарь.

Характерътъ на окръжнитѣ чинове, като събрание, което рѣшава дѣлата не съ болшинството на гласоветѣ, а чрѣзъ съглашение, никѫдѣ не се прояви тъй остро, както въ полския сеймъ — гдѣто бѣше достатъчно само единъ дворянинъ да се не съгласи, за да направи безсилно всѣко рѣшение.

Друга роль играѣхѫ окрѫжнитѣ чинове въ Англия, гдѣто надмощието на аристокрацията надъ кралската власть се основаваше на приспособлението на едрото землевладѣние къмъ капиталистическия начинъ на производството и съединението му съ капиталистическия классъ. Атомизиращата и централизиращата тенденция на съврѣменната държава дѣйствувахѫ въ Англия тъй, както и въ другитѣ монархии на западна Европа. Тукъ, така сѫщо, както напр. и въ Франция, тѣ направихѫ централната власть безусловна и тя не търпѣше никакви противодѣйствия, никакви критики. Разликата между Англия и Франция бѣше тази, че тази абсолютна власть въ първата бѣше парламента, а въ втората — кральтъ.

Колкото повече парламентътъ въ борбата си съ короната се укрѣпваше и увеличаваше своята власть, а отдѣлнитѣ графства и градове се сливахѫ въ единъ народъ, толкова повече неговиятъ характеръ се измѣняваше. Всѣки неговъ членъ не се чувствуваше прѣдставитель на отдѣлна територия, или корпорация и влиянието му да произлиза отъ силата и влиянието на земята, или корпорацията, която го е пратила. Парламентътъ не бѣше вече събрание на малки държавници (или прѣдставителитѣ на държавнитѣ организации) и се прѣвърнѫ въ едно цѣло; той цѣлъ бѣше държавенъ и се прѣдставляваше като пръвъ не-

точникъ на всѣка държавна власть. Парламентовото владичество не е нищо друго, освѣнъ владичеството на неговото болшинство. Заедно съ економическата и политическата независимость отъ държавата — на отдѣлнитѣ общества и земи, исчезва така сѫщо и самостоятелностьта на отдѣлнитѣ депутати въ парламента. Парламентовото меншество безусловно трѣбва да се подчинява на болшинството, както и цѣлата страна се подчинява на парламента. Волята на болшинството въ парламента става върховенъ законъ; това болшинство можеше да каже за себе си, както и Людвикъ XIV: държавата съмъ азъ! Кралетѣ и министритѣ се подчиняватъ нему. Парламентарното болшинство и меншество прѣзъ XVII в. се прѣвръща въ двѣ партии: виги и тори. Подобни здрави сгрупирани партии бѣхѫ невъзможни въ старитѣ съсловни събрания. Понеже прѣобладавахѫ мѣстнитѣ и корпоративнитѣ интереси, то не само държавата, но и партиитѣ, които се появявахѫ въ нея, трѣбваше да бѫдѫтъ крайно слаби; тѣ се измѣнявахѫ постоянно.

Съврѣменниятъ начинъ на производството и съврѣменната държава трѣбваше да наддѣлѣятъ надъ отдѣлнитѣ съсловия, цѣховетѣ, общинитѣ и др. прѣди да могѫтъ членоветѣ на извѣстна класса да съзнаѭтъ своитѣ общи классови интереси, прѣди да се образуватъ народнитѣ класси, распространени по цѣлата страна, а върху почвата на сгрупиранитѣ класси и тѣхнитѣ интереси — да се появѭтъ партии.

Колкото по силенъ и влиятеленъ ставаше парламента, колкото повече подчиняваше на себе си държавната власть, толкова повече печелѣше тази партия, която съставляваше парламентарното болшинство. Това накара политицитѣ да съединѭтъ въ една партия всичкитѣ елементи, които си приличатъ въ главнитѣ

части, макаръ и да не се съгласявахѫ възъ второстепеннитѣ въпроси. Това ги караше да избѣгватъ разногласието въ взглядоветѣ относително-маловажнитѣ въпроси. Поява се партийна дисциплина, — „партийна тирания“; заедно съ абсолютизма на парламентарното болшинство появи се и абсолютизма на партийното болшинство.

VI.

Съврѣменната демокрация.

Държавата прѣзъ XVIII в., както въ Англия, така и въ останѫлата Западна Европа, отъ една страна бѣше възпитателно заведение за търговскитѣ и промишленнитѣ капиталисти, отъ друга — грандиозенъ апаратъ, който ползуваше извѣстна часть отъ дворянството: въ Англия—тази часть, която водѣше държавното управление, а въ останѫлитѣ европейски държави — придворното дворянство и едритѣ финансисти.

Народътъ почнѫ да се възмущава силно противъ тѣзи двѣ страни на държавата въ течение на XVIII в.. Търговията и промишленностьта се развихѫ до такива размѣри и приѣхѫ такъвъ характеръ, че грижливото опекунство на бюрокрацията прѣчеше на понататъшното развитие на начина за производството и срѣдъ ожесточената конкуренция побѣдяваше този съперникъ, който най-скоро и добрѣ откриваше и изобрѣтяваше ново нѣщо и вървеше по пазарното настроение.

Свободата станѫ лозунгъ на капиталиститѣ; държавната защита изгуби своето значение.

Буржуазията искаше не само економическа свобода, но и политическа. Както по числото си, така и

по своето умствено развитие; а още повече по економическото си значение, буржуазията (въ Франция и въ Англия) се чувствуваше доста силна, за да отхвърли игото на аристокрацията.

Въ XVI и XVII в. в. и въ първата половина на XVIII в. едрата търговия и промишленостьта служехѫ най-главно на раскоша. Понеже съобщителнитѣ срѣдства не бѣхѫ усъвършенствувани, изнасянието на стокитѣ въ по-далечни разстояния принасяше само тогава полза, ако тѣ костувахѫ скѫпо. Морската търговия доставяше на Европа златни и срѣбърни издѣлия, черъ пиперъ и други лютиви вещества, раскошни платове и пр. Европейската капиталистическа промишленость, т. е. промишленостьта, която готвѣше стоки за всемирния пазаръ, произвождаше копринени материи, фарфоръ и др. Тогавашниятъ капитализмъ увеличи своитѣ богатства отъ распуснатостьта на аристокрацията.

Колкото повече се подобрѣвахѫ пѫтищата за съобщения и начинитѣ на производството, заедно съ раскошнитѣ прѣдмети на лице испъква и производството на народнитѣ потрѣби. Ако производството на раскошнитѣ прѣдмети процъвтяваше вслѣдствие нуждитѣ на расточителната класса, то производството на народнитѣ потрѣбителни прѣдмети се развиваше, колкото повече населението купуваше тѣзи прѣдмети. Спорѣдъ това, щомъ като промишленостьта прие характера на производството на народнитѣ потрѣбности, грабежното лакомство на аристокрацията ставаше непоносимо за буржуазията; сѫщеврѣменно растѣше търсението на жизненитѣ припаси (за промишленитѣ работници) и суровитѣ материали. Туземното производство не можеше да удовлетворява това търсение. Внасянието на евтини най-необходими прѣдме-

ти придобиваше все по-голѣмо и голѣмо значение за промишленитѣ классове. Интереситѣ на земледѣлцитѣ бѣхѫ съвсѣмъ противоположни. Тѣзи обстоятелства (отначало въ Франция и Англия, а послѣ въ другитѣ западно-европейски страни) бѣхѫ основната причина за ненавистьта на буржуазията къмъ аристократическия строй, въ каквито форми и да бѣше той.

Заедно съ буржуазията се раздвижихѫ и долнитѣ класси: селянетѣ и занаятчиитѣ, къмъ които се присъединихѫ и пролетариитѣ; послѣднята класса не бѣше още самостоятелна, а вървѣше заедно съ революционнитѣ слоеве на дребната буржуазия.

Всичката тѣжесть на държавата прѣзъ XVIII в. лежеше върху тѣзи класси.

Съ течение на врѣмето държавното единство и капитализма — търговията, налозитѣ, милитаризма и др. подѣйствувахѫ и върху тѣзи класси.

Тѣхната мѣстна енорийска политика исчезваше съвършенно, — разбира се, че въ едни мѣста по-бързо, а въ други по-бавно; начало дадохѫ гражданьетѣ и пролетариитѣ, които бѣхѫ тѣсно свързани отъ малкитѣ и голѣмитѣ градове. Както тѣхъ, направи и работното население отъ всичкитѣ страни. Капиталистическата промишленость събираше въ голѣмитѣ градове масси пролетарии, заедно съ хранящитѣ се около тѣхъ търговци и занаятчии, които не живѣехѫ на смѣтка на дворцовата распуснѫтость.

Прѣдвождани отъ работнитѣ класси на голѣмитѣ градове, гражданьетѣ и пролетариитѣ отъ всички страни, а нѣгдѣ даже и селяньетѣ, почнѫхѫ да се събуждать; и, освѣнъ мѣстнитѣ интереси, въ тѣхъ се възбудихѫ и държавни интереси. Колкото повече исчезваше тѣхната мѣстна политика и испъквахѫ на чело стремленията, които обхващахѫ цѣлата народна тери-

тория, силата и влиянието на тѣзи долни класси нарастваха бързо.

Заедно съ капиталиститѣ и работнитѣ класси, въ аристокритическия строй се появи и трети противникъ: буржуазната интеллигенция — адвокати, професори, доктори, писатели, художници и др.

Въ XVI и XVII в. в. тѣзи класси се намираха въ права или косвена зависимость отъ придворната аристокрация. Въ срѣднитѣ вѣкове църквитѣ бѣхѫ убѣжище на наукитѣ и искусствата. Слѣдъ реформацията, щомъ като тя зарѣза тази си роль, — всѣки мислитель, всѣки художникъ, всѣки поетъ, който нѣмаше нуждннтѣ срѣдства, можеше да се занимава съ своята наука или искусство, ако му спомагаше нѣкой знатенъ покровитель, който го приемаше благосклонно въ числото на лакеитѣ си. Щомъ се усили буржуазията, нараства и свободното врѣме на членоветѣ ѝ, развиватъ се тѣхнитѣ потрѣбности и образованитѣ хора станѫхѫ необходими за буржуазията; създава се, тъй да се каже, пазаръ за адвокати, доктори, инжинери, учители и др. Оттогава, когато и долнитѣ класси на голѣмитѣ градове почнѫхѫ да вземать участие въ политическия и умствения животъ на народа, да четѫтъ книги, вѣстници и пр. — интеллигенцията става все повече и повече независима отъ двореца и аристокрацията; въ науката и искусството се проявятъ тенденции, противни на тѣзи обществении сили. Наскоро тѣзи тенденции завладѣхѫ първо мѣсто въ науката и искусството: логиката на фактитѣ говорѣше противъ аристократическия строй, пъкъ и самата интеллигенция повече произхождашее отъ буржуазията и по своето обществено положение и интереси, стоѣше най-близу до неѭ.

По широтата на умствения си крѫгозоръ, инте-

лигенцията стоѣше най-високо отъ всичкитѣ други буржуазни слоеве, и обикновено не ѭ трѣвожехѫ врѣменнитѣ и случайнитѣ интереси на тази класса. По такъвъ начинъ буржуазната интелигенция станѫ първия буржуазенъ борецъ, тълкователка и прѣдставителка на нейнитѣ основни классови интереси. Исканията на класовитѣ буржуазни интереси тогава съвпадахѫ съ исканията на цѣлото обществено развитие, даже и съ интереситѣ на долнитѣ класи, които, заедно съ висшитѣ,—имахѫ прѣдъ себе си единъ общъ врагъ: аристократическия строй.

Игото на този строй бѣше така голѣмо, експлоатацията бѣше така извънредна, че тѣ оставихѫ своитѣ противорѣчия, които сѫществувахѫ по между тѣхъ: между градоветѣ и селата, наемнитѣ работници и капиталиста, занаятитѣ и едрата промишленость, промишленостьта и търговията и др.-

Различнитѣ буржуазни слоеве, гражданьетѣ, селяньетѣ и пролетариата се съединихѫ, за да унищожѫтъ абсолютната държавна власть, и да расцѣпѭтъ дворянството. Классата, която най-много съдѣйствува за образованието на този съюзъ и, която бѣше най-здравия неговъ елементъ, бѣше буржуазната интелигенция. Тя най-малко се поддаваше на тѣзи моменти, които расцѣпвахѫ отдѣлнитѣ слоеве на различни класси; тя най-много чувствуваше и разбираше *съединяѭщитѣ* ги интереси; затова виждаме, че тази интелигенция наложи своя печатъ и на демократическото движение, което се яви като плодъ на този съюзъ прѣзъ последниото десятилѣтие на минѫлия вѣкъ: тази интилигенция му даде водители и най-смѣли борци.

Демокрацията имаше прѣдъ себе си двѣ задачи. Тя трѣбваше, колкото бѣше възможно, да отслаби могѫществото на централната държавна власть, която

тѣжеше на народа, безъ да обръща внимание дали тази власть бѣше въ ржцѣтѣ на монарха или на парламента. Испълнението на тази задача бѣше възможно само до нейдѣ, защото и капиталистическото общество се нуждаѣше отъ тази силна централна власть, за да може да се развива.

Затова демокрацията трѣбваше заедно съ първата си задача да постави и втора: да прѣвърне държавната власть отъ аристократическо орждие въ народно. Рѣшението на първата задача искаше свободно критикуване на държавната власть и нейнитѣ органи: гласность на парламетарнитѣ засѣдания, свобода на словото и печата. По нататъкъ тя искаше да отнеме нѣкои функции и принудителни срѣдства отъ държавната власть и нейнитѣ чиновници и да ги прѣдаде на общинитѣ и провинциитѣ, които се нуждаехж отъ самоуправление. Това самоуправление не бѣше равносилно съ възстановлението на срѣдневѣковната община; тя не може да получава пакъ прѣдишната си форма; тя си остава членъ на цѣлия народъ и дѣйствува въ кржга на нейнитѣ интереси. Длъжноститѣ и правата на отдѣлнитѣ общини сега не се установяватъ отъ особени договори, а се явяватъ продуктъ на еднаквата за всичкитѣ законадателства централна държавна власть: тѣ не се опрѣдѣлятъ отъ интереситѣ на отдѣлнитѣ общини, а отъ интереситѣ на цѣлата държава или народъ.

Заедно съ това демокрацията трѣбваше да иска унищожаването на най-важното принудително срѣдство на държавната власть — распущането на постоянната армия и замѣнението ѝ съ народно опълчение — милиция.

Най-послѣ тя трѣбваше да иска прѣкращение на принудителното раскжсване на нацията, доколкото то-

ва раздробление не бѣше продуктъ на економическото развитие, а на произвола на полицейската държава. Трѣбваше да се тури край на насилственното изолирование гражданетѣ единъ отъ други; гражданетѣ трѣбваше да получжтъ право да се събиратъ въ общества, за да защищаватъ интереситѣ си, за да иматъ възможность да влияжтъ на държавата. Оттукъ произтича нуждата отъ свободата при събранията, съжзитѣ и коалициитѣ. Втората задача на демокрацията се състоѣше въ това, щото да постави централната власть въ зависимость отъ градоветѣ. Въ туй отношение за примѣръ може да се посочи Англия. Тамъ кралската власть бѣше съвсѣмъ безсилна прѣдъ парламента. Прѣдставителното събрание, снабдено съ правата на английския парламентъ, се указа най-дѣйствителното и най-възможното срѣдство, за да се постави властьта, която се намира въ ржцѣте на сърѣменната централизирана държава, подъ народния контролъ, като се застави тази власть да служи на масовото население.

Затуй борбата за парламетарски учреждения е нераздѣлно свързана съ пробуждането на политическия животъ у европейскитѣ държави.

Тази борба, както е извѣстно, почти навсѣкждѣ спомогнж да се завоюватъ прѣдставителнитѣ учрѣждения, при всичко че правителствата употрѣбявахж всички срѣдства, за да отнемжтъ съ едната ржка това, което давахж съ другата и да обезсилжтъ парламента. Даже и Турция прѣзъ послѣдната руско-турската война въведе малъкъ парламентаренъ призракъ. Въобще, конституцията е въпросъ на врѣмето.

Ако Англия показа до колко парламентаризмътъ е опасенъ за кралската власть, то тя яви така сжщо,

че не е задължително парламента да се явява отъ народно прѣдставителство.

Както борбата за парламентарскитѣ учреждения, тъй важна станѫ и борбата за избирателното право. Отъ това право зависи да бѫде ли парламента орѫдие на классовото владѣние на аристокрацията или буржуазията, или да стане центръ на классовата борба между буржуазията и пролитарната.

Борбата за избирателното право е много по трудна и ожесточена, отколкото тази за «конституционното управление».

Всеобщото, прямото и за всички еднаквото избирателно право е най-важното срѣдство, чрѣзъ което може да се застави парламента да служи на массовото население, да го направи вѣрно отражение на народнитѣ течения. Това е най-важното срѣдство, но то не е единственото. Къмъ тази цѣль водѭтъ още редъ други, по-малко сѫществени, но никакъ не излишни въвеждания, напр. съкратяване периода, за който се избира парламента, назначението на изборитѣ въ праздничнитѣ дни и др. такива. За тѣхъ навсѫдѣ партиитѣ водѭтъ ожесточена борба.

Къмъ тѣзи въвеждания се отнасятъ така сѫщо *референдума и инициативата*, които достигнѫхѫ извѣстно значение въ демократическата Швейцария. Подъ думата *референдумъ* се подразбира това право на народа, щото при извѣстни условия, да подлага не всеобщо гласувание законопроектитѣ, които прѣдлагатъ прѣдставителнитѣ учреждения; *инициативата* е право на народа, щото той да подлага на гласувание законопроектитѣ, които излизатъ отъ неговата срѣда.

Въ Швейцария споредъ 98 ст. отъ съюзната конституция отъ 1874 год. законитѣ и постановленията

по съюзнитѣ работи, които сж задължителни за цѣлия съюзъ, се утвърдяватъ отъ народа чрѣзъ всеобщо гласувание, ако това пожелаютъ 30,000 швейцарски гражданье или осемь кантона 123 ст. отъ съюзната конституция казва, че народното гласувание е задължително при разглѣдванията на конституциитѣ. (Постановлението отъ 8-ий Априлий, 1891 год. расширява това искание и при частнитѣ прѣглѣдвания.)

Право за народна инициатива, относително обикновенитѣ, частни закони не сжществува въ съюзната конституция[1]. Обаче, съюзното събрание задължително назначава всеобщото гласувание, ако 50,000 граждане поискатъ общо или частно разгледвание на конституцията — (ст. 120 и 121 отъ съюзната конституция.) Въ нѣкои кантонални конституции въ Швейцария има още по широко право, относително прѣдставителнитѣ учреждения. Въ много кантони, *референдума* не само е възможенъ, както е въ съюзната конституция, но е и задължителенъ. Новитѣ закони и постановления (особено финансовитѣ) *обязателно* трѣбва да се прѣдлагатъ на всеобщо гласувание въ Цюрихъ, Бернъ, Швицъ, Золотурнъ, Граубюнденъ, Аарау, Тургау, Валисъ и Базелската земя[2]. Болшинството останжли кантони иматъ само факултативенъ (незадължителенъ) референдумъ и инициатива. Фрейбургъ е единствения швейцарски кантонъ, въ когото нѣма ни референдумъ, ни инициатива. Женева, Ваадъ (Во) и Нейенбургъ (Невшатель) се ползуватъ само отъ факултативенъ референдумъ.

1) Доста енергична борба се води за въвежданието на това право.

2) Базелския кантонъ се състои отъ двѣ автономни части: градъ Базелъ и Базелската земя.

Нигдѣ обаче референдума и инициативата не проявяватъ тенденция да исхвърлятъ прѣдставителнитѣ учреждения: напротивъ, навсѣкждѣ тѣ сж свързани съ сжществуването на последнитѣ. Навсѣкждѣ съставянието на законитѣ е възложено на тѣзи учрѣждения.

Референдума дава право на народа да гласува за законитѣ, съставени отъ кантоналнията съюзъ или съюзното събрание. Инициативата дава право на народа—по нѣкога точно формулирано, или поне фактически установено – да иска издавание на законъ съ извѣстно съдържание; а изработванието на самия текстъ на закона се възлага на събранието[1].

Референдума и инициативата нѣматъ за цѣль да унищожятъ централната законодателна власть—парламента, а само да усилятъ народното влияние върху тази власть, като я поставятъ въ колкото е възможно по-голѣма зависимость отъ народа.

Тѣзи двѣ конституции прѣдставляватъ послѣдната дума на съврѣменната демокрация.

1). Тукъ авторътъ се изразява нѣкакъ не точно: на друго мѣсто той поправя тази неточность. Инициативата прѣдоставя право на народане само да указава общата смисъль на искания законъ, но да изработи и точния текстъ на този законъ. Ако такъвъ текстъ е изработенъ отъ инициаторитѣ и е снабденъ съ узаконеното число подписи, то напр. съюзното събрание е задължено да го подложи на всеобщо гласуване, макаръ то и да го не удобрява.

Бел. на рус. прѣводачъ.

N. Tabsard (?)

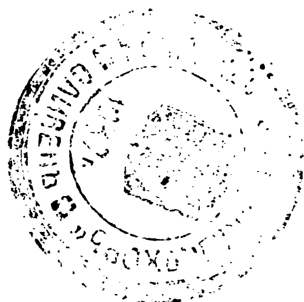

СТУДЕНЧЕСТВО

и

Социализмъ.

СКАСКА,

държана въ публичното студенческо събрание на 14 Декември 1897 г. въ Берлинъ.

отъ

Августъ Бебелъ

Прѣвелъ отъ нѣмски

П. Джидровъ

СОФИЯ

Централна Печатница на П. Калъчевъ

1898

Почитаеми Госпожи и Господа,

Прѣди да се рѣшѫ да говорѭ прѣдъ Васъ, азъ си казахъ, че, може би, ще се покаже странно и смѣло, за гдѣто единъ филистеръ — да се изразѭ съ езика на студентитѣ — дохожда при послѣднитѣ, за да ги, тъй да се каже, поучава, тѣзи, които собствено сѫ достигнѫли една такава степень отъ образование, щото единъ като насъ мѫчно може да ги достигне.

Нъ отъ друга страна въ всѣки случай си казахъ, касае се до една тема, която азъ, може би, пò-добрѣ разбирамъ отъ колкото нѣкои други, а, може би, така сѫщо пò-добрѣ отъ нѣкои господа студенти и, че по тая причина, може би, най-сетнѣ да бѫде на мѣстото си да държѫ тая скаска.

Обаче, азъ не си въобразявамъ да Ви спечелѭ съ единъ замахъ и Ви направѭ домри социалъ-демократи. Наистина, ще ме радва твърдѣ много, ако ми се удаде да убѣдѭ една голѣма часть отъ Васъ въ справедливостьта на социалистическитѣ идеи и въ необходимостьта отъ сбѫдването на социалистическия идеалъ. Нъ за мене е пò-важно да Ви убѣдѭ да се заинтересувате отъ социалистическото движение и отъ социализма въобще, да излѣзете веднъжъ отъ тесния крѫгъ на Вашата дѣятелность като студенти, да се огледате наоколо си и да разберете, че онова, което Ви казватъ, почива въ пò-голѣмата си часть върху прѣувеличение, неразбиране, непознавание на движението, а, може би, така сѫщо и на зла воля.

Общественото движение, безъ съмнѣние, е станжло най-важния отъ всички културни въпроси, около който въ много пó висока степень, отъ колкото това се признава отъ страна на нашитѣ държавни мжжье и управници, се въртжтъ така сжщо тѣхнитѣ мисли, чувства и стрѣмления. Когато графъ Каправи обяви: „Азъ признавамъ открито, че за съединенитѣ правителства не сжществува законодателенъ въпросъ, който тѣ да не схванжтъ отъ гледището, какъ той ще подѣйствува на социалъ-демокрацията,“ — що друго означава това ако не, че всѣки трѣбва да се интересува отъ политиката и отъ социализма? Наистина голѣма часть отъ Вашитѣ професори сж на мнѣние, че Вий не трѣбва да се грижите за политиката, нъ азъ много се съмнявамъ дали не казватъ тѣ това отъ политика. Други мислжтъ, че е необходимо, щото студентътъ, който вече въ всѣки случай е на мжжка възрасть и притѣжава способностьта да мисли самостоятелно, така сжщо трѣбва да се занимала съ общестенитѣ работи, а въ извѣстната книга на професора Циглера отъ Литрасбургъ „Нѣмския студентъ въ края на XIX столѣтие“, студента се кани направо да отива въ работническитѣ и народни събрания, за да се запознае тамъ съ онова, което не вижда и не чува въ университета. Що е политика? „Въздѣйствието върху сжщностьта и формата на учрежденията и нормитѣ, които въ своята цѣлость упражняватъ влиянието си върху обществото до послѣдния му индивидуумъ и иматъ опрѣдѣлено влияние върху цѣлия общественъ и економически животъ на общината и отдѣлнитѣ ѝ членове“. Съ това иска да се каже, че дългъ на всѣки человѣкъ е да се интересува за общественитѣ работи отъ минутата

въ която е добилъ способностьта да сжди самостоятелно, защото цѣлото обществено сжществувание, цѣлото обществено развитие на отдѣлната личность зависи въ най-висока степень отъ уредбитѣ и условията, които сж присжщи на цѣлото, на обществото, отъ колкото отъ нейното собствено значение, способность и дарба. Послѣдното е, както се разбира отъ само себе си, необходимо, е извънмѣрно важно и ще бжде отъ полза за всѣкиго, който се стрѣми напрѣдъ; нъ не подлежи така сжщо на съмнѣние, че най-добрата воля, най-добритѣ морални и умствени качества не сж въ състояние да направжтъ нищо, ако злата орисница на обстоятелствата и условията е противъ него. Нъ отъ минутата, когато ний стжпваме въ живота политиката вече въздѣйствува върху насъ, като прѣдписва на нашитѣ родители какъ тѣ трѣбва да ни регистриратъ и нумериратъ и това се продължава така прѣзъ цѣлия животъ чакъ до нашата смърть, когато ни указватъ послѣдната честь.

Народното училище е така сжщо едно еминентно политическо учреждение. Наистина, въ народнитѣ училища не се води никаква политика, нъ че цѣлото знание, до колкото то се прѣподава въ училището, има за цѣль да подготви и приготви вече умствената расждителна способность на дѣтето въ едно съвършенно опрѣдѣлено направление, не само за неговата дѣятелность за прѣзъ цѣлия му животъ като индивидуумъ, като личность въ борбата за сжществувание, нъ така сжщо и като поданникъ — това не може най-сетнѣ никой да оспорва. А сжщо така е и въ университета. Висшитѣ училища сж подготвителни заведения за обществени дѣйци, които въ бждяще има

да играхтъ една влиятелна, а съ това и рѣшающа роль въ обществения животъ. И че тамъ политиката играе голѣма роль стои вънъ отъ всѣко съмнѣние. Нека вземемъ само прѣподавателитѣ по историята въ университетитѣ: сигурно не ще се твърди, че господата нѣматъ едно съвсѣмъ опрѣдѣлено политическо вѣрую и едно съвсѣмъ опрѣдѣлено политическо направление, спорѣдъ което учжтъ. Въ университетитѣ се гони нѣмско-народна, християнско-социална, сжщо антисемитическа политика. Само социалистическата политика..., съ нея не трѣбва да се занимаватъ; и тежко томува, който се занимава съ нея — той ще си намѣри мѣстото!

Това показва една нечута едностранчивость въ онѣзи институции, които сж отъ еминентно влияние върху цѣлото развитие на нашия общественъ животъ, а не само върху развитието на отдѣлната личность. Университета образува онѣзи хора, които въ държавния, въ обществения животъ за бждже ще завземжтъ всички важни служби, които ще станжтъ държавни чиновници, адвокати, прокурори, сждии, пó-висши учители, управителни чиновници и пр.; и отъ начина, на който тѣзи господа мислжтъ и осѣщатъ и отъ убѣжденията, които ги въодушевяватъ и испълватъ, зависи въ голѣма степень сжщо и начинътъ, по който тѣ испълняватъ своитѣ функции и обхожданията къмъ тѣхнитѣ подчинени. Ний прѣживяваме катадневно чуднитѣ присжди върху социалъ-демократитѣ и хора, които се намиратъ въ опозиция. Ний уважаваме пълното убѣждение на сждиитѣ: нъ че тѣ сждятъ, *както* ги ний днесъ виждаме да сждятъ, е възможно само, защото тѣ иматъ едно мировъзрение, което — желалъ

бихъ да кажж — прави невъзможно да се поставжтъ въ положението на прѣдъ тѣхъ стоящия подсждимъ, въ идейния ходъ, въ начина на разбирането, въ отношенията на интереситѣ, които той прѣдставлява — и защото тѣ именно не могжтъ и не разбиратъ, дохаждатъ до тамъ, че като прокурори да изискватъ най-тежкото наказание, като сждии да го изговорjжтъ, като адвокати да не могжтъ както трѣбва да защитжтъ единъ человѣкъ.

Сжщо останжлитѣ обществени служби, които Вий има да заемете въ живота, изискватъ, щото да познавате и рмзбирате общественитѣ и економически отношения на народа, а особено общественото движение на классосъзнателнитѣ работници. И защото това е така, азъ си казахъ, все ще бжде добрѣ да говорж прѣдъ Васъ и на кжсо да Ви прѣдставж какъ се е породило това движение, защо постоянно расте и по необходимость и за напрѣдъ ще трѣбва да расте, до като единъ день стане господствующе движение.

Като Ви сж прѣдставявали социалъ-демокрацията и нейнитѣ цѣли, сигурно сж Ви казвали: това сж фантастически, безсмислени старания, които излизатъ изъ това да разрушжтъ всичко що е създала културата, които само за това способствуватъ, да произвеждатъ всеобщи бъркотии, никога не водjжтъ къмъ цѣльта, най-вечето — сж въ състояние да принесжтъ тежки врѣди на обществения животъ и обществото. Едно такова утвърждение показва или неправдивостьта на този, който го казва, или неговото пълно незнание. Едно обществено движение, което въ всички културни страни на свѣтътъ продължава и все по-вече се разширява, все по-голѣми кръгове привлича въ

своитѣ стрѣмления, все трѣбваше още отъ самото начало да породи въ всѣки мислящъ человѣкъ съмнѣнието: на всѣки случай това не може да бжде чисто случайно, това не може да бжде дѣло на отдѣлни личности, които, може би, отъ омраза къмъ сжшествующата държава, сжществующето общество, распространяватъ и пропагандиратъ тѣзи идеи и чрѣзъ силата на своето слово, чрѣзъ свойто красноречие привличатъ массата на своя страна. Понеже тъгава не трѣбваше да бжде нищо по-легко отъ това, съ силата на сжщото слово, на устното, както и на писменото да се противостои на това движение и съ това да се справѣхж съ тѣзи идеи окончателно. Понеже всичко що иматъ нашитѣ противници въ държавата и обществото, иматъ го въ силата срѣщу насъ! Тѣ иматъ училището съ хиляди и десятки хиляди учители, отъ които никой не смѣе да рискува даже и съ дума да се открие за социалистъ. Тѣ иматъ черквата, университета; тѣ владѣжтъ деветнадесеть двадесети отъ прессата, отъ литературата; тѣ иматъ всичката полицейска сила, отъ полицейския прѣзидентъ дори до стражара, тѣ иматъ военната сила,—и азъ казвамъ — щѣше да бжде съвсѣмъ легко да се расправжтъ съ тѣхъ, ако наистина се отнасяше до фантастически, безсмислени теории!

И не ще никой отъ Васъ да оспорва, че нашитѣ властители употрѣбяватъ както трѣбва всички духовни и други силови срѣдства, които сж въ тѣхни ржцѣ. И ако наистина такива силни и принудителни срѣдства можехж да иматъ едно въздѣйствие върху идеитѣ, които спорѣдъ тѣхната вътрѣшна природа сж безъ стойность, нѣматъ никакво право, то трѣбваше безъ съмнѣние вече

да настжпи едно видимо слѣдствие. Най-малкото, което можеше да се очаква, би било, да се направи тъй, щото движението да се докара въ покой и да не привлича нови масси въ кржгътъ на своитѣ идеи. Нъ постигнж ли се за това? Доказа ли се за това? Не; отъ изборенъ периодъ до изборенъ периодъ социалъ-демокрацията крачи напрѣдъ съ числото на гласоветѣ си. При това не може да се каже, както веднъжъ господинъ фонъ Фреге твърдѣ доволствено казваше: това сж зелени юноши, които гласуватъ социалдемократически. Понеже, както е извѣстно, въ Германия не може никой да избира пó рано отъ 25 годишната си възрасть; — по това се различава германската империя твърдѣ неблагоприятно отъ другитѣ културни държави; напр. въ Швейцария, Белгия, Францйа, Англия, Съединенитѣ държави и т. н., навсѣкждѣ, 20—21 год. възрасть е, когато се получава изборното право. Въ сжщия моментъ, когато гражданина приема задължението, като войникъ да укаже своята услуга на отечеството си, прѣдаватъ му се сжщо и всичкитѣ политически права. Именно отъ тази гледна точка не би хрумнжло напр. на единъ професоръ, или държавенъ мжжь въ споменжтитѣ страни, да каже на учащитѣ се: Вий не трѣбва да се занимавате съ политика, вий още не сте зрѣли, нѣмате опитность.

Вий виждате: изборитѣ за Райхстага не доказахж никаква назадничавость, никакъвъ покой, а напротивъ единъ постояненъ успѣхъ на социалната демокрация.

Фактитѣ, слѣдователно, говорятъ противъ това, че това движение е произлязло тъй отъ нищо и никакво. Нъ какво го повика въ живота?

Ако не силата на словото, силата на личностьта, на прилѣжанието и на агитацията, съ която извънмѣрно хвалятъ социалъ-демократитѣ — и която безпорно е способствувала до извѣстна степень за успѣхитѣ — то трѣбва все да има нѣщо, което прави възможно, щото социалната демокрация съ своитѣ учения и идеи да намѣри такъвъ акордъ, както е въ дѣйствителность.

Голѣмото болшинство си въобража даже и днесъ, че може въобще отъ всѣки человѣкъ да се направи, което се иска; че може на идейното развитие на извѣстно врѣме и извѣстенъ народъ да се влияе по желание. Обаче именно това не е възможно. Обръщалъ съмъ и всѣкога ще обръщамъ вниманието върху това: че *человѣкъ не мисли каквото иска, а каквото трѣбва.* А трѣбванието да се мисли въ извѣстно направление е дадено отъ мѣрката на интереситѣ и схващанията, които се развиватъ отъ общественитѣ интересси на единъ опрѣдѣленъ слой или на една опрѣдѣлена класса отъ обществото. Ако нашата буржоазия, нашата капиталистическа класса неприятелски стои срѣщу социалъ-демокрацията, то ний социалъ-демократитѣ ни най малко не се очудваме на това. Не може да се иска една класса да дѣйствува противъ своитѣ жизнени интересси и за това, ний социалъ-демократитѣ и съвсѣмъ не го очакваме. Ний има да теглимъ по възможности по-трѣзво и по ясно прѣдѣлната линия, която трѣбва да отдѣля различнитѣ слоеве и класси на обществото възъ основа на различието на тѣхнитѣ интереси и която дѣйствително отдѣля, макаръ днесъ още да не се признава ясно отъ всички.

Когато прѣди 50 години се появи комунистическия манифестъ на Маркса и Енгелса, една

брошура, която ний още и днесъ признаваме за най-добра и гениална брошура, не намѣри никакъвъ отгласъ. И когато нѣколко мѣсеци по-късно гражданската революция отъ Франция обхванѫ Германия и другитѣ части на Европа, не се борѣхѫ малкото признавачи-изповѣдници на комунистическия манифестъ за социалистически или комунистически цѣли, нъ за буржоазнитѣ стрѣмления — по простата и естествена причина, че си казвахѫ: прѣди да могѫтъ да се осѫществѭтъ социалистическитѣ и комунистически идеи, трѣбва буржоазията да стане господарь на държавата и обществото, трѣбва буржоазнитѣ политически искания за свобода да се осѫществѭтъ, защото тѣ създаватъ основата и възможностьта за едно социалистическо и комунистическо развитие и движение. Модерната власть, която днесъ е единствената господствующа въ Германия и всички културни страни, тогава бѣше едва въ зачатието си, тя бѣше сравнително незначителна. Въ реакционния периодъ на 50 тѣхъ години не може да се отбѣлѣжи много за политическия животъ; нъ толкова по-вече обаче се въскачваше економическото развитие, образуваше се капиталистическия начинъ на производството.

Тогава дойде Ласалъ. — Работнически сдружавания имаше още въ 1848/9 година. Нъ тѣ се намирахѫ почти безъ исключение въ рѫцѣтѣ на буржоазнитѣ партии, на буржоазията. Издаде Ласалъ знаменития си отговоръ, онази книжка, въ която тъй обявяваше на работницитѣ, че тѣ нищо не могѫтъ да очекватъ отъ буржоазията, отъ либерализма, и въ всички кардинални въпроси за своитѣ права тѣ бихѫ се излѫгали, че необходимостьта сѫществува да се основе една работни-

ческа партия съ опрѣдѣлена программа, чиято задача да бжде рано или кжсно да вземе държавната власть въ ржцѣтѣ си, най-малкото, да добие едно рѣшително влияние върху държавната власть, сь чиято помощь да осжществи онѣзи искания, които има да постави работническата класса както експлоатирано и притисняжто съсловие.

Азъ и нѣкои други, които стоехме тогава въ движението, станжхме въ момента, когато излѣзе онази программа и Ласалъ основа общото нѣмско работническо дружество, не привърженици, а бѣсни врагове. Съ години се борихме противъ Ласаля и неговитѣ привърженици.

Нъ въ продължение на врѣмето, когато ний се борѣхме противъ Ласалянцитѣ, както ги наричахме, *отъ невѣрници* много станжхме апостоли; когато захванжхме да ги *изучваме*, за да докажемъ противното отъ собственитѣ имъ книги, станж тъкмо обратното: ний бидохме обладани отъ силата на идеитѣ, отъ противници станжхме привърженици.

Нъ коя бѣше причината, щото това движение, което отъ начало бѣ извънмѣрно малко и при смъртьта на Ласаля броеше едва 2000—3000 привърженици, да стане за нѣколко десетки години тази силна партия, която имаме днесъ и пó-кжсно на която Германия има да покаже?

Ако впрочемъ модерния голѣмо капиталистически начинъ на производството не намѣрѣше все пó-голѣма почва и распространение, и сжщеврѣменно съ това не се създадѣше модерния пролетарятъ, т. е. оная класса отъ хора, която възъ основа на общественото си положение е осждена до животъ да остане пролетарятъ и отъ ранна сутринь до кжсна вечерь да се посвѣтява въ слу-

жба на капитализма, за да отлага само голия живот и въ по-вечето случаи да се отдѣля отъ този свѣтъ въ нужда и мизерия — тогава не щѣше да стане и социализма това, което виждаме днесъ.

Обаче това развитие дойде. 1866 година създаде сѣверо-германския съжзъ и сѣверо-германския райхстагъ. Нѣмската буржоазия се отказа политически отъ своята сила, тя я отстжпи на князъ Бисмарка. Нъ толкозъ по вече тя изяви своитѣ искания въ економическата область, и тѣ се удобрихж напълно.

Вътрѣ въ три години се създадохж толкова економико-политически закони, колкото надали по-бжсно въ десетки години. Тогава се яви закона за свободното прѣкарвание, унищожението прѣчкитѣ на бракосъчетанието, което до днесъ сжществува въ сѣверо-германскитѣ държави; тогава се раскжсахж веригитѣ и се разрушихж прѣградитѣ, които можехж да попрѣчжтъ въ каквото и да е направление на капиталистическото развитие. 1870/71 г. донесе голѣмата печалба, като се съедини Сѣверна съ Южна Германия, като се прѣнесе цѣлото това економическо законодателство и въ южнитѣ държави, въ цѣлата Германска империя.

Въ сжщото врѣме, вслѣдствие прѣкъсванията, които доведе войната, подбуждани отъ колосалнитѣ успѣхи, които никой до такава степень не очакваше и подкрѣпяни отъ французкитѣ милиарди, настжпи онзи *основателенъ* периодъ, въ който нашата буржоазия празнуваше истинско опиянение; като гжби растѣхж индустриални прѣдприятия, голѣмата индустрия се разви съ една скорость, каквато по рано едва би се мислила за възможна.

Нъ отъ само себе си се разбира, че въ сѫщото врѣме се създаде почвата за массовото пролетаризиране на онѣзи слоеве, които до сега всетики запазвахѫ своята жизнена способность. Съ увеличаванието на пролетарята, на онзи слой отъ нашето общество, който, както вече спомѣнѫхъ, работящъ робски продава работната си сила, и до като трае това трѣбва да се откаже отъ правата да располага върху собствената си личность, социалистическитѣ идеи намѣрихѫ съ нечута бързина широко распространение. Понеже много ясно е, че една класса отъ хора, които намиратъ своето жизнено положение и жизнена подрържка въ описания начинъ и иматъ убѣждението, че тѣ за всѣкога, до животъ, сѫ осѫдени на това положение, което всичко друго, нъ не е и приятно, че въ тѣзи хора трѣбваше да се яви мисъльта: Наистина, справедливо ли е това? разумно ли е? трѣбва ли вѣчно да остане тъй? Трѣбва ли вѣчно да бѫдемъ притиснѫтитѣ и експлоатиранитѣ, за да могѫтъ въ изобилие да живѣѭтъ онѣзи, които чрѣзъ нашата работна сила си доставятъ всички блага и ползи на тази земля? Това е обяснимъ въпросъ; и въ мѣрката, въ която массата дохаждаше до съзнанието, че това положение е недостойно; че тя въ силата на своята работа, на своята способность, на своята човѣщина сѫщо има да иска човѣшки права, трѣбваше социалъ-демократическото движение да расте въ съвсѣмь значителни размѣри. И това расширение на нашето капиталистическо развитие направи отъ създаванието на новата Германска империя именно блѣстящи успѣхи. Исключая Съединенитѣ Щати нѣма срана въ свѣтътъ, въ която за едно тъй късо врѣме отъ $2^1/_2$ десетолѣтия капитализма да е на-

правилъ толкова грамадни успѣхи, както въ Германия; нъ съ това сѫщо, както казахъ, отъ друга страна се причини разрушението и съсипванието на срѣднитѣ съсловия, които подъ новитѣ жизнени и производителни условия на капитализма не бѣхѫ въ състояние вече да конкуриратъ.

Късо прѣди това развитие Германия бѣше, както се знае, една дрѣбнобуржоазна и дрѣбно земледѣлческа страна, т. е. жизненитѣ интереси на дрѣбно-буржоата и на малкия земледѣлецъ бѣхѫ мѣродавни за обществото. Каквито и да бѣхѫ обстоятелствата, все давахѫ на една голѣма часть отъ обществото и то на мѣродавната, едно сѫществувание, при което тя, както бѣ навикнѫла, удовлетворяваше всичкитѣ си нужди. Нъ друго яче станѫ. Като пò-нататъшенъ резултатъ отъ това порасвание на голѣмата индустрия ний виждаме, че срѣднитѣ съсловия не могѫтъ да устоѭтъ въ конкуренцията. Това станѫ толкозъ по тежко, когато по необходимость въ продължение на това модерно — буржоазно развитие дойде единъ периодъ на просперитетъ, периодъ на криза, на занаятчийско пропадание, на всеобща безработица за пò-далечни крѫгове отъ населението, а съ това и необходимостьта за срѣднитѣ съсловия да се употрѣбѭтъ срѣдства, за да се прѣкара този периодъ на криза, срѣдства, които тѣ най-малко владѣехѫ.

Че азъ тукъ не прѣувеличавамъ, доказватъ очевидно официалнитѣ числа. Ний социалдемократитѣ отъ самото начало отбѣлѣзвахме този процессъ като законъ на развитието, който лежи въ основата на днешния капиталистически стопанственъ порядъкъ. За това насъ ни упрѣкавахѫ, че говоримъ на вѣтъра, че рисуваме нѣщата само

черно и. т. н. и т. н. Между това обаче се появи нѣщо, което принуди нашитѣ ржководящи кржгове да погледнжтъ пó-добрѣ на нѣщата: занаятчийското движение, антисемитическото движение, селското движение, движението на срѣдното съсловие и други подъ различни имена движения. Какво прѣдставляватъ тѣзи движения? Срѣдното съсловие на обществото усѣща, че е осждено на пропадание, че то не може да живѣе при този начинъ на економически порядъкъ. Едно множество отъ тѣхъ е вече днесъ увѣрено, че не може да усигори такова сжществувание на дѣцата си, каквото то още има; то прави всичко. за да постави дѣцата си въ една позиция, гдѣто тѣ да нѣма нужда послѣ да продължаватъ бащиното си занятие и тъй се забѣлѣзва този законъ на развитието и при Васъ, учащитѣ се, като се натрупватъ цѣлъ редь хора отъ различно положение въ университетитѣ, политехникитѣ и въ другитѣ висши училища, за да си създаджтъ чрѣзъ учението позиция, каквато тѣхнитѣ родители не могжтъ по другъ начинъ да имъ набавжтъ. Послѣднитѣ срѣдства, съ които се располага, се похарчватъ, за да се спомогне на продължение учението. И пó-нататъшното слѣдствие е, че въ всички клонове, гдѣто сж нужни учени мжжье и жени свръхпрѣдлаганието расте въ такава мѣрка, щото може още днесъ да се говори за единъ ученъ пролетарятъ, въ най-права и пълна смисълъ на думата между участитѣ се

Това е на кратко описанъ еволюционния пжть, който сме прѣминжли въ течение на двѣ десетолѣтия. Какъ се е изразилъ той въ нашитѣ економически отношения, нека покажжтъ цифритѣ.

По-рано казахъ, че слѣдъ като отъ всѣкждѣ се оплаквахж отъ все по-лошо ставающитѣ отно-

шения, нашитѣ управници се видѣхѫ принудени да видѭтъ дали бѣ истина това, което се утвърждаваше. Докато работницитѣ и тѣхнитѣ водители правѣхѫ гласни такива оплаквания, тѣ съ легко движение на рѫката ги отхвърляха: е, че това бѣхѫ социалъ-демократитѣ, това бѣхѫ нови могъосници, агитатори. които се радватъ на възбужденията и прочее други епитети, съ които всѣки день, па и сега ни красѭтъ. Нъ слѣдъ като се прогласихѫ тѣзи оплаквания отъ тѣзи слоеве, сѫществуванието на които е отъ най-голѣмо значение за днешнитѣ държавни и обществени управници, защото въ мѣрката, съ която тѣзи слоеве, отъ които се събиратъ тѣхнитѣ привърженици, пропадатъ; разрушава се цѣлата основа, на която държавата и обществото почиватъ, бѣше нужно най-послѣ да се види истината на тия оплаквания. Настѫпихѫ промишленитѣ прѣброявания първо въ 1875 и послѣ 1882 год. Макаръ първото прѣброявание и да не бѣше сравнително пълно, все сравнението между резултатитѣ отъ първото и второто даде да се разбере, че утвържденията на социалдемокрацията почивахѫ върху истината и това обстоятелство застави нашитѣ държавници да не се залавятъ тъй скоро съ ново прѣброявание; защото, наистина, твърдѣ е фатално, когато при такива изслѣдвания се прави опитъ, че почвата, на която се стои, се изплъзва изъ подъ краката. Това е извънмѣрно фатално тогава именно, когато човѣкъ не знае, какъ да закърпи появившитѣ се дупки.

Обаче непрѣстанно се натякваше, именно отъ наша страна, оплакванията се все по-вече усилвахѫ, особено отъ страна на дребнитѣ земледѣлци. Нищо не помагаше, трѣбваше да се дойде до ново

промишлено прѣброяване. То станж въ 1895 година. Нъ какви бѣхж резултатитѣ отъ това?

Както е извѣстно, до скоро се вѣрваше въ Германия, че земледѣлието образува основата на цѣлия общественъ животъ и че всичко останжло: индустрия, промишленость, търговия, сношения е еднпъ видъ притурка на земледѣлието, безъ него онѣзи не бихж могли нито день да сжществуватъ. Това важеше като аксиома; срѣщу него да се боришъ, това да оспорвашъ, се мислѣше единъ видъ прѣдателство, особено отъ онѣзи, които смѣтахж най-вече да защищаватъ аграрнитѣ и земледѣлчески интереси. Азъ напомнямъ на това, какъвъ необикновенъ шумъ се подигнж, когато графъ Каприви при дебатитѣ за руския търговски договоръ въ Райхстага обяви, че Германия върви на тамъ, да стане все повече търговска и индустриална държава и, слѣдователно, е нужно да се обърне внимание на тѣзи промишлени клонове, даже до извѣстна степень на смѣтка на земледѣлието. Това породи силна гюрултия; казваше се пакъ, че това не е вѣрно, че това неможе да се докаже и че противното е истина.

Резултатитѣ отъ прѣброяванието дадохж пълно право на графъ Каприви. Въ 1882 г. съ земледѣлието се занимавахж 19.225,000 души, въ 1895 само 18,500,000. То се е намалило на $^3/_4$ милионъ въпрѣки общото увеличение на населението отъ 7,000,000.

Въ 1882 г. индустрията и промишленостьта се прѣдставляваше отъ кржгло 16,000,000; въ 1895 отъ 20,250,000 души; Само индустрия и промишленость $1^3/_4$ милионъ повече отъ общото земледѣлие. При това дохажда

търговията и сношението: Въ 1882 г. едно число отъ 4,500,000 глави, въ 1895 — отъ около 6.000,000 и т. н. Това означава цѣла економическа революция въ живота, въ начина на прѣхраната, въ общественитѣ отношения на нацията — за това ний не сме криви. Фактитѣ сѫ на рѫка, това сѫ официални цифри.

Нъ тѣ показватъ още нѣщо: числото на самостоятелнитѣ, на прѣдприемачитѣ е спаднѫло въ сравнение съ числото на отъ тѣхъ занятитѣ личности отъ 1882—1895 г. Съ други думи напълно се оправдава твърдението на социалъ-демокрацията, че голѣмо-капиталистическото производство води къмъ пълното разрушение на срѣднитѣ съсловия отъ днешното общество и че края на този еволюционенъ процессъ води къмъ това, че въ сравнение съ цѣлото население едно малко число отъ много богати хора, милионери, оставатъ на страна, а на другата едно все по-голѣмо, всѣки день увеличающе се число пролетарии, които сѫ осѫдени да водѭтъ най-осѫденъ животъ и за него да се борѭтъ. Тѣзи факти се напълно доказахѫ отъ промишленото прѣброяване. Отъ това се установи, че докато въ 1882 г. въ индустрията и промишленостьта на всѣки 100 души дохаждахѫ 34.4 самостоятелни прѣдприемачи, въ 1895 — само 24·9, т. е. едно съвсѣмъ значително намаление на самостоятелнитѣ предприемачи въ индустрията и промишленостьта. Сѫщото въ търговията. Тукъ работата стои тъй, че на мѣстото, гдѣто въ 1882 г. бѣхѫ 44·6 самостоятелни търговци, въ 1895 г. се намирахѫ само 36·6.

Това цифрено доказателство, това просто и голо излагание на дѣйствителнитѣ отношения, както се намиратъ въ различнитѣ слоеве на на-

селението, трѣбва да доведе всѣки мислящъ човѣкъ до убѣждението, че социалъ-демократическото идейно развитие далечъ не може да се спрѣ, а напротивъ, трѣбва все пó да се усилва. Азъ мислѭ доказателството е тъй принуждающе, че всички противни фрази нищо не могѫтъ направи.

Не завладѣватъ ли интереситѣ на хората и тѣхнитѣ мисли? — Защо мислѭтъ различнитѣ слоеве на обществото различно? Защо буржоазията, занаятчийството, работническото съсловие — едно съсловие отъ друго, една класса отъ друга — сѫди съвсѣмъ тъй различно? По простата причина, че тѣхнитѣ жизнени интереси сѫ съвсѣмъ различни. Вѣрно ли е това, тогава е неоспоримо, че нѣма никакво спасително срѣдство противъ социалната демокрация а напротивъ социалъ-демокрацията все пó-вече ще расте и трѣбва да расте, и че съ това настѫпва необходимостьта за държавата и обществото по този или онзи начинъ да посрѣщне това движение. Съ това не казвамъ, че държавата и обществото отъ днесъ ще исчерпѭтъ социализма, като удовлетворѭтъ всичкитѣ му ис кания — това е съвсѣмъ невъзможно; понеже ако държавата и обществото искахѫ това днесь, тогава трѣбва сами да се жертвуватъ, а самопожертвувание на държава и общество може тъй малко да се иска, колкото азъ очаквамъ отъ моитѣ противници самоубийство.

Отъ друга страна е ясно, че държавата и обществото, каквито сѫ днесъ, ще трѣбва да отстѫпватъ отъ своитѣ интереси и идеи, колкото пó-вече социализма напрѣдва.

На всѣки случай, по този пѫть може да се дойде до множество мѣрки, които прѣдставляватъ една прѣходна стадия отъ една къмъ друга об-

ществена наредба; дали това ще стане, не съмъ достатъчно пророкъ за да могѫ да кажѫ. Азъ могѫ много да си прѣдставиѭ, което би могло да се случи, тукъ тамъ пó-вече или пó-малко да се прѣмахне злото; нъ да ли отъ страна на силнитѣ, които днесъ сѫ мѣродавни, ще се отиде на далечъ, това не знаѭ. Право да си кажѫ, май не го вѣрвамъ.

И тъй развитието ще вземе единъ пѫть, гдѣто голѣмото множество най-сетнѣ ще принуди малцинството по този или онзи начинъ да уважи ноговитѣ интереси.

А на кѫдѣ отива стрѣмлението на голѣмото множество? На такъвъ, че всички приобрѣтения, които нашата модерна култура е сътворила и дала на человѣчеството въ голѣмо изобилие, трѣбва да бѫдѫть на всички хора безъ исключение. Социализма и неговитѣ искания не само че трѣбва, нъ и могѫтъ да се осѫществиѭтъ: и то защото още днесъ при масата отъ разни културни срѣдства —а разни културни срѣдства значи, друго яче изразено, разни работни срѣдства — могѫтъ да се употрѣбѫтъ пó единъ организиранъ, пленомѣренъ начинъ на цѣлата обществена работа нашитѣ тѣлесни и душевни сили съ всички величествени, напрѣднѫли спомагателни срѣдства, които ни дава науката и техниката и които ний днесъ виждаме употрѣбени въ сравнително малъкъ крѫгъ производства въ областьта на индустрията, промишленностьта и земледѣлието. Това е на кѫсо разрѣшението на общественитѣ мъчнотии и, ако искате, разрѣшението на социалния въпросъ.

Какво иска социалната демокрация? — „Прѣмахването на експлоатацията и притеснението човѣкъ отъ човѣка въ *всѣка* форма въ обществената политическа и економическа областъ.

Човѣцитѣ трѣбва да бждятъ свободни и равни безъ разлика на расса, полъ и религия и да могжтъ да испълнжтъ свойта цѣль въ живота като културни хора. А за да испълни тази си задача, човѣка трѣбва да има не само правото, нъ и *възможностьта* да може, въ хармониченъ начинъ съобразно своитѣ нужди, да развие и образува тѣлеснитѣ си и душевни способности, които му дава природата.

Оттукъ израства нуждата за обществото да умножи количеството и мѣрката на жизненитѣ и културни срѣдства по такъвъ начинъ, че тѣ да удовлетворжтъ най-високитѣ искания, отъ което се поражда *длъжностьта* всѣки да съдѣйствува, съобразно своитѣ сили и способности за производството на тѣзи жизнени и културни срѣдства.

Правото на наслаждение отъ живота *изисква длъжностьта за работа.*

Нъ за да бжде тази работа по възможности плодотворна и полезна, както и приятна и къса, е необходима ассоциациата на работнитѣ сили и по-нататъкъ организацията на работния процессъ до най-високо техническо стжпало, което *прѣдполага* прѣобржщаньето на частната собственость на всички работни срѣдства, включително и на земята въ обществена собственость.

Правилото: „единъ за всички и всички за единъ“ съ това става жизненъ принципъ на идящето общество. Всѣки има права и длъжности, ала никой длъжности безъ права.“

Това е въ малко думи цѣльта на социализма. Човѣцитѣ могжтъ всичко, каквото искатъ; нъ за да могжтъ нѣщо да искатъ, трѣбва да съзнажтъ, че то е необходимо. Съзнанието дохожда отъ нуждата. Християнитѣ казватъ: нуждата учи

да се молимъ. Ний социалиститѣ казваме: нуждата учи да мислимъ.

И ний ие искаме да разрушимъ културата. Ний не искаме да дѣлимъ, както обичатъ да казватъ. Ний не искаме да повърнемъ човѣчеството въ варството; напротивъ, ний искаме цѣлото човѣчество до най-високото културно стѫпало да повдигнемъ. Ний искаме да дадемъ на всѣкиго, безъ исключение, всички културни и образователни срѣдства спорѣдъ неговитѣ способности и нужди. Това е най- високия идеалъ, който нѣкога човѣчеството е можало да си постави и то може днесъ да си го постави, защото дори днесъ прѣдъ видъ на много хилядо годишното културно развитие, и прѣдъ видъ на нечутитѣ прѣобрѣтения, които културата е създала на човѣчеството прѣзъ това врѣме — защото най-послѣ всички срѣдства сѫ дадени, за да може това идеално положение да се осѫществи, както иска болшинството да го осѫществи.

Прѣди малко Ви спомѣнѫхъ, какъ учения пролетарятъ все по́-вече и по̀-вече се увеличава въ това общо, старния порядъкъ разрушающе, развитие на обществото. За едно голѣмо число младежи, които сѫ свършили учението си, днесъ е мѫчно да се намѣри прѣпитание. Не отдавна прочетохъ една бѣлѣжка, спорѣдъ която напр. въ Шлезия толкова кандидати има за по-висши учители, щото сегашнитѣ кандидати трѣбва да чекатъ до 1903, за да може да се настани послѣдния. Вий чувате по-нататъкъ, какъ се прѣдупрѣждава, човѣкъ не трѣбва да се залавя съ правото, съ медицината, съ лѣсовѫдството и пр.; идѣте при химицитѣ, идѣте кѫдѣто искате, едно множество хора, хиляди и хиляди, които сѫ напъл-

нили годинитѣ прѣди да иматъ възможностьта да получжтъ едно самостоятелно сжществувание, което да отговоря на тѣхнитѣ способности, похарчени срѣдства и обществено положение.

Вашето положение се влошава разбира се още по-вече чрѣзъ това, че не отдавна се появи единъ новъ моментъ въ това цѣло развитие, който още не е захванжлъ да играе силна роль. Това сж женитѣ, които сжщо идктъ и искатъ свойто право въ живота. Мжжьетѣ вече не могжтъ да се бранжтъ. Дълго се опитвахж да се отдѣлжтъ отъ другия полъ, особенно отъ учащитѣ се жени; Германия е затворила за тѣхъ университетитѣ до днесъ. Нъ вече не върви, трѣбваше да се дозволи въ реакционната Пруссия и това върви все по-нататъкъ и по-нататъкъ. Това не сж пролетарятки, това не сж дъщеритѣ на работницитѣ или въ съвсѣмъ исключителни случаи. Това сж дъщеритѣ на чиновници, учени, търговци, това сж единъ цѣлъ редъ жени отъ различни положения въ живота, които сега дохаждатъ отъ идеализмъ, отъ вътрѣшно влѣчение, за да могжтъ като свободни хора да оползотворжтъ своитѣ сили, да живѣжтъ като хора — нъ отъ друга страна пъкъ усѣщатъ нуждата, тъй като днесъ така наречения бракъ става все по-деликатно нѣщо, да си набавжтъ самостоятелно сжществувание, за да не зависжтъ отъ мжжьетѣ си.

Сжщото развитие ний виждаме въ индустрията. Числото на женитѣ, които сж били заняти въ индустрията послѣ послѣдното десетолѣтие е грамадно. Отъ 1882 до 1895 г. числото на тѣзи жени, което въ 1882 достигаше нѣщо $4^1/_2$ милиона, се въскачи на $6^1/_4$ милиона. Да, тева е все пакъ една социална революция.

А кое е по-нататъшното слѣдствие на това разложение на свободното поприще, на свободната наука и искуство? Че едно безбройно множество мѫжье поглежда къмъ богати жени! Богата жена — това е послѣдната цѣль. Не докарва ли занятието достатъчно сѫществувание, жени се за пари — християнския бракъ става чиста търговия!

Че това произвежда едно състояние на неприятность, на безпокойствие, за което професоръ Циглеръ въ Щрасбургъ трѣбваше да каже: „Единъ трѣпетъ, като отъ идяще чудовище минава прѣзъ свѣта" — това е истина: чудовишното иде, това значи чудовишното отъ гледна точка на днешното общество, естественото отъ наша гледна точка — то иде. И това идяще е социалната революция, въ началото на която и ний се намираме. Вий нѣма нужда да се страхувате, че ний мислимъ за вили и пушки. Блунтшли, извѣстния ученъ по държавното право, въ своя държавенъ лексиконъ — излѣзълъ въ 60-тѣ години — има едно прѣдложение, което искамъ да ви прочетѫ; (нъ сѫщо ще забѣлѣжѫ въ скобки, че ако разгледате най-новото издание, не ще го намѣрите; Блюнтшли именно забѣлѣзва, че това прѣдложение е орѫжие въ рѫцѣтѣ на социалъ-демокрацията, защото е съвсѣмъ право и скоро го заличва отъ книгитѣ си. Това е още едно доказателство за свободата и независимостьта на хората на науката! Какъ изглежда съ свободата и независимостьта на науката, това ви показва познатия на Васъ проектъ за приватъ-доцентитѣ). И така Блюнтшли казва: „Революция е всѣко прѣобразувание отъ дъно, било по миренъ или насилственъ начинъ". Прѣобразувание отъ основа--това е нужния продуктъ на днешния общественъ порядъкъ. Всички фази, прѣзъ

които ще мине развитието, нэ може отдѣлната личность да опише, защото никой человѣкъ не може да каже какво става утрѣ, а камоли какво ще стане слѣдъ ѐдна или пȍ-вече години, а даже и слѣдъ десетки години.

Нъ, разбира се, срѣщу насъ се исипватъ цѣль купъ обвинения: първо, че ний сме искали насилствена революция. Защо да отричамъ, че бѣше врѣме, когато ний мислѣхме за това? Нъ прѣди 10 години вече азъ обявихъ буквално въ нѣмския Райхстагъ, че една насилствена революция вече не е нужна. Голѣмитѣ революционери, това не сѫ социалъ-демократитѣ, това сѫ тѣхнитѣ заклѣти врагове. Господинъ Фонъ Штумъ напр., господинъ Крупъ, това сѫ революционеритѣ par excellence, това сѫ хората, които правѭтъ социалъ-демокрацията. Отъ една страна се градѭтъ сума черкви, за да повърнѫтъ свѣтътъ въ срѣднитѣ вѣкове, а отъ друга страна се построяватъ много по-вече фабрики и въ фабрикитѣ, тамъ се организира и регламентира революцията, тамъ идеитѣ дохаждатъ отъ глава въ глава, много по-нудително, отъ колкото отъ попа на анвона.

По-нататъкъ ни нападатъ, че сме противъ отечеството. Ний се боримъ противъ много въ Германия по простата причина, че го намираме лошо, несправедливо, заслужвающе да се прѣмахне и нуждно да се поправи. Противъ всичко ний вървимъ съ голѣма енергия, което ни се вижда не добро, което не е годно — Ubi bene ibi patria се казва въ познатата студенческа пѣсень; а това може и работника да каже. Работника се бори на земята, на която той е роденъ, въ която е възпитанъ, чийто езикъ и обичаи познава, въ чийто отношения той живѣе; и стрѣми се той да прѣобра-

зува тѣзи си идеи както трѣбва. Па и отечеството, каквото е днесъ, отдавна ли го имаме, старо ли е? Трѣбва ли да напомнѭ за врѣмето въ началото на това столѣтие, за драмата, която прародителитѣ на сѫщитѣ нѣмски князье дадохѫ на цѣлия свѣтъ, и които днесъ ни се показватъ като прѣдставители на отечеството? Трѣбва ли да напомнѭ врѣмената на Реинския съѭзъ? Трѣбва ли да Ви напомнѭ за това, какъ най добритѣ мѫжье на народа, въ първа линия прѣдставителитѣ на нѣмското студентчество дълго врѣме се гонѣхѫ, прѣслѣдвахѫ и обѣсвахѫ, както днесъ насъ, социалъ-демократитѣ? Трѣбва ли да споменѫ за прѣслѣдването на демагозитѣ, за прѣтръсвателната коммиссия, за дългогодишния затворъ, който подкоси живота на най-добритѣ мѫжье на нѣмското студенчество, който направи невъзможна дѣятелностьта на профессори съ имена като Ернстъ Моритцъ Арндтъ? И така, това отечество, което днесъ поставятъ тъй напрѣдъ е извънмѣрно новъ продуктъ. Трѣбва ли да напомнѭ за добродѣтелния съѭзъ, за мизерната игра на нѣмскитѣ князье срѣщу нѣмския народъ въ 1848/49 г., за вѣроломството, за прѣдателството, за подлостьта, която се изигра срѣщу нѣмския народъ? Слѣдъ туй 1866! Не въстанѫхѫ ли тогава нѣмци срѣщу нѣмци по приказанието на своитѣ князье? Вий виждате, нѣмското отечество е чрѣзмѣрно ново. По настоящемъ се гледа да се защитѭтъ по всѣкакъвъ начинъ нѣмско-австрийскитѣ интереси срѣщу славянството — нъ въ 1866 г. се прѣдадохѫ тѣзи нѣмски братя на славянството и при това се викаше „урра“.

Голѣмата национална държава, както не отдавна е създадена е една необходимость за защита

интереситѣ на господствующитѣ класси, прѣди всичко на капитализма. Голѣмъ вътрѣшенъ пазаръ, единствена митническа линия, защита на търговскитѣ интересси въ странство чрѣзъ голѣма военна сила и чрѣзъ флота — това сѫ естествени, безсъмнѣни условия, които трѣбва да постави тази буржоазия въ модерната държава.

Отъ друга страна, кой може да оспорва, че въ това отношение ний сме излѣзли извънъ националната държава? Голѣма часть отъ нѣмскитѣ продукти се испраща въ странство; въ послѣдната година напр. нѣщо въ стойность около 4.000.000.000 марки. Безъ този износъ до извѣстна степенъ нѣмската държава не може да сѫществува, нарушението на тази търговия ще прѣдизвика силни загуби въ културното развитие на Германия. Митническитѣ и търговски договори сѫ международни условия. Ний видѣхме, че се основа пощенски съюзъ за цѣлия свѣтъ—едно съвсѣмъ интернационално учреждение. Ний имаме договори за защитата на духовната собственность на интернационална почва, ний имаме интернационално морско право, едно интернационално мѣрение, сдружаване съ интернационални цѣли, научни конгресси, лѣкарски конгресси за естественитѣ науки и географията. Ний имаме международни работнически конгреси. Въ забѣлѣжителния Февруарски приказъ отъ 1890 г. даже самъ нѣмския императоръ тържествено заявява, че е нужно щото различнитѣ правителства въ Европа да разглеждатъ, съ цѣль за законно регулиране, всички онѣзи въпроси, които работницитѣ сѫ разисквали въ своитѣ международни конгресси. Преди това ний бѣхме най-лошитѣ отечество-прѣдатели, тъй като ний бѣхме, които посѣщавахме международнитѣ конгресси. Ний имахме

прѣзъ тази година въ Цюрихъ конгрессъ за защита на работницитѣ, на който бѣхж прѣдставени хора отъ различни партии за общи работи. Ний имаме интернационални конгресси за мира. Най послѣ, това е най-величественото културно изобрѣтение, че чрѣзъ изучванието на езицитѣ, чрѣзъ распрѣскване на печата се даватъ духовнитѣ произведения на културнитѣ народи всѣкиму, който има желание за културно развитие. Да, вий сами, студентитѣ, — би ли била възможна безъ тази интернационална работа стъпеньта отъ образование, която сте добили и ще добиете? Какво е стара Гърция? Какво е старий Римъ? На всѣки случай не нашето отечество! Ний виждаме по-нататъкъ какъ националния капиталъ се поставя въ всички възможни прѣдприятия. Единъ отъ господата въ Райхстага, който трѣбва да знае, обяви, че само нѣмския капиталъ е вложенъ въ южноамериканскитѣ държави, и се въскача нѣщо до хилядо и петьстотинъ милиона. Единъ отъ Вашитѣ професори, господинъ Шмолеръ, обнародва, че процентитѣ, които истегля нѣмския капиталъ отъ капиталистическитѣ прѣдприятия въ странство достигатъ годишно до 500,000.000 марки. И така, Вий виждате, че ний се намираме тъкмо въ срѣдата на интернационализма.

Нъ ний искаме още по нататъкъ да развиемъ този интернационализмъ. Ний не сме готови, нито наклонни да отидемъ въ международната бъркотия, както обичатъ да казватъ. Защо ще се откавваме отъ нашия езикъ, отъ нашитѣ обичаи? Ний искаме друго нѣщо да прѣмахнемъ — народната ограничность и шувенизма. Ний искаме да видимъ до най-висока степенъ развито мирното стрѣмление къмъ исканията на културата, на всеобщото благо

на человѣчеството, и за това ний сме интернацианилисти. Ний искаме съ една дума народното побратимяване. Християнството учи: всички хора сѫ братя — въ дѣйствителность обаче и сѣнка нѣма отъ това. А това, което ний социалъ демократитѣ искаме да осѫществимъ е: человѣцитѣ да станѫтъ наистина братя и сестри.

И ако нашитѣ управляющи господа въ Европа се събиратъ ту въ Петерсбургъ, ту въ Буда-Пеща, ту въ Хомбургъ или Вѣна или въобще кѫдѣто и да е и държѫтъ рѣчи и гарантиратъ, че никой отъ тѣхъ не ще наруши мира — ако нѣмския императоръ открито заявява въ Петерсбуръ: „Повдигне ли се нѣкой нарушитель на мира, то азъ ще стоѭ на Ваша страна, Ваше Императорско Величество, рамо до рамо за да унищожимъ миронарушителя“ — хей, дяволъ го взелъ, нима това е истина, — а азъ не се съмнѣвамъ въ него — за чий дяволъ тогава съ нужни тѣзи въоружения, които изискватъ хиляди и хиляди милиона и цвѣтътъ на нацията, за да се заведе нѣкой день въ една унищожающа народитѣ война?! А тогава, всички милиони, които днесь се харчѫтъ за толкова противокултурни цѣли, ще могѫтъ да се употрѣбѫтъ за дѣйствително културни и общеполезни цѣли, — а това иска социалната-демокрация. Това прѣслѣдва тя.

Многократно спомѣнѫтия отъ менъ професоръ Циглеръ се обрѫща въ края на своята книга къмъ ученицитѣ съ слѣдующитѣ думи: „Създайте си единъ идеалъ!“ Да, почитаеми Госпожи и Господа, създайте си единъ идеалъ! Човѣкъ може да има различни идеали. Може да има идеала за едно добро сѫществувание. Само по себе не е лошо! И азъ никого не упрѣ-

кавамъ. Човѣкъ може да има идеала да помогне на отечеството си — наистина да помогне, т. е. на своя народъ да помогне. Сжщо това е единъ хубавъ идеалъ. Нъ человѣкъ може да има единъ трети идеалъ — идеала да помогне на человѣчеството и това най хубавия идеалъ, този идеалъ имаме ний, за този идеалъ и Васъ съвѣтвамъ.

Госпожи и Господа, скоро ще прогърми въ хиляди християнски черкви отъ анвона: Миръ на земята и благочестивъ животъ на человѣцитѣ! Стотини и хиляди години тази дума напусто се е раздавала. Погрижете се, щото най-сетнѣ това на дѣло да стане!

Берлинъ, *1 Юний, 1898 г.*

Българ. социалъ-демократическа Библиотека № 15.

ОТДѢЛЪ ЗА РАБОТНИЦИТѢ кн. V.

ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТЬ

отъ

СИМОНЪ ДИКЩЕИНА.

(преводъ отъ полски)

Г. Бакаловъ.

ТЪРНОВО,
Кооперативна печатница „**Работникъ.**"
1893.

ПОСВЕТЯВАМЪ

НА

ЛЮБИМИЯ СИ ДРУГАРЬ

покойния

СЛАВИ ХРИСТОВЪ БАЛАБАНОВЪ

Георги Бакаловъ.

ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТЬ.

Хубавичко и безъ задни мисли се взрѣте въ най-обикновеннитѣ явления на нашето общество. Какво ще видите?

Ще видите, че дѣто нѣма грабежъ, експлоатация, тамъ богатствата не растатъ.

Работникътъ, комуто иде отъ ржки и който работи денѣ и нощѣ, едвамъ си искарва прехраната. Който иска да забогатѣе, трѣбва да си хвани чираци, калфи и надничари, та тѣ да работятъ зарадъ него. Само отъ тѣхния трудъ той може да спечели нѣщо и то толкози повече, колкото по-много хора му работятъ. Най-богатия чокоинъ, макаръ и да е наслѣдилъ хиляди уврати най-плодородна земя, може да уголѣмява иманието си само тогава, когато чудото селски работници му изоратъ и засѣятъ полето, покосятъ му сѣното, съберагъ му житото и т. н.

Има хиляди такива ясни и убѣдителни факти. Не е мжчно да се разбере тѣхното значение. Но какво показватъ тѣ?

Струва ти се, че е много лесно да отговоришъ на туй питание, ще кажешъ. че богатствата трѣбва да принадлежатъ на труда, който ги произвежда.

Но кой прави туй заключение? Разбира се, че тия, които си присвояватъ плодоветѣ на чуждия трудъ, не могатъ го направи. Пъкъ работницитѣ наистина разбиратъ и често повтарятъ, че чифликчията живѣе на гърба на селския надничарь, че майсторътъ забогатява отъ труда на калфата, че

фабрикантина смучи пота на работника. Но понадалечъ отъ туй полу-съзнателно разбиране тѣ не отиватъ. Зеръ тѣмъ не се позволява да мислятъ.

Разбира се, че никакви закони не казватъ направо на работницитѣ, че тѣ не трѣбва да мислятъ. Но за да достигнатъ това, владѣющитѣ класси иматъ въ ржцѣтѣ си чудото най-различни срѣдства. Най-доброто имъ срѣдство е да истощаватъ работника съ изнорителна работа, да обръщатъ човѣка, който е „созданенъ по образъ и подобие божие," въ работнически добитъкъ. Сетнѣ, тѣ учжтъ работницитѣ, че неравенството между хората е основа на цивилизацията. Тѣ имъ хвърлятъ трохици, като на кучета, и съ тая си милостиня гледатъ да се покажатъ благодѣтели, а не грабители, каквито си сж. Тѣ не пропущатъ свѣтлината да грѣйне на работницитѣ. Тѣ забраняватъ тѣхнитѣ събрания, дружества и т. н. и т. н.

Но по нѣкога всички тия срѣдства не стигатъ. Особно пъкъ въ западно-европейскитѣ страни, дѣто работника е горѣ-долу образованъ, та не може да се заслѣпи дипъ лесно. Тамъ се явява науката, която се казва *политическа економия,* за да даде на господарующата класса послѣдня побѣда. И чудни работи върши тая политическа наука. Тая наука изслѣдва законитѣ въ развитието на обществеснитѣ богатства. Сжщо тъй, както зоологията изслѣдва законитѣ, по които се развива животния свѣтъ, пъкъ ботаниката—законитѣ на растителния свѣтъ. Но помежду тия науки има тази разлика:

Нито зоологията, като изучава животнитѣ, нито ботаниката — като наблюдава растенията, — не се грижатъ, дали открититѣ отъ тѣхъ закони врѣдятъ интереса на нѣкого си. А пъкъ политическата

економия само съ туй се занимава: да защищава интереситѣ на господарующитѣ класси.

Но на два бога никога не може да се служи. Като се моли за богатитѣ, политическата економия забравя правдата. Тя всѣчески се старае да убѣди работницитѣ, че всичко е добро на тоя най-харенъ божи свѣтъ.

Представителитѣ на такава „наука“ не пишатъ само ученнѣйши (ужъ) съчинения. Тѣ много често обичатъ да се обръщатъ къмъ „простата тълпа.“ Тѣ пишатъ популярни книги, книжки и книжчици и съ тѣхъ даватъ на работницитѣ, като духовна храна, цѣли купове лъжи, сборъ отъ найсмѣшни теории.

Нека послушаме, какъ такъвъ единъ „ученъ“ обича да се обръща къмъ работницитѣ.

—Най-напредъ, уважаемий труженниче, гордѣй се, защото твоя трудъ повдига нашето общество и т. н., а работницитѣ сж неговитѣ истински подпорки и т. н., За голѣма жалость само, въ туй време, когато богатитѣ иматъ всичко болнукъ, вий едвамъ можете да се прехраните съ своя трудъ. Туй е калпавото на нашето общество. Но какво да му правимъ, драгий ми, капиталътъ. . . .

Ласкавия говоръ на учения осмѣлява малко нѣщо работника.

— Какъ капиталътъ, пита той, какво има отъ туй, че капиталътъ. . . .

— Чуй ме, драгий ми. Ти работишъ и искашъ голѣма заплата зарадъ труда си. Но стопанинътъ на фабрикитѣ, на земитѣ, дѣто ти работишъ, дава капитала, та и нему се щѣ да спечели повече отъ своя капиталъ. *Туй е негово право.* А тъй като капиталиститѣ сж малко, пъкъ вий сте много, то

по-често вий сте принудени да ги търсите, а не тѣ васъ. И тъй. . . .

— И тъй ний, работницитѣ трѣбва за нашия трудъ цѣлия си животъ да прекарваме въ нѣмотия.

— Какво да се стори, драгий ми, такива сѫ законитѣ на политическата економия. Ала не бойте се. Вий може да пестите, та и вий сами да станете капиталисти. Само така ще подобрите участьта си.

Така говориха и така говорятъ представителитѣ на фалшивата наука. Но истинската политическа економия, на която интересътъ е правдата и само правдата, отдавна откри и съ убѣдителна ясность доказа, че *капиталътъ* не взема никакво *дѣятелно* участие въ произвежданието на богатствата; че владѣлецътъ на капитала или на срѣдствата за труда нѣма никакво право да взема туй, което произвеждатъ работницитѣ. Ако ли пъкъ при днешнитѣ условия капиталистътъ умѣе да си присвои най голѣмата часть отъ изработенитѣ продукти, той има да благодари само на особното си положение.

Безсмъртна заслуга на работническото дѣло, чрезъ изяснението на тоя въпросъ, направи великия нѣмски економистъ *Карлъ Марксъ*, единъ отъ основателитѣ на международното дружество на работницитѣ, авторъ на прочутото съчинение за „Капиталътъ,“ въ което е най-добрѣ изучена и раскритикувана сегашната економическа наредба.

Нека се постараемъ да дадемъ едно понятие за неговата теория на *принадената стойность* или на *надстойностьта*, която е основа на цѣлия му трудъ.

I.

Принадената стойность (надстойностьта), тъй както днесъ я разбира науката, може да се развива и да даде най-зрѣли плодове само въ такова общество, дѣто царува капиталистическата наредба. Затова трѣбва по-напредъ да кажемъ нѣколко думи за капиталистическата наредба въобще.

Тая наредба не е развита еднакво въ всичкитѣ европейски страни. Въ едни тя е напълно развита и е изличила всичкитѣ слѣди отъ едновременнитѣ економически системи. Въ други — тя не е още извършила това. Но на всѣкждѣ тя има едни и сѫщи характеристични черти, които ѝ придаватъ особенъ характеръ.

На всѣкждѣ капиталистическата наредба се крѣпи върху економическата зависимость на грамадното мнозинство на обществото — отъ неговото незначително малцинство, което държи въ ржцѣтѣ си всичкитѣ орждия на труда. Вслѣдствие на тая зависимость по-голѣмата часть отъ обществото кисне въ вѣчна сиромашия, макаръ и да работи много. А пъкъ една шепа хора, която нищо не работи, живѣе въ раскошъ и излишества, ползва се отъ всичкитѣ плодове на цивилизацията.

Впрочемъ тая черта не е отличителна черта само на капитализма. Тя е сѫществувала и въ по-първитѣ исторически епохи, презъ които е минало човѣчеството. Господството на размѣната е исключителния характеръ на капитализма. Членоветѣ на туй общество, дѣто капиталистическата наредба царува въ всичкитѣ клонове на економическия животъ, не произвеждатъ непосрѣдствено за себе си тия предмети, които имъ сж необходими за живѣяние.

Селянинътъ, земледѣлческия работникъ изработва самъ само часть отъ потрѣбнитѣ му предмети. Занаятчията ги произвежда твърдѣ малко. Пъкъ фабричния работникъ, — тоя типиченъ представитель на капиталистическата наредба, — никога не се ползува непосрѣдствено отъ продуктитѣ на своя трудъ. Всички произвеждатъ *стоки* и само слѣдъ като ги замѣнятъ съ пари, могжтъ да си купятъ потрѣбнитѣ нѣща. Селянинътъ трѣбва да искара на пазаря и да размѣни, да продаде своето жито; обущарьтъ или шивачътъ продаватъ своитѣ обуща или дрѣхи, а фабричния работникъ продава туй, що може да продаде, т. е. работническата си сила.

И така капиталистическата наредба се отличава съ туй, че въ нея силно е развито производството на *стоки,* които се распръскатъ между членоветѣ на обществото чрезъ значително развита и извънредно сложна *размѣна.*

Всичкитѣ стоки, назначени за размѣна, колкото и да сж различни помежду си, иматъ една обща черта, която позволява да се сравняватъ: човѣшкия трудъ ги е произвелъ. Тоя човѣшки трудъ, или подобрѣ неговото количество, потрѣбно за изработванието на стоката, изразено въ време, служи за измѣрение стойностьта на стокитѣ.

Да пояснимъ това съ примѣръ. Единъ тъкачъ получава за изработенитѣ си 100 аршина платно извѣстно количество жито а или пари б, защото, за произвежданието на сто аршина платно (т. е. за посѣванието на лена, за поението, за чесанието, предението, тъканието, бѣлението) е трѣбвало толкози човѣшки трудъ (т. е. толкози недѣли, дни, часове), колкото е билъ нуженъ за произвежданието на *а* количество жито (за изравянието, засѣванието,

жетвата, вършитбата и т. н.) или на *б* количество пари (за търсянието на златото, за очистванието му, превозванието му, издѣлванието на монети и т. н.). Ако по нѣкакъвъ начинъ се намалѣше количеството на труда, необходимъ за изработвание на платното, да кажемъ на два пѫти, то за 100 аршина платно нѣма вече да се дава *а* количество жито, а половина *а* (т. е. $\frac{a}{2}$), не *б* количество пари, а $\frac{б}{2}$.

Слѣдъ туй пояснение, нека се върнимъ къмъ предмета си.

Отъ дѣ се вfocusматъ богатствата, какъ растѫтъ имотитѣ — е питание, което интересува всѣкиго. То е главната точка, около която се въртятъ всичкитѣ препирни на ученитѣ економисти и неукитѣ простаци. На пръвъ погледъ хичъ не е мѫчно да се отговори на това питание. Всѣки е видѣлъ различни видове забогатяване. Управительтъ А спечели на лотария, търговецътъ Б получи богато наслѣдство, настойникътъ В се въсползува отъ имота на повѣренитѣ му сирачета. Такива примѣри знае всѣки, когато трѣбва да отговори на горнето питание. Но въпросътъ не е за такива отдѣлни примѣри не е за такова растение на богатството. Ако говоримъ по-вѣрно, то въ приведенитѣ примѣри е нѣмало никакво нараствание на богатствата. Управительтъ А е просто турилъ въ кесията си вносоветѣ на другитѣ играющи, Б и В сѫ заграбили имотитѣ на други. Никакво уголѣмявание е нѣмало. Имало е само ново раздѣление на отдавна сѫществующитѣ вече богатства.

Ний често говоримъ, че търговията е голѣмъ источникъ на богатствата. Много пѫти сме вижда-

ли, че дребнитѣ търговци, които сж купили ефтино, а продали скжпо, сж разбогатявали все повече и повече. Но и тия факти, макаръ до нейдѣ да се различаватъ отъ по-първитѣ, но трѣбва да се турятъ къмъ сжщата категория.

Да кажемъ, че търговецътъ А се е обогатилъ, като е купилъ ефтино отъ продавачътъ Б и я е продалъ скжпо на фабрикантина В.

Да кажемъ, че А е заплатилъ на продавача Б 1000 л. по-малко отъ колкото е трѣбвало, отъ колкото е струвала сжщинската стоиность на вълната, а че е взелъ за нея отъ купувача В 1000 л. повече отъ истинската ѝ стойность. Въ такъвъ случай А е спечелилъ и при купуването, и при продажбата. Но какво измѣнение е станало?

Двѣ хиляди лева отъ Б и В сж отишли у А. Но тѣ сж сжществували и отъ по-напредъ. Само че тогава тѣ сж лѣжали въ кесиитѣ на Б и В, а сетнѣ А ги е измъкналъ изъ тѣхъ. Нито съ парà не се е уголѣмило богатството. Измѣнило се е само неговото разпредѣление между А, Б и В.

И така, ний лесно можемъ да разберемъ, какъ нѣкои хора забогатяватъ чрезъ хитри економически спекулации. Но никаква търговска операция не може да ни обясни, защо растатъ богатствата на цѣли класси или на цѣлото общество.

Изворътъ на богатствата не се намира въ размѣната. Трѣбва да го търсимъ нейдѣ-си другадѣ, въ други крjгъ на човѣшката дѣятелность, въ крjга на производството.

Економиститѣ разбраха това добрѣ и тѣ търсиха въ производството, въ изработванието на стокитѣ извора на богатствата. Ето горѣ-долу какъ тѣ представляваха тоя процесъ:

Стопанинътъ на голѣмъ или малъкъ капиталъ (а туй, що се отнася до отдѣлния собственникъ, то се прилага и къмъ цѣлата капиталистическа класса) иска да го уголѣми. Тогава той го употрѣбява въ производството. Съ една часть отъ капитала си той съгражда, или купува фабрика и машини, съ друга часть си доставя суровъ материалъ, като вълна, кожи и др. т., а за останалия си капиталъ наема (хваща си) работници. Слѣдъ туй се начева произвежданието: кожата се изработва на мешини, вълната на платове. Слѣдъ година, мѣсецъ или недѣля работницитѣ получаватъ заплатата, за която сѫ се условили. Пъкъ собственникътъ, зарадъ вложения въ производството капиталъ, слѣдъ като си искара разноскитѣ, добива още по 10, 15, 20, 50 °|₀ печалба, споредъ обстоятелствата.

Всичко, става по вѣчнитѣ закони на справедливостьта.

Всѣки е награденъ по заслугитѣ си. Работницитѣ даватъ *само* своя трудъ, затова работническата заплата имъ стига. На капиталиста се пада много повече. Той набавя машинитѣ и суровия материалъ, той дава занятие на работницитѣ. При това, като си влага паритѣ въ производството, капиталистътъ незнае, дали ще спечели; той може и да загуби. Затова капиталистътъ трѣбва да бѫде награждаванъ и за дѣто взима участие въ производството, и за дѣто рискува капитала си.

Но правичката да кажемъ, и туй нагледъ правилно представление и пояснение на предмета нищо не ни обяснява.

Показанъ ни е само тоя фактъ, че капиталистътъ получава пари, печала отъ своя капиталъ.

че като е вложилъ, напримѣръ, въ една шаечена фабрика, да кажемъ, 100,000 л., той получава слѣдъ година 120,000, т. е. 20,000 лева, ний трѣбва да се попитаме: отъ дѣ сѫ дошли тѣ? Тука повечето „учени“ економисти се мѫчиха да заобиколятъ, да премълчатъ на туй питание и се задоволяваха съ нищо-незначащитѣ доводи за риска на капитала. Само социалистическата економия отговори на туй питание както трѣбва.

Очевидно е, че тия 20,000 л. сѫ се взели отъ туй, че капиталистътъ е продалъ изработенитѣ въ фабриката шаеци за една сумма по-голѣма, отъ колкото е струвалъ купения суровъ материалъ (вълната). За шаяка капиталистътъ получава повече отъ колкото е заплатилъ за вълната, защото шаякътъ има по-голѣма стойность. Питанието: отъ дѣ се вэематъ 20,000 л.? се измѣня въ друго питание: какъ расте стойностьта на вълната въ време на производството, въ време на изработванието ѝ на шаякъ?

Ний вече знаемъ, че стойностьта на всѣка стока (та и на шаяка) се опредѣля отъ количеството на човѣшкия трудъ, който се съдържа въ нейното изработване. Ний знаемъ, че тая стойность може да се увеличава само тогава, когато се увеличава количеството на труда, който е необходимъ за изработванието на извѣстенъ предметъ. Затова ако казваме, че стойностьта на вложенитѣ въ производството предмети (въ тоя случай — на вълната) се е уголѣмила, то туй значи, че се притурилъ къмъ тѣхъ човѣшкия трудъ. Сега трѣбва да видимъ, отъ дѣ се е взелъ тоя трудъ.

За да се изработи шаякътъ трѣбватъ три главни нѣща: 1) суровъ материалъ, т, е. вълна; 2)

машини и спомагателни материали (вжглища, газъ, дървепо масло за мазание на машинитѣ и др. т.) и 3) човѣшки трудъ. Вълната сама по себе си не може да прибави трудъ, нито да увеличи стойността; тя преминава презъ производството и всичкия човѣшки трудъ, който се съдържа въ нея, тя пренася върху плода на фабрикацията, върху шаяка. Машинитѣ не прибавятъ никаква нова стойность къмъ продукта. Или по́-добрѣ, тѣ принасятъ толкова нова стойность, колкото сж изгубили отъ себе си, като сж били употрѣбявани. Сжщото може да се каже за спомагателнитѣ материали. Палянието на газа, употрѣбението на дървеното масло сж увеличили стойността на продуктитѣ само до толкова, до колкото сж стрували самитѣ тѣ, до колкото тѣ сж пренесли своята стойность къмъ стойността на продуктитѣ. Ако изгорения газъ е струвалъ хиляда часа трудъ, то стойността на продуктитѣ се е увеличила съ хиляда часа трудъ, ни единъ часъ повече, ни единъ часъ по́-малко.

Остава ни само послѣдния факторъ на производството; човѣшкия трудъ. Работникътъ, който прибавя къмъ мъртвитѣ, употрѣбени при фабрикацията продукти, своя трудъ и измѣня вълната въ шаякъ, повдига нейната стойность. Неговия трудъ произвежда шаяка и увеличава, *опаричва* стойността на употрѣбенитѣ предмети. Сега капиталистътъ получава за шаяка 120,000 л., т. е. работническия трудъ му донася 20,000 л, печалба.

Виждаме, каква роля играе работническия трудъ въ производството; виждаме, че безъ него стойността не може да расте. Но до тука не сме още забѣлѣзали никаква експлоатация. Работникътъ получава заплатата си и въ замѣна на нея той

увеличава стойностьта на произведенитѣ предмети. На „услугата“ на капиталиста, работникътъ отговаря съ „услуга.“ Нека сега да видимъ, каква е тази „услуга?“

Капиталистътъ, комуто сж нужни за производството работници, отива на работническия пазарь и търси потрѣбнитѣ си работнически сили. На пазаря той намира работници, които му предлагатъ туй, що могатъ да му предложатъ. Не себе си, защото времената на робството се минаха. *Не своя трудъ,* защото тѣ още го нѣматъ и чакъ въ фабриката той може да се прояви. А само и *единствено своята работническа сила.* Понеже въ нашето капиталистическо общество всичкитѣ потрѣби се насищатъ съ стоки, то и работната сила, която работникътъ предлага, е просто *стока* зарадъ капиталиста. За работническата сила капиталистътъ плаща тъй, както и за всѣка друга стока, т. е. споредъ нейната стойность. А знаемъ вече, че стойностьта на всѣка стока се опредѣля отъ количеството на човѣшкия трудъ, необходимъ за нейното произвеждание. Слѣдователно и работническата сила, та и заплатата на капиталиста за нея (работническата заплата), зависи отъ количеството на човѣшкия трудъ, който е потрѣбенъ за нейното произвеждание.

За произвеждание работническа сила у работника, нему трѣбва храна, облѣкло и въобще удовлетворение на физическитѣ му нужди. Освѣнь това, той трѣбва да изучи занятието, къмъ което ще прилага работническата си сила. Храната, облѣклото, учението — всичко туй иска човѣшки трудъ, иска разноски, всичко туй повдига стойностьтз на работническата сила. Като продава своята сила, ра-

ботникътъ трѣбва да се старае, щото полученитѣ отъ него парѝ (злато или сребро) да съдържатъ въ себе си толкова трудъ, колкото е билъ потрѣбенъ за да се поддържа цѣлата му работническа сила — ако той я продаваше за винаги. Но тъй като той я продава само за извѣстно време, за мѣсецъ, за недѣля или за день, — той получава сумма, която е само незначителна часть отъ стойностьта на цѣлата му работническа сила, но която струва тъкмо толкози, колкото струватъ разноскитѣ за произвеждането на работническата сила за единъ мѣсецъ, недѣля или день. Ако капиталистътъ купува работническата сила за четире лева на день, то туй значи просто, че трѣбватъ 4 лева на день, за да се произведе работническата сила (да се поддържа работника) презъ единъ день.

За тия четире лева капиталистътъ иска отъ работника трудъ. Работникътъ добрѣ знае, че неговата работническа сила е купена не за хубость — и захваща да работи. Той чепка вълната, прѣде, тъче и др. т., той придава своя трудъ къмъ предметитѣ, които обработва, той имъ прибавя стойность. Всѣки часъ, всѣка минута неговата дѣятелность и задължението му къмъ капиталиста се намаляватъ и подиръ нѣколко часа, — да кажемъ подиръ шесть, — той е толкова работилъ надъ предметитѣ, толкова е уголѣмилъ тѣхната стойность, колкото е получилъ отъ капиталиста въ замѣна на своята работническа сила. Съ други думи, той е повдигналъ стойностьта на вълната до висотата на своята

*). Разбира се, че тия цифри сѫ само предполагаеми. Ний ще попитаме българския работникъ: често ли той получава четире лева на день? По-нататъкъ ще приведемъ други по-убѣдителни цифри, защото се основаватъ на факти.

заплака, т. е. до четире лева. *) Слѣдъ туй той свършва работата си, налага си калпата и си отива.

Ужъ тъй трѣбва да бѫде, ала не е тъй. Капиталистътъ си казва: наистина стойностьта на вълната се увеличи, но до толкова, до колкото се исхабиха машинитѣ, до колкото струваше работническата заплата. За него това е малко. Той си мисли: ако суровия материалъ (вълната), употрѣбенъ въ единъ день отъ работника, струва 20 лева, ако работникътъ е исхабилъ машинитѣ и спомагателния материалъ за два лева и стойностьта на неговата работна сила (работничаската заплата) струва 4 л., то изработения отъ него шаякъ ще има 26 л. Никаква печалба азъ не ще имамъ и цѣлия ми капиталъ ще хвръкне на вѣтъра.

Разбира се, че капиталистътъ не може да позволи такова нѣщо. Той е вложилъ капитала си въ производството, за да спечели нѣщо. На работника той казва, че е купилъ не неговата работническата сила, а дневния му трудъ, *) че работническата заплата не е заплата зарадъ разноскитѣ за произвеждането на работническата сила. Или по-добрѣ, капиталистътъ нищо не казва, зарадъ него говорятъ ученитѣ економисти, които пазятъ неговитѣ интереси. А той самъ просто не позволява на работника да излѣзе изъ работилницата и му заповѣдва да работи по-дълго време. Работникътъ, който нѣма никакви инструменти и затова зависи отъ фабрикантина, работи цѣлъ день по десеть, дванайсеть, четирнайсеть и по повече часо-

---

*) Винаги трѣбва да се обръща внимание на разликата между *работническа сила* и *работнически трудъ*. Главната характеристична черта на буржуазната политическа економия е, че тя замазва тая разлика.

ве. И макаръ съ шестьчасовия си трудъ напълно да е отплатилъ задължението си къмъ капиталиста (своята дневна работническа заплата), но той работи по четире, шесть, осемь и пр. часа повече, и работи *даромъ*. Освѣнъ шесть часа *заплатенъ* трудъ, той доставя на капиталиста още четире, шесть, осемь часа *незаплатенъ* трудъ. Презъ тия четире, шесть, осемь часа той употрѣбява ново количество вълна и като работи надъ нея, прибавя ѝ, принажда ѝ нова *принадена стойность, надстойность*, която влиза въ ръцѣтѣ на капиталиста.

Да пояснимъ това съ примѣръ. Нашия работникъ, като работи шесть часа, употрѣбява вълна за 20 л. и спомагателенъ материалъ — за 2 л.; стойностьта на работната му сила струва 4 л. Изработения за 6 часа трудъ шаякъ има 26 л. стойность. Да кажемъ, че капиталистътъ макаръ и да е заплатилъ за *работническата сила*, иска отъ работника *дванайсеть-часовъ трудъ*. Презъ тия дванайсеть часа работникътъ ще употрѣби два пѫти повече вълна, ще исхаби два пѫти повече спомагателенъ материалъ и машинитѣ, т. е. вълна за 40 лева и машини — за 4 лева. Къмъ тѣхъ той ще принади стойность толкози, колкото може да прибави шестьчасовия трудъ, т. е. — понеже стойностьта на шесточасовия трудъ (толкова той е въ работната сила на нашия работникъ) струва четире лева, — осемь лева, отъ които само за четире капиталистътъ е заплатилъ на работника. Изработения шаякъ ще струва само 40 (стойностьта на вълната) и 4 (стойностьта на исхабенитѣ машини и спомагателни материали), и 4 (стойностьта на работната сила), и 4 (стойностьта, която работникътъ произвежда отъ 6 — 12 ч.) = 52 лева, отъ които 48 л. взема

фабрикантинътъ. Като си извади разноскитѣ, оставатъ му четире лева. — незаплатения трудъ на работника, — които сж неговата печалба.

Само единъ работникъ докарва на капиталиста всѣки день по четире лева печалба. Да кажемъ, че въ фабриката има сто работника, които работятъ триста дни презъ годината, то всѣка година капиталистътъ грабе отъ тѣхъ 12,000 л. незаплатена, *принадена стойность* (надстойность).

Само така се уголѣмяватъ имотитѣ, само така капиталитѣ донасятъ по 10, 15, 20 и 50 %, взети отъ *незаплатения трудъ,* отъ *принадената стойность.*

Капиталистътъ може да говори за своето право да взема проценти, за риска на капитала си, за благодѣянията, които прави на работницитѣ, като имъ дава работа. „Ученитѣ“ економисти могатъ да доказватъ справедливостьта на капиталистическитѣ искания. Но работникътъ, като се опира на послѣдната дума на науката, ще имъ отговори: „вашитѣ права да вземате проценти, да се възнаграждавате за риска на капиталитѣ си сж права само затуй, защото въ вашитѣ ржцѣ сж орждията на труда, защото това ви дава възможность да ни принуждавате да работимъ толкова дълго време, до колкото си щѣте. Но неопровержимъ фактъ е, че за всичкитѣ си богатства намъ и само намъ трѣбва да благодарите, че отъ нашия *незаплатенъ* трудъ, отъ нашата *незаплатена* кръвь и отъ *незаплатения* ни потъ вий можите да живѣете въ раскошъ и да натрупвате капитали, които въ вашитѣ ржцѣ сж менгемя за изстискване на нашитѣ сили.“

Приведения по-горѣ примѣръ, съ който искахме да покажемъ, какъ происхожда надстойностьта

или печалбата на предприемача, бѣше основанъ на произволни цифри. Затова слѣдствията може да се покажатъ нѣкому безосновни или поне невѣрни. Сега ще се помѫчимъ да подкрѣпимъ нашитѣ заключения съ два примѣра, взети отъ живота, гдѣто вмѣсто съ произволни количества ще имаме работа съ реални цифри, които умѣятъ да убѣждаватъ по-добрѣ отъ всѣкакви доводи. Тия цифри сѫ заети донейдѣ отъ Маркса. *)

Производството на памученитѣ издѣлия е едно отъ най-распространенитѣ въ Англия. Машинитѣ сѫ отдавна въведени въ него, па̀рата отдавна е станала тамъ двигателната сила, а работницитѣ отдавна сѫ влѣзли въ редоветѣ на пролетариата. Предприемачитѣ забогатяватъ бързо и лесно, печалбитѣ имъ дохождатъ до грамадна висота. Тука ний привеждаме примѣръ, въ който печалбитѣ макаръ и да не сѫ дипъ скромни, но пъкъ и съвсѣмъ не сѫ преувеличени.

Отъ 447,500 лева (горѣ-долу) годишни вносове, които сѫ потрѣбни за производството, фабрикантинътъ взема стоки за 530,000 лева. Печалбата е, значи, 82,500 лева, или 18 °|₀. Тоя процентъ, както се знае, съвсѣмъ не е високъ. А при все това, експлоатацията на работника е ужасна.

За да докажемъ това, нека погледнемъ по-отблизо расхода на това производство. А за да улеснимъ смѣтката си, то нека вземемъ намѣсто години — недѣли. Туй измѣнение никакъ не ще повлияе на резултата.

Въ нашата фабрика работятъ съ машини.

---

*). Das Kapital, T. 1, 2 издание, стр. 209.

10,000 вретена, които се движатъ съ парна машина, всѣкога се въртятъ, а всѣко вретено може да произведе на недѣля (разбира се, че при помощьта на работника) единъ фунтъ (т. е. половинъ килограмъ) прѣжда. Понеже има 10,000 вретена, то фабриката може всѣка недѣля да превръща 10,000 фунта памукъ въ 10,000 фунта прѣжда, ако нѣмаше никакъвъ дрѣбъ. Но обикновенно при производството пропадатъ 6 °|₀ памукъ. Затова, за да се произведатъ 10,000 фунта прѣжда трѣбватъ не 10,000, а 10,600 фунта памукъ. Единъ фунтъ памукъ струва (презъ 1871 г. въ Англия) 65 ст. А цѣлия суровъ материалъ, потрѣбенъ за всѣкинедѣлното производство, ще струва 65 ст. п 10,600 = = 6,890 лева. За да се преработи всичкия този памукъ на прѣжда, трѣбватъ още, както знаемъ, машини, спомагателенъ материалъ и работнически трудъ. Машинитѣ (т. е. вретената и парната машина) струватъ 200,000 лева. Веднажъ купени, тия машини не се исхабяватъ за една година, а служатъ много дълго. Пресмѣтнато е, че като работятъ цѣла година, тѣ губятъ 10 °|₀ отъ стойностьта си, т. е. 20,000 лева. А недѣлното исхабяване на машинитѣ или недѣлнитѣ разноски за тѣхъ ще бѫдатъ 50 пѫти по-малки, т. е. ококо 400 л. Керията за фабриката струва около 120 лева. Отъ спомагателнитѣ материали вѫглищата струватъ 90 л., дървеното масло сѫщо 90 лева, газътъ 20 и другитѣ разноски около 20 лева. Заедно памукътъ и спомагателнитѣ материали (като се смѣта и кирията) струватъ 6,890 и 400 и 90 и 90 и 20 и 20 и 120 = 7,220 лева. За да се изработи отъ тия материали прѣжда, трѣбва работническа сила. Фабрикантинътъ наема 135 работника (като брои около

по 74 вретена на всѣки работникъ *). За тѣхната работническа сила фабрикантинътъ плаща толкова, колкото е необходимо за нейното произвеждание, т. е. колкото струватъ храната, облѣклото и другитѣ потрѣби, необходими за поддържание силата на работника, да кажемъ 1·50 л. Цѣлата недѣлна заплата на всичкитѣ работници струва 1·50. по 6. по 135=1215 лева.

Ако работницитѣ работѣха само за себе си, т. е., ако притуряха къмъ обработения отъ тѣхъ памукъ само толкози стойность, колкото сами сж получили отъ фабрикантина, то въ стойностьта на изработената въ една недѣля прѣжда трѣбва да се намиратъ само стойностьта на помука (6,890) и стойностьта на исхабенитѣ машини (400) и стойностьта на наетото помѣщение (120) и стойностьта на употрѣбенитѣ спомагателни материали (20 и 20 и 90 и 90 и 220) и стойностьта на работническата заплата (1,215). Всичко 8,845 л. Слѣдователно, изработената презъ недѣлята стока трѣбва да бжде продадена за 8,845 лева.

Но фабрикантинътъ я продава по-скжпо. За единъ фунтъ прежда той взема 1 левъ и $7\frac{1}{2}$ ст., а за 10,000 фунта (1·075 ст. по 10,000) — 10,750 л., т. е. 1,905 л. (10,750—8,845) повече отъ колкото би трѣбвало.

Ако той взема повече за прѣждата, то е очевидно, че произведената прѣжда има по-голѣма стойность, т. е., че се е прибавила нова стойность, принадена (надстойность), която съвсѣмъ нѣмаше преди наченванието на производството и която мо-

*). Марксъ, стр. 811.

жаха да произведатъ само работницитѣ, работящецъ по-дълго, отъ колкнто е трѣбвало, за да се исплатятъ, да прелѣятъ на продукта тая стойность, която тѣ сѫ взели отъ фабрикантина (т. е. повече отъ колкото трѣбва за исплащанието на работническата заплата). Зиядѐто, т. е. 1,905 лева, е просто резултатъ на тоя принаденъ трудъ, на принадената стойность, надстойностьта, която си обсебва фабрикантина, безъ да заплаща нѣщичко.

Работницитѣ сѫ получили за недѣлната си работа 1,215 л. Но слѣдъ една недѣля тѣ не само връщатъ тая сумма, но притурятъ на памука още нова стойность, зарадъ която тѣ нищо не сѫ получили, прибавили сѫ 1,905 лева незаплатена стойность. Къмъ 1,215 л. заплатена стойность тѣ притурятъ 1,905 л. незаплатена, която фабрикантинътъ си присвоява съвсѣмъ даромъ, само затова, че той може да принуди работника да работи по-дълго, отъ колкото му трѣбва за покривание на необходимитѣ разноски за поддържанието си.

Сега тия цифри ясно ни показватъ до какви размѣри достига експлоатацията на работническитѣ сили. Ако за тая ѝбиръ ний искаме да сѫдимъ само отъ общата сумма на фабрикантовата печалба, то не щѣхме да узнаемъ много нѣщо. Разноскитѣ за суровитѣ материали, за машинитѣ щѣха да ни пречатъ, да ни затулятъ очитѣ. Само слѣдъ като махнемъ тѣхъ, ний можемъ да видимъ, отъ една страна, необходимия за поддържание на работника трудъ, отъ друга — принадена, отъ една страна — заплатената стойность, отъ друга — незаплатената, изсмукана изъ работника надстойность. Само тѣхното взаимно отношение, т. е. отношението на незаплатения, даровия трудъ на работника къмъ за-

платения, — туй що Марксъ нарича уровень *(степень) на надстойностьта*, — ни показва съ пълна ясность, колко голѣмо е надмощието на капиталиста надъ работника. Отъ степеньта на процентовия доходъ (въ дадения случай тя се равнява на 18 %) ний нищо не виждаме. Чакъ когато намѣримъ *уровеня на надстойностьта*, т. е. отношението между незаплатения и заплатения трудъ, между незаплатената стойность, — чакъ тогава всичко ни става ясно. Въ нашия примѣръ туй отношение се равнява на 1,905: 1,215 = 156: 100. На 100 заплатенъ трудъ се пада 156 незаплатенъ, или съ други думи — *незаплатения трудъ е повече отъ единъ пжть и половина, трае повече отъ единъ пжть и половина, отъ колкото заплатения трудъ.* Работникътъ, слѣдъ като свърши потрѣбната за себе си работа, слѣдъ като си е отплатилъ задължението къмъ капиталиста, трѣбва още веднажъ и половина да остане въ фабриката, за да работи даромъ на фабрикантина. Ако работния день трае 10 часа, то *само 4 часа работникътъ посветява за себе си, а 6 часа отдава на фабрикантина* за увеличение на неговата печалба. *)

Така се представа предъ нашитѣ очи „свободното“ отношение между капитала и труда!

При това *уровеньтъ на надстойностьта* въ нашия примѣръ съвсѣмъ не е голѣмъ. Често намираме въ разнитѣ клонове на производството цифри, които завчасъ биятъ въ очи. Въобще височата

---

*). Понеже незаплатения трудъ на работника се отнася къмъ заплатения, както 156 : 100, то работникътъ, който работи 256 часа, отдава на фабрикантина 156 часа; а отъ 10 часа той толкова по-малко ще отдаде, колкото 100 е по-малко отъ 256, (x:10 = 100:256; x = 3·91), т. е. 6 часа и 3 минути.

на *уровеня на надстойностьта* се измѣня много. Не само въ разнитѣ области на труда и въ разнитѣ страни тя е различна, но и въ всѣки клонъ на промишленностьта тя се измѣня съ времето, заедно съ развитието на капитализма и машинното производство. За тия измѣнения ще поговоримъ посетнѣ. А сега нека приведемъ още единъ характеристиченъ примѣръ, който показва до какви размѣри може да достигне *уровеньтъ на надстойностьта.*

Отъ едро-промишленната страна, отъ областьта на производствсто, дѣто машинитѣ отдавна сѫ замѣстили рѫчния трудъ, нека преминемъ къмъ такива занятия, гдѣто занаятчийския трудъ играе найважна роля, гдѣто нѣма още машини, гдѣто даже раздѣлението на труда се намира на много низко стѫпало.

Въ България кундураджилъкътъ се намира въ туй състояние. Обущата се изработватъ въ частни дюкени подъ окото на майстора, съ помощьта на калфи и на съвършенно безплатния трудъ на чирацитѣ. До колко е тежка тая работа, знаятъ всички, които сѫ горѣ-долу запознати съ живота на българскитѣ занаятчии. Статистически данни нѣмаме до сега. Работата трае по 16 часа катадневно съ малко почивка. Кожата и другитѣ материали набавя майсторътъ. Той плаща на калфитѣ си на парче.

За да искара единъ чифтъ половина-чепици, калфата трѣбва да работи половина день, така, че, ако цѣлъ день работи напрегнато, той може да искара два чифта. За единъ чифтъ половина-чепици калфата получава 6 гроша. Суровия материалъ, т. е. кожа, клечки, чиришъ и др. струва около 14—17

гроша. Спомагателни материали се хабятъ много малко, едвамъ за нѣколко парѝ. Ако калфата получаваше за труда си, колкото му се пада, то обущата трѣбва да струватъ 17 гроша (стойностьта на суровия материалъ) и 6 гроша (работническата заплата) и 1 грошъ (стойностьта на спомагателнитѣ материали) *) = 24 гроша. Но майсторътъ продава обущата за 33 гроша, т. е. 9 гроша повече. Тая нова сумма се е взела и е могла да се вземе само отъ незаплатения трудъ на калфата. На 9 гроша незаплатенъ трудъ (принадена стойность), работникътъ произвежда само 6 гроша заплатенъ. Уровеньтъ на надстойностьта или отношението между незаплатения и заплатения трудъ се равнява на 9 : 6 = 150 : 100. *Незаплатения трудъ е пакъ единъ пжть и половина по-голѣмъ отъ заплатения. Отъ 16 часа, калфата работи за себе си само 5 часа и 20 минути, а за обогатяванието на майстора си той работи 10 часа и 40 минути.*

Двата приведени примѣри стигатъ. Всѣки може да уголѣми тѣхния брой до колкото си щѣ. Уровеньтъ на надстойностьта рѣдко се намалява до 100 %. Затова ний можемъ да кажемъ, че цѣлия грамаденъ работнически народъ — фабриченъ, занаятчийски или земледѣлчески — дава най малко половината си време за обогатяванието на другитѣ общественни слоеве, лѣнивци и готовановци.

Ако тая наредба се различава по нѣщо-си отъ крѣпостничеството или отъ робството, то е само на гледъ, а не по съдържание.

Въ време на робството и на крѣпостничеството

*). Въ дѣйствителность никога не се хаби толкова много спомагателенъ материалъ.

бѣше ясно, че едни се ползуваха отъ труда на другитѣ за своето забогатяване. Тогава робътъ работѣше зарадъ господаря си презъ цѣлия си животъ; селенинътъ работѣше три дни отъ недѣлята на спахиевото поле и три дни — за себе си, за да може да се препитава. Тия факти бѣха ачикъ. Никой не се мѫчеше да върти робитѣ, че тѣ сѫ свободни. Днешния „свободенъ“ робъ — фабричния работникъ, работи шесть часа за господаря си и шесть часа за себе си, — толкози му трѣбва, за да запази силата си за по-нататъшенъ трудъ. Работническата заплата облича тия отношения съвсѣмъ въ друго облѣкло. Но социалистическата наука умѣ да раздере тѣхната маска и опрѣна на фактитѣ, тя поиска за работницитѣ, за трудящитѣ се масси пълно възнаграждение за труда имъ, съвършенното имъ освобождение отъ робството.

II

Ний видѣхме, че печалбата на капиталиста произлиза само отъ незаплатения работнически трудъ, отъ *надстойностьта*, която капиталистътъ ограбва отъ работника. Не е мѫчно сега да се убѣдимъ, че въ капиталистическото общество не само печалбата на капиталиста, но и всички други доходи (разбира се, безъ работническата заплата) произлизатъ отъ сѫщия източникъ, т.е. тѣ сѫ плодъ на ограбения, окрадения трудъ на работницитѣ.

Да кажемъ, че фабрикантинътъ А е вложилъ въ своето производство 1,000,000 л. капиталъ. Съ тоя миллионъ той купува вълна, машини, спомагателни материали, наема си работници. Слѣдъ една година той получава отъ своя миллионъ (ний вече знаемъ

какъ) 1,300,000 л., т. е. 300,000 л. печалба. Извѣстно ни е вече, че тия 300,000 лева сѫ принадена-стойность, незаплатенъ работнически трудъ.

Фабрикантътъ би грабналъ съ ищахъ всичката тая печалба за себе си. Наистина, тя нищо не му е коствала, паднала му се е съвсѣмъ даромъ. Но както и да било, ала не е приятно да се раздѣлимъ съ паритѣ, особно когато смѣтаме, че тѣ сѫ плодъ на собствения ни трудъ.

Но за работническото произведение се явяватъ много ищахлии, отъ които всѣки иска да си вкусне по една капчица отъ златния дъждъ.

Първий, който дохожда да дѣли печалбата, е *търговецътъ*. Фабрикантинътъ най-напредъ търси неговата помощь, защото хубаво знае, че до като стоката му лѣжи въ фабричнитѣ магазини, докато не сполучи да я обърне въ парѝ, до тогава ползата отъ цѣлата му фабрикация е още съмнителна. Преди всичко той трѣбва да продаде изработената прѣжда или шаякъ, трѣбва да търси помощьта на *търговеца*. Послѣдния е винаги готовъ да услужи. Той се наема да купи стоката, да заплати за нея пари и да я достави по-подиръ на потрѣбителя Но въ замѣна на своята „услуга“ той иска да му се продаде прѣждата по-евтино, да му се отстѫпи извѣстенъ процентъ. Фабрикантинътъ признава справедливостьта на това искание и отстѫпва стоката за 1,250,000 л. Неговата печалба се намалява съ 50,000 л. (т. е. 1,300,000 — 1,250,000 л.), но намѣсто стоки, които лѣжатъ безполезно въ фабричнитѣ му магазини, той вече има парѝ, които може да употрѣби за най-различни цѣли. А търговецътъ печели отъ тая операция 50,000 лева, които, както виждаме, сѫ просто часть отъ надстойностьта. Тѣ

проистичатъ, както и печалбата на фабрикантина, отъ незаплатения трудъ на работника.

Ала и останалитѣ 1,250,000 лева не оставатъ исключителна собственность на фабрикантина. Стопанинътъ на мѣстото, върху което е построена фабриката, сѫщо иска едно парче отъ печалбата. Наистина, често фабрикантинътъ самъ е стопанинъ на тая земя, но пъкъ и често фабриката и земята иматъ различни стопани, и тогава трѣбва да се заплати на землевладѣлеца кирия за земята му, тъй нарѣчената *рента*. Да кажемъ, че всѣка година за рента се плаща 20,000 лева. Отново 20,000 лева отъ принадената стойность ще премине въ рѫцѣтѣ на землевладѣлеца, на когото печалбата, т. е. *рентата* е просто часть отъ незаплатената стойность.

Но както земята, тъй и самия капиталъ може да бѫде собственность не на фабрикантина. Ако много пѫти фабрикантитѣ влагатъ въ производството собственния си капиталъ, то често тѣ си служатъ и съ кредитъ. Потрѣбната за производството сумма тѣ заематъ отъ тия капиталисти, които не искатъ да подхвърлятъ капиталитѣ си на рискъ, а се задоволяватъ отъ процентитѣ, отъ лихвитѣ имъ. И нашия фабрикантъ е можалъ да заеме капитала си отъ други капиталистъ. Като продаде стокитѣ си, той трѣбва не само да върне заетитѣ 1,000,000 лева, но и да заплати извѣстенъ процентъ (лихва) за заетитѣ парй, да кажемъ — по 5 на сто, т. е. 50,000 л. И така, капиталистътъ, който е заелъ капитала си за произвеждането на прѣжда, получава 50,000 лева. Разбира се, че капиталистътъ взема тия 50,000 лева отъ надстойностьта, отъ незаплатения работнически трудъ. За фабрикантина ще останатъ само 180,000 лева.

Ала и на тая сумма той не може да се радва напълно. Къмъ ограбената надстойность се явява новъ конкурентъ — правителството, държавата. И тя иска единъ пай отъ лова зарадъ своитѣ услуги на фабрикантина. Нали една отъ главнитѣ ѝ, почти исключителната ѝ цѣль е да брани собственностьта на капиталиститѣ; нали тя пази „порядъка“ и държи народнитѣ масси въ почитание и страхъ къмъ богатитѣ? Въ интереса на капиталиститѣ тя държи цѣли хиляди войска, въ интереситѣ на капиталиститѣ тя налага погранични мита, въ тѣхенъ интересъ тя води човѣкоубийственни войни. Нали тя се старае да имъ орахати живота, намира имъ мѣста, гради театри и музеи, отваря университети за тѣхнитѣ дѣца и т. н. и т. н.? Отъ тука проистичатъ тия грамадни разноски за войска, за крѣпости, за топове, за народни събрания, за правителства, за управници, за полиция и т. н. За толкова услуги трѣбва да се отплати на държавата, толкова повече, че най голѣма часть отъ данъцитѣ покриватъ самитѣ работници. И така, фабрикантинътъ дава една часть отъ печалбата си на държавата, да кажемъ 30,000 лева, въ видъ на *данъкъ*. Както виждаме, капиталистическата държава умѣе да насища нуждитѣ си пакъ отъ общия фондъ, — отъ незаплатения работнически трудъ.

За лично употрѣбление на фабрикантина оставатъ 150,000 лева окрадена надстойность. Съ тая сумма той може да прави каквото си щѣ. Споредъ законитѣ на нашето общество, тая сумма се казва негова собственность, а собственностьта е свята и неприкосновенна.

Нашия фабрикантинъ знае, що да прави съ паритѣ си. Съ една часть отъ тѣхъ той задоволява

собственнитѣ си потрѣбности, които той — поне — ще удовлетвори по-добрѣ отъ работницитѣ си. Той ще употрѣби тая часть за раскошъ и веселба. Незаплатения трудъ на работницитѣ му позволява това. Отъ принадената стойность живѣятъ неговитѣ слуги, лакеи, неговитѣ държанки. Отъ незаплатената стойность той заплаща артиститѣ, които услаждаватъ неговитѣ вечери; лѣкаритѣ, които пазятъ неговото здравие; поетитѣ и ученитѣ, които превъзнасятъ до самитѣ небеса неговата щедрость и т. н. и т. н.

Останалата часть отъ своята печалба нашия фабрикантинъ туря при по-отрано „спестенитѣ“ капитали и отново я влага въ производството. И отново бѣлитѣ роби се впрѣгатъ въ хомотя на труда, и пакъ тѣ съ поть на челото си искарватъ изъ вълната, машинитѣ и вѫглищата нова надстойность, за да растатъ постоянно, вѣчно, до безкрайность капиталитѣ на тѣхния господарь — фабрикантина.

Туй що говорихме до тука за печалбата на отдѣлнитѣ фабриканти се отнася до цѣли класси. Доходътъ на търговеца, рентата на землевладѣлеца, лихвата на банкерина — капиталистъ, платата на военния, пенсията на чиновника, на учения, на артиста, — всичко е часть отъ незаплатения работнически трудъ. Фабрикантитѣ сѫ посрѣдници, които изстискватъ отъ работницитѣ всичко, що остава слѣдъ като тѣ сѫ удовлетворили най-необходимитѣ си потрѣбности. И които по-сетнѣ дѣлятъ плодоветѣ на чуждия трудъ съ цѣла глутница дармоѣди на общественната пиръ, като оставятъ за себе си найтлъститѣ кѫсове. Принадената стойность, незаплатения работнически трудъ е тоя изворъ, изъ който непрестанно черпятъ фабрикантитѣ и търговцитѣ,

землевладѣлцитѣ и ученитѣ, артиститѣ и буржуазнитѣ економисти. Тя имъ позволява да живѣятъ безъ трудъ, да прекарватъ безъ работа, тя имъ дава власть надъ работническия народъ, който вѣчно работи, вѣчно се мѫчи и вѣчно кисне въ най-крайна сиромашия.

Два пѫтя водятъ къмъ тая цѣль.

Или увеличавание броятъ на работницитѣ.

Или повдигание уровеньтъ на надстойностьта.

Да пояснимъ това съ примѣръ.

Капиталистътъ А влага за една каменновѫгленна рудница 100,000 лева капиталъ. Отъ тия 100,000 лева той дава 80,000 за машини, спомагателни материали и др. т., а 20,000 лева той отдѣля, за да си наеми 20 работници, на които плаща по 3 лева на день (като се смѣта по 333 дни годината, ще се падне всѣкиму по 1000 л.). Слѣдъ година капиталистътъ продава каменнитѣ вѫглища и получава 120,000 лева, т. е. 20,000 л. печалба или незаплатена стойность (всѣки работникъ е възвръщалъ не само 3 лева, които му сѫ били заплащани отъ капиталиста, но и 3 лева надстойность).

Ако нашия капиталисть не кандиса съ 20,000 лева печалба, той има два пѫтя отпредѣ си:

Или намѣсто 20 работници да употрѣбява 40. Тогава за работническа заплата той, наистина, ще заплати повече — 30,000 лева. Но затуй пъкъ не 20, а 40 работници ще му донасятъ всѣки по 3 лева надстойность, което прави на година 40,000 лева (40 по 3 по 333).

Или пъкъ, като не хваща повече работници, да повдигне уровеня на надстойностьта, т. е. да уголѣми отношението между незаплатения и запла-

тения трудъ, фабрикантинътъ ще се постарае да добие повече незаплатенъ трудъ отъ работницитѣ, а за тѣхъ да остави по-малко заплатенъ трудъ отколкото преди. Въ нашия примѣръ уровеньтъ на надстойностьта е 100 (на 3 лева заплатенъ трудъ — 3 лева надстойность), фабрикантинътъ трѣбва да го въскачи на 150 %, на 200 %. Тогава работникътъ намѣсто 3 л. надстойность, ще донася всѣки день 4 1/2, 6, 7 1/2 лева, а 20 работника ще даватъ на година чиста печалба 30000, 40000, 50000 лева (20 по 4 1/2 и по 333).

За увеличаванието на печалбата по първия начинъ нѣма що да се говори много-много. Но втория начинъ е много интересенъ и ний ще се позапремъ по-надлъжко върху него.

За да уголѣми печалбата си, фабрикантинътъ трѣбва да увеличи уровеня на надстойностьта, да направи щото отношението между незаплатения и заплатения трудъ да стане по-голѣмо. Ако кажемъ, че въ каменновжгленитѣ рудници работникътъ получава по 3 лева на день, т. е. съ други думи, ако за поддържание на своитѣ сили, за необходимото поддържание нему сж нужни 3 лева, които той враща, отдава на капиталиста слѣдъ 6 часа работа, и ако работния день трае 12 часа, то рудокопътъ донася на капиталиста 6 часа принаденъ трудъ, или 3 лева надстойность. Ако сега капиталистътъ не се задоволява отъ туй отношение на незаплатения трудъ къмъ заплатения, ако за него степеньта 100 % е низка, тогава, за да я повдигне, той трѣбва да продължи работния день, да накара рудокопътъ да работи по 13, по 14, по 16 часа на день. Тогава намѣсто 6 часа рудокопътъ ще дава на капиталиста 7, 8, 10 часа, намѣсто 3 лева

надстойность — 3 1|2, 4, 5 лева. Уровеньтъ на надстойностьта ще се повдигне отъ 100 на 110 °|₀, 133 °|₀ 166 °|₀ и т. н., а печалбата на капиталиста ще се качи на нечувана висота. Такава принадена стойность се нарича отъ Маркса *принадена надстойность*.

Или пъкъ капиталистътъ ще се постарае, щото работникътъ, макаръ и да продължава да работи по 12 часа, но да се задоволява не съ 3 лева, а съ 2 1|2 лева; съ други думи, щото за удовлетворение на собственнитѣ си нужди работникътъ да иска не 6, а 5 и по-малко часове трудъ. Разбира се, че тогава работникътъ ще остава на капиталистътъ повече часове даровъ, незаплатенъ трудъ, не 6, а 7, 8 часа. Отношението между незаплатения и заплатения трудъ не ще бѫде вече както 3 : 3, а както 3 1|2 : 2 1|2 и 4 : 2. Уровенътъ на надстойностьта ще се повдигне до 140 °|₀ — 200 °|₀ надстойность, която капиталистътъ изсмуква отъ единъ работникъ, който му донася не 3 лева, а 3 1|2 и 4 лева. Съобразно съ туй измѣнение расте и печалбата на капиталиста. Тая принадена стойность се казва *относителна надстойность*.

Както първия — *абсолютния*, тъй и втория — *относителния* видъ увеличение на надстойностьта или на капиталистическата печалба, — намиратъ широко приложение при капиталистическата система на производството. Само че когато първия — *абсолютния* — можемъ да срѣщнемъ при всички системи на производството, то втория способъ за увеличение на надстойностьта се е усъвършенствовалъ, развилъ се е въ особна система и е създалъ основата на съвременната капиталистическа наредба.

Абсолютната надстойность, както виждаме

отъ приведения примѣръ, произлиза отъ продължението на работническия день задъ неговата обикновена граница. Ако работникътъ има нужда отъ 6 часа трудъ, за да исплати своята работническа заплата, необходима за удовлетворение на всичкитѣ му потрѣбности, то ако слѣдъ 6 часа той напусне работата, капиталистътъ не ще да има никаква печалба. Фабрикантинътъ, майсторътъ принуждаватъ работника да работи повече, изсмукватъ отъ него 2, 4, 6, 8 и 10 часа *абсолютна* надстойность, за да я обърнатъ въ своя печалба. Колкото повече могатъ да продължатъ труда на работника, толкози по-добрѣ за тѣхъ, толкози повече се увеличава уровеня на абсолютната надстойность, толкози по-тлъсти ставатъ печалбитѣ на фабрикантина и майстора.

Очевидно е, че такова продължение на работническия день съвсѣмъ не зависи отъ никакви условия на производството. За продължение на работническия день се стараятъ не само дребния майсторъ, стопанинътъ на работилница или фабрикантинътъ. За това сѫ се старали и цеховия майсторъ и феодалътъ (спахията) въ срѣднитѣ вѣкове. Отъ когато на свѣта сѫществуватъ експлоататори и експлоатирани, отъ когато се е родила надстойностьта, отъ тогава едни сѫ се старали да продължатъ работническия день, а други сѫ се мѫчили да го намалятъ, да понизятъ уровеня на надстойностьта.

Поражда се борба. Капиталиститѣ и всички досегашни експлоататори мислятъ за продължение на работническия день, работятъ за туй и го добиватъ, ако не съ сила, то съ гладъ, ако не съ убѣждение, то съ закони. Работницитѣ винаги сѫ се

противѣли на продължението на работническия день съ всѣкакви срѣдства, макаръ даже то да би имъ увеличило заплатата. Всѣко уголѣмяване на работническия день е полезно за капиталиста, всѣко негово намаление е полезно за работника.

Ако, напримѣръ, единъ работникъ, който се труди 12 часа, работи 6 часа за себе си, за да покрие своята работническа заплата, а 6 часа отдава на капиталиста даромъ, то ако той сполучи да намали работническия день на 10 часа, капиталистътъ губи, тъй като абсолютната надстойность, уровеня на надстойностьта, печалбата му се намалява.

Наопаки, ако намѣсто 12 часа, работникътъ е принуденъ да работи 14, 16, 18, — то подиръ 6 часа, необходими за неговото поддържание, той ще работи още 8, 10, 12 часа зарадъ капиталиста. Абсолютната надстойность, нейния уровень, печалбата на капиталиста се увеличава, — капиталистътъ печели. Работникътъ се труди до истощение на силитѣ си, съсипва си здравието, подкопава си живота, — той губи.

И така, колебанията въ продължителностьта на работническия день сѫ сѫщевременно и колебания въ височата на уровеня на надстойностьта, въ величината на капиталистическата печалба. Затова не е мѫчно да се разбере, какво голѣмо значение има, както за трудящитѣ се, така и за нетрудящитѣ се, съвременната борба за нормаленъ работнически день.

Или печелятъ капиталиститѣ — тогава губи цѣлата работническа класса.

Или работницитѣ печелятъ — тогава всички капиталисти губятъ.

Тука не може да има и думица за съгласие, за хармония на интереситѣ. Ще побѣди, т. е. ще намали или ще уголѣми абсолютната надстойность тая класса, която материално или морално е посилна отъ другата.

Иначе е съ *относителната* надстойность. Нейното повишавание и нейното понизявание сѫ естественно, неизбѣжно слѣдствие на непрестанното измѣнение въ самитѣ способи на производството. Относителната надстойность се увеличава само тогава, когато се намалява тая часть отъ работническия день, която работникътъ употрѣбява за да исплати своята заплата, за да насити собственнитѣ си нужди. Ако въ предишния примѣръ работникътъ, вмѣсто да работи 6 часа, бѫде въ състояние само за 5 часа трудъ да удовлетвори нуждитѣ си, да върне на капиталиста работническата заплата, или съ други думи, ако не 6 часа, а 5 стигатъ за произвеждание на необходимитѣ му нѣща, — то тогава капиталистътъ ще се ползва даромъ, не отъ 6, а отъ 7, 8 часа трудъ уровеньтъ на надстойностьта, на *относителната* надстойность се увеличава нечувано.

Самия фабрикантинъ или майсторътъ не сѫ въ състояние да достигнатъ това. Тѣ не могатъ да заповѣдатъ, щото необходимитѣ за живѣнието на работника предмети да струватъ по-малко отъ 6 часа трудъ, щото неговото облѣкло, помѣщението му, храната му да спаднатъ и да струватъ не 6, а по-малко, напримѣръ, 5 часа трудъ.

Ала туй, що капиталистътъ не може да направи, туй го извършва самото развитие на общественнитѣ отношения, измѣнението на самитѣ системи на производството. Заедно съ развитието на

обществото поефтиняватъ всички нѣща, които сѫ необходими за живѣнието на работника. Поефтиняватъ затуй, защото за тѣхното произвеждание се употрѣбява все по-малко трудъ.

А намаляванието стойностьта на необходимитѣ нѣща за живѣние повдига уровеня на надстойностьта. Работникътъ имаше нужда отъ 6 часа трудъ, за да отплати своята работническа заплата, т. е. за да може съ труда си да купи необходимитѣ за него и за неговата челядь храна, обуща, облѣкло и т. н. Ако вслѣдствие развитието на промишленностьта, на машинното производство, на капиталистическата наредба условията на живота сѫ се измѣнили сѫщо, за произвеждкнието на облѣкло трѣбва много по-малко време отколкото преди, напримѣръ, за покривание разноскитѣ за облѣкло работникътъ трѣбва да се труди половина часъ намѣсто часъ, — то тогава работникътъ не ще се нуждае отъ 6 часа за да покрие необходимитѣ разноски за своето поддържание. Отъ 6 часа ще му артисва $^1|_2$ часъ, отъ които ще се въсползва фабрикантинътъ. Намѣсто 6 часа трудъ капиталистътъ ще заграбва 6 $^1|_2$ — уровеньтъ на надстойностьта, т. е. отношението между незаплатената и заплатената стойность отъ 100 (6 : 6) се повдига до 118 % (6 $^1|_2$: 5 $^1|_2$). *Относителната* надстойность, печалбата на капиталиста порасва.

Ний виждаме, че необходимо условие за повдиганието на относителната надстойность е постоянното намаление стойностьта на тия предмети, които сѫ необходими за живѣнието на работника. Колкото тѣ ставатъ по-ефтини, т. е. съ други думи, колкото по-малко трудъ костуватъ храната на работника, неговото облѣкло, помѣщението му, изуч-

ванието на занаята, — толкова неговата работническа сила поефтинява, толкова по-малко трудъ ще исхарчи работникътъ за да прехрани своята челядь, толкова по-много незаплатенъ трудъ ще си присвои капиталистътъ, толкова по-голѣма ще бѫде относителната надстойность.

Цѣлото развитие на производството се стрѣми да намали стойностьта на необходимитѣ за живѣние нѣща. Постояннитѣ и безпрекѫснати подобрѣния въ производството, замѣстянието на човѣшкия трудъ отъ машинния, употрѣбението на водни, парни и електрически двигатели прави човѣшкия трудъ по-производителенъ. Работникътъ съ помощьта на хиляди технически подобрѣния въ производството, все по-малко време исхабява за изработвание на една стока. Необходимитѣ на работника нѣща ставатъ по-ефтини, — поефтинява и неговата работническа сила.

Туй постоянно повдигание производителностьта на човѣшкия трудъ, туй постоянно падание стойностьта на необходимитѣ за живѣнието на работника нѣща, или, което е все сѫщото, повдиганието на относителната надстойность — се извършва отъ самото раждание на капиталистическата наредба чакъ до сега.

Още отъ първата степень на капиталистическата наредба, когато още нѣма дума ни за машини, ни за двигатели, ни за фабрики, когато работницитѣ се групиратъ за да работятъ подъ надзора и въ полза на капиталиста, презъ кооперативния периодъ на капиталистическата наредба се захваща постоянното повишавание на относителната надстойность.

Тѣхния общъ трудъ, само защото е общъ,

става по-производителенъ, намалява разноскитѣ за производството на изработванитѣ отъ тѣхъ продукти, които по-сетнѣ тѣ сами купуватъ съ по-низка цѣна. Най-хубаво е да пояснимъ това съ примѣръ.

Работникъ — дюлгеринъ, който се е наелъ да съгради самъ цѣла кѫща, работи за това, да кажемъ, 10,000 дни. Капиталистътъ, комуто не се щѣ да чака тъй дълго своята печалба, употрѣбява за съграждането кѫщата не единъ работникъ, а цѣла кооперация, да кажемъ, отъ 100 работника, който ще свършатъ кѫщатане за 100 дни (10,000 : 100 = =100), но за 75 или за по-малко. По тоя начинъ съграждането на цѣлата кѫща ще струва по-малко трудъ, намѣсто 10,000 дни — само 7,500. Кѫщата ще бѫде по-ефтина, а работницитѣ, които ще вееватъ съ керия нѣкои стаи отъ тая кѫща, ще платятъ по-ефтина керия. Затова и разноскитѣ, необходими за поддържанието на работника, се намаляватъ, а относителната надстойность, назначена за капиталиститѣ, расте.

И така, ний виждаме, че простото замѣстване на личната работа съ кооперативната увеличава относителната надстойность. Още по-голѣмо измѣнение докарва въвеждането на мануфактурното производство. *) Общото работение на работницитѣ

*) Въ съчинението си за „Капитала" Марксъ прокарва мисъльта, че всичкитѣ клонове на промишленостьта, които сега сѫ високо развити, въ които сѫ приложени машинитѣ, сѫ преминали презъ разни преходни фази: индивидуалното производство, кооперацията, мануфактурата и сѫщинското машинно производство. Да вземемъ, напримѣръ, желѣзарскитѣ произведения. Преди да почнатъ да ги изработватъ въ фабрики съ помощьта на машини, тѣхъ ги изработваха въ работилници, дѣто всѣки работникъ извършваше отдѣлна работа (мануфактура) или, още по-напредъ, въ работилници, дѣто работницитѣ се трудѣха заедно, безъ да раздѣлятъ точно своя трудъ (кооперация), а още по-преди — съ помощьта на дребни инструменти въ малкитѣ занаятчийски дюкенчета (индивидуално про-

става тогава по-скомбинирано. Трудътъ се улеснява нечувано. Работницитѣ, намѣсто да се занимаватъ съ отдѣленъ занаятъ, захващатъ само една негова часть, специализиратъ я, изпичатъ я, по-бърже и по-хубаво се изучватъ, по-чисто и по-скоро си свършватъ работата. Раздѣлението на труда, което главно характеризира тая епоха отъ развитието на капитализма, дохожда до значителни размѣри и позволява съ много по-малко занятие, отколкото въ по-напрешнитѣ времена, да се произвождатъ необходимитѣ за работника стоки.

Ако кооперативния и мануфактурния начинъ на производството повдигатъ значително относителната надстойность, то истинска революция въ туй отношение извършватъ въведенитѣ въ производството машини, които замѣстятъ труда на човѣшкитѣ ржцѣ съ своя трудъ.

Капиталистътъ, който прѣвъ въведе машината въ нѣкой клонъ на производството, си докарва безчетни печалби. Машината замѣстя човѣшкия трудъ, да кажемъ, на 100 души. Като си купи машината, капиталистътъ се отърва отъ необходимостьта да поддържа 100 души. Изработванието на неговата стока, напримѣръ на копринени платове, иска по-малко трудъ, отъ колкото изработванието на копринениитѣ платове безъ машини. Затова нашия капиталистъ може да ги продава по-ефтино отъ другитѣ, тѣ се купуватъ много и той натрупва чудото надстойность. Но другитѣ капиталисти нѣма да го гледатъ съ сгърнати ржцѣ. Тѣ завчасъ сжщо ще въведатъ машинитѣ, цѣната на копринениитѣ платове ще падне още по-низко, — и уровеньтъ на

изводство). За тия работи чети: „Еволюцията на капитала“ отъ Габриель Девиля.

надстойностьта, повдигнатъ презъ извѣстно време, пакъ ще се върне до обикновената си висота.

Но освѣнъ тая измѣняема полза за отдѣлнитѣ капиталисти, въвеждането на машинитѣ, както казахме по-горѣ, остава много по-дълбоки слѣди, ако подобрѣнията докосватъ производството на стокитѣ, необходими за живѣнието на работника.

Машинитѣ замѣстятъ човѣшкия трудъ, испѫждатъ отъ работа стотини хиляди хора и повдигатъ производителностьта на заетитѣ при машината хора, като намаляватъ работническата заплата. Платното, изработено съ помощьта на тъкачната машина, струва три, четире пѫти по-ефтино отъ туй, което е изработено на рѫченъ станъ. И работникътъ, за да покрие разноскитѣ си за препирки, ще работи три, четире пѫти по-малко, отъ колкото напредъ.

Машинитѣ опростяватъ труда. Намѣсто занаятчията, артистъ, искусенъ въ занаята си, тѣ се задоволяватъ съ простъ, неукъ работникъ, който трѣбва да знае само какъ да надглежда машината, а нѣма нужда да чиракува цѣли годинки. Така се намаляватъ разноскитѣ за изучаванието на работника; още отъ начало работническата сила произвежда стойность; относителната надстойность порасства.

Машинитѣ, които не искатъ голѣмо умѣние отъ работника, не се нуждаятъ и отъ неговата физическа сила. Женския и дѣтския трудъ често замѣстя възрастнитѣ мѫже при машината. А работническата сила на женитѣ и на дѣцата има по-малка стойность отъ работническата сила на мѫжа. Затова по-малко време ѝ стига да исплати

своята работническа заплата. Още по-голѣмо незаплатено време си присвоява капиталистътъ.

Машинитѣ, като въвеждатъ женитѣ и дѣцата въ фабрикитѣ, посрѣдственно понизяватъ отново стойностьта на работническата сила на възрастния работникъ. Едно време къмъ разноскитѣ за своето поддържание работникътъ смѣташе и разноскитѣ на своята челядь. Сега, когато и жена му, и дѣцата му работятъ въ фабриката, той нѣма какво да мисли за своята фамилия. И намѣсто да употрѣбява 6 часа за своето поддържание, работникътъ ще кандиса съ 5, съ 4. Разбира се, че осталитѣ часове ще влѣзатъ въ кесията на капиталиста. Относителната надстойность отново се уголѣмява.

Тука нѣма, па и не можемъ да разглеждаме подробно, какъ влиятъ машинитѣ върху увеличението производителностьта на труда и върху намалението стойностьта на работническата сила. Само трѣбва да обърнемъ внимание, че туй е тѣхното главно, единственно стремление. Вслѣдствие постоянното спадание стойностьта на работническата сила, непрестанно се намалява тая часть отъ деня, която работникътъ употрѣбява за своето поддържание, а се увеличава другата часть, която е посветена на капиталиста, расте относителната надстойность и заедно съ нея—печалбата на капиталиста.

Понеже сега развитието, въвеждането и непрестанното подобрѣние на машинното производство не ще се запрѣ и не може да се запрѣ, понеже всѣка нова крачка по тоя пѫть води подирѣ си спестяване на човѣшкия трудъ, намалява стойностьта на необходимитѣ за живѣние предмети, — то увеличаванието уровеня на надстойностьта, уве-

личаванието на самата надстойность и на капиталистическата печалба не може да има край при днешната обществена наредба. Шестьтѣхъ часа, необходими за издържанието на работника и на неговата фамилия, вслѣдствие развитието на машинитѣ, могатъ да спаднатъ до 5, до 4, до 3 часа. А въ сѫщото време незаплатената надстойность, която капиталистътъ краде даромъ, може да се качи до 7, до 8, до 9 часа на день и т. н.

Разликата въ економическото състояние и отъ тука — разликата въ социалното положение — пропастьта между експлоататоритѣ, грабителитѣ, отъ една страна, и експлоатиранитѣ, ограбенитѣ — отъ друга, може само да расте и да расте безъ край.

IV

За щастие, сама носи въ себе си и своя цѣръ. Капитализмътъ, машинитѣ не само намаляватъ заплатата на работника и уголѣмяватъ печалбата на капиталиста. Тѣ носятъ въ себе си маята, зародишитѣ на новото общество. Тѣ създаватъ елементитѣ, които ще докаратъ нова обществена наредба. Тѣ изработватъ тия условия, които ще доведатъ тая наредба.

Машинитѣ лишаватъ хиляди работници отъ хлѣбъ и отъ всѣкакви срѣдства. Това е фактъ. И не само работницитѣ. Чудото дрѣбни майстори и земледѣлци не могатъ да конкуриратъ съ грамаднитѣ фабрики и богати землевладѣлци, които работятъ съ машини. Тѣ пропадатъ и трѣбва да търсятъ работа въ фабрикитѣ или чифлицитѣ, или пъкъ да останатъ на улицата безъ хлѣбъ и занятие. По тоя начинъ се поражда нова обществена класса, пролетариатътъ, която живѣе днесъ за днесъ, безъ

да знае що ще я сполети утрѣ, готова е всѣка минута да работи, готова е, когато й причернѣе на очитѣ отъ гладъ и нѣмотия — на всичко.

Машинитѣ упростяватъ работата на занаятчията, тѣ упростяватъ неговото изучване, отъ искуственъ, испеченъ работникъ, тѣ го правятъ проста часть, притурка на машината. Но машинитѣ го обучаватъ въ сѫщото време. Като го затварятъ въ фабриката заедно съ други другари, като го съединяватъ дълго време съ тѣхъ, тѣ го учѫтъ на солидарность, практически му поясняватъ еднаквостьта на неговитѣ интереси съ интереситѣ на другитѣ работници и го съединяватъ съ тѣхъ. Тѣ му показватъ, че капиталистътъ е неговъ врагъ.

Машинитѣ и капитализмътъ не само увеличаватъ печалбитѣ на капиталиститѣ. Тѣ повдигатъ до нечувано могѫщество производителностьта на труда. Тѣ развиватъ това могѫщество, като принуждаватъ капиталиститѣ да искарватъ цѣли грамади стоки, да имъ търсятъ пазари, да ги продаватъ дѣто могѫтъ и както могѫтъ. Отъ тука произлиза постоянната борба между капиталиститѣ, непрестанната конкуренция, която винаги съсипва отдѣлнитѣ капиталисти, а въ време на економическитѣ кризиси съсипва цѣли масси капиталисти, пропадатъ напразно милиони стоки и хиляди пролетарии гинатъ отъ гладъ, защото нѣма работа за тѣхъ.

Тогава, въ време на най-силното развитие на капитализма, въ главитѣ на работницитѣ се поражда питанието:

Трѣбва ли и може ли още да трае тая наредба, която поднася грамаднитѣ работнически масси въ жертва на една шепа капиталисти, стопани на фабрикитѣ, на земята и на инструментитѣ?

Лесно е да се намѣри отговорътъ. Най-добритѣ представители на пролетариата отговарятъ, че тая наредба може и трѣбва да се унищожи.

Но какъ да се махне днешния грабежъ и сиромашията на работническия народъ?

Трѣбва работницитѣ да работятъ не зарадъ другитѣ, зарадъ експлоататоритѣ; да принаждатъ стойность къмъ изработеннитѣ предмети, но само зарадъ себе си, зарадъ трудящитѣ се, а не зарадъ грабителитѣ и мързеливцитѣ. Да произвеждатъ стойность—да! но не да произвеждатъ надстойность—било абсолютна или относителна—зарадъ другитѣ.

Или, по-добрѣ, нека тѣ произвеждатъ надстойность, нека тѣ работятъ повече, отъ колкото трѣбва за насищание на необходимитѣ имъ нужди. Но нека тая принадена стойность се обърне въ полза на трудящитѣ се, нека тя направи тѣхния животъ приятенъ, нека тя образова тѣхнитѣ дѣца, нека развие общественнитѣ учреждения въ полза на всички.

Какъ да се премахне произвежданието надстойность зарадъ другитѣ?

Отговорътъ е простъ, е ясенъ и отдавна е казанъ въ программитѣ на всичкитѣ социалистически партии.

Какво дава възможность на капиталиститѣ, фабрикантитѣ, земледадѣлцитѣ да изсмукватъ принадена стойность? Туй, че въ тѣхни ръцѣ се намиратъ фабрикитѣ, промишленнитѣ заведения, желѣзницитѣ, рудницитѣ, земята, пасбищата, горитѣ. Да се вематъ тѣ отъ тѣхъ и да се дадатъ на работящия народъ.

Турена е подъ печатъ и скоро ще излѣзе VI книжка отъ **„Работническата библиотека“:**

Какъ станахъ социалистъ.

Обикновенъ расказъ отъ **Л. Кнора**. Цѣна 5 стот.

ЦѢНА 25 ст.

Българ. социалъ-демократическа Библиотека № 13.

ОТДѢЛЪ ЗА РАБОТНИЦИТѢ кн. V.

РАБОТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ

ВЪ

НАЧАЛОТО НА ШЕЙСЕТЬТѢХЪ ГОДИНИ И СЕГА

отъ П. Акселродъ

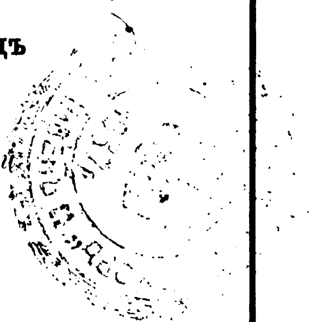

Преведе отъ русски

Е. М.

Шуменъ,
Печатница „Основа.“
1893.

Предговоръ.

Тази книжка е втория подлистникъ на в. „Работникъ“. Редакционний Коммитетъ намѣри за полезно да издаде този подлистникъ въ отдѣлна книжка, за да се даде на запознаванието съ работническото движение въ свѣта едно по-голѣмо распространение.

Съдържанието на тази книжка разрѣшава много важни за насъ питания. Мнозина у насъ разгледватъ работническото движение като нѣщо неизмѣнно, въ което не се извършва никакво развитие. Обаче, отъ тази книжка виждаме, че работническото движение има своя история. Отъ началото на шейсетьтѣхъ години и до сега, то е минало презъ различни стъпени на развитието и сега то на всѣкждѣ минава въ послѣдната стъпень отъ това развитие. Ако въ началото на 60-тѣхъ години работническото движение се изразяваше въ стремлението на работницитѣ и на работническитѣ дружества къмъ взаимноспомагание, и най-много къмъ взаимна защита на дружественнитѣ интереси и интереситѣ на членоветѣ си, сега работницитѣ и работническитѣ дружества сѐ повече се присъединяватъ къмъ социалистическитѣ или точно социалъ-демократическитѣ партии и на всѣкждѣ се забѣлѣзва, че работническото движение сѐ повече пригръща идеитѣ, программата и тактиката на социалъ-демократическитѣ съюзи, или партии. Тази е послѣдня фаза на работническото движение. Отъ просто работническо движение то сѐ повече се преобръща на социалистическо, или по-вѣрно, на социалъ-демократическо. Отъ безсъзнателно, както нуждата и положението на работническата класса го създаваше, то днесъ става съзнателно социалистическо движение. Формулата на Маркса и Енгелса,

че социализмътъ е изражение на движението на пролетариата, днесъ се́ повече и повече се подтвърдява. Социализмътъ става напълно теоритическо изражение на движението на пролетариата.

Впрочемъ, съвременний социализмъ независимо отъ числото на съзнателния пролетариатъ, още отъ самото му начало е билъ теоретическо изражение на неговото съзнателно стремление къмъ освобождението на работническата класса. Отъ тази книжка ний ясно виждаме, че още отъ началото туко-рѣчи на този вѣкъ, редомъ съ чисто работническото движение, съ появлението на работническитѣ дружества и съюзи за взаимно спомагание и за взаимна защита на интереситѣ си, се явяватъ и дружества или съюзи социалистически, които си турятъ за цѣль освобождението на работническата класса. Въ тѣзи съюзи сѫ влизали най-съзнателнитѣ отъ работницитѣ и отъ привърженцитѣ на съвременний социализмъ. Разбира се, че тѣзи социалистически съюзи или партии сѫ били малки. Най-голѣмата часть отъ работническитѣ дружества и тѣхнитѣ съюзи стояха вънъ отъ тѣхъ и даже бѣха враждебни на социалистическитѣ партии. Въ много страни, даже въ страни, гдѣто капитализма най-много е развитъ—както въ Англия,—работническитѣ дружества и съюзи до 1889 година стояха далечь отъ социализма и даже не искаха да чуватъ за него, и се водѣха подиръ либералнитѣ буржуазни партии. Работническото движение, бидейки несъзнателенъ, така да се каже, продуктъ на нуждата и на положениато на работницитѣ, трѣбваше да мине единъ дългъ пѫть въ несъзнавание на своята крайна и естественно-необходима цѣль.

Най-интересното нѣщо въ историята на работническото движение съставлява появяванието много отъ рано на социалистическитѣ партии, на която цѣльта до

сега си остава да дать на работническото движение, което създава живота, классово съзнание и да насочать неговата борба къмъ естественно-необходимата му цѣль. И дѣто тѣзи партии най рано се явиха, тамъ пролетарията се явява най-съзнателенъ, макаръ развитието на капитализма тамъ и да не е билъ развитъ въ голѣма степень и да не е достигналъ и до сега онова развитие, което той достигна въ страни като Англия. И обратно, дѣто такива партии не сѫ се явявали отъ рано, тамъ пролетарията не се явява толкова съзнателенъ, макаръ по количество и да е грамаденъ, макаръ и да е организиранъ въ силни работнически дружества и съюзи.

Добъръ примѣръ въ това отношение представлява историята на германската социалъ-демократическа партия. Тя е първата социалистическа партия, която найрано и най-съзнателно пригърна принципитѣ на научния социализмъ. Макаръ въ началото, когато бѣха изработени научнитѣ основания на социалистическитѣ идеи, Германия и да не бѣше още такава капиталистическа страна, каквито бѣха другитѣ страни, но съвременния социализмъ намѣри въ Германия най-добра почва. Причината на това бѣше, споредъ насъ, че принципитѣ на научния социализмъ бѣха изработени отъ германскитѣ мислители Марксъ и Енгелсъ и естественно е, че научния социализмъ най-първо обърна на себе си вниманието на германската интеллигенция. Послѣднята въспитана на Хегеловата философия, диалектическата метода на която Марксъ и Енгелсъ приложиха къмъ обяснението на историческитѣ и економическитѣ явления, се яви поприготвена умственно, за да разбира економическия процессъ, който се извършваше въ Германия, а слѣдователно, и за да разбере научния социализмъ. За това именно най-първата социалистическа партия се явява

германската и най-съзнателенъ германския пролетариятъ. Германската работническа класса най-скоро мина фазитѣ на работническото движение и най-рано встѫпи на послѣднята му фаза — на классовата или на политическата борба.

Не така, обаче, стоеше работата въ другитѣ страни, макаръ и по-развити въ капитализма. Ако въ Германия подиръ Хегеловата философия научния социализмъ се яви като едно радикално продължение на германската революционна мисъль, въ другитѣ страни преобладаваха повече идеитѣ на утопическия и „дребно-буржуазния социализмъ, смѣсени съ анархизма. По тази причина разбирането на естественнитѣ закони на историческия вървежъ се затъмняваше, не се разбираше, и принципитѣ на научния социализмъ се разбираха отъ твърдѣ малцина. За това въ другитѣ страни тѣ нѣмаха такова влияние върху работническото движение. Работническото движение трѣбваше да мине единъ дългъ пѫть на сѫществуване и борба, безъ да съзнава естественно-необходимата цѣль на тази борба. Трѣбваше да се явятъ поразителнитѣ успѣхи на германската социалъ-демократическа партия, за да тикнатъ работническото движение въ цѣлия свѣтъ къмъ социализма, къмъ политическата борба, чрезъ която само може да се освободи работническата класса. Именно отъ тогава на всѣкѫдѣ се усилватъ социалистическитѣ партии въ другитѣ страни. Резултатитѣ, достигнати отъ германската социалъ-демократическа партия, нагледно доказаха силата и истинностьта на идеитѣ на Маркса и Енгелса въ теоретическо и практическо отношение. Благодарение на това, работническото движение въ цѣлия свѣтъ вече мина и минава на послѣднята фаза отъ своето развитие, въ съзнателната фаза, въ политическа борба. На всѣкѫдѣ социалъ-демократическитѣ съюзи или партии днесъ взиматъ

влиянието върху работническата класса и тѣ все повече се усилватъ.

Всичко това у насъ не се взема въ внимание, когато се говори за работническото движение и даже съвършенно криво се обяснява то. Нѣкои, освѣнъ дѣто смѣсватъ' работническото движение съ социалистическото, но турятъ въ зависимость появлението на социалъ-демократическитѣ съюзи или партии отъ организацията на работницитѣ въ дружества или съюзи за взаимно спомагание или за защита интереситѣ на дружествата. Тѣ смѣтатъ, че най-напредъ трѣбвало да се организиратъ работницитѣ въ такива дружества, и чакъ тогава можало да се говори за социалъ-демократическа партия и программа.

Всѣкой който прочете тъзи книжка съ внимание и безъ предубѣждение, ще може да сѫди до колкова сѫ справедливи такива мнѣния. Ний ще свършимъ, като кажемъ, че усилванието на социалъ-демократическата партия е най естественно-необходимото нѣщо у насъ. Всѣкой искренъ и съзнателенъ социалистъ, или по-вѣрно всѣкой социаъ-демократъ, трѣбва да употрѣблява всички усилия за нейното усилвание. Това ще тури работническото движение на твърда почва и ще помогне за едно по-бързо минавание дългия безсъзнателенъ процессъ, който трѣбваше да мине пролетарията въ другитѣ страни. Другояче да се работи, споредъ насъ, ще рѣче, да се прѣчи на по-скорошното съзнание на нашитѣ работници. Работническото движение съ развитието на капитализма само изниква. Още въ 1883 година, когато у насъ нѣмаше никакво социалистическо движение, се захвана работническото движение между словослагателитѣ. Това движение се усилва и ще се усили безъ всѣкакво даже съдѣйствие на социалиститѣ. Нуждата ще накара работницитѣ да се сдружаватъ; ще се намѣрятъ и „добри“

буржуа и либерали, които ще имъ съвѣтватъ даже сдружванието за взаимно спомагание и пр. Но классово съзнание може да имъ даде само социалистическата пропаганда или по-вѣрно пропагандата на социалъ-демократическитѣ принципи. Развитието на классовото съзнание у работницитѣ и привличанието имъ къмъ социализма може да осѫществи само партията социалъ-демократическа, която явно вече взима страната на работническата класса. Усилванието ѝ е най-необходимото нѣщо днесъ у насъ. Всичко друго е едно отдалечение отъ социалъ-демократическитѣ принципи и едно не ясно разбирание на задачитѣ, които ни туря съвременния социализмъ.

Редакционний Коммитетъ.

РАБОТНИЧЕСКО ДВИЖЕНИЕ

I

Първитѣ признаци на съвременното работническо движение се явиха въ 30-та година, а въ Англия даже въ първата четвърть на нашия вѣкъ. Но усилията на напредналитѣ елементи на пролетариата да пробудятъ работническия классъ за самостоятеленъ социално-политически животъ се явяватъ въ началото на 60-тяхъ години. Въ това време, реакцията, която стана послѣ потжпкването на революцията въ 1848 г., захваща да се замѣстя отъ едно ново общественно движение. И отъ това време борбата на пролетариата за економическото си освобождение туко-рѣчи не се прекжсва. Наистина, истрѣбването и заточаването на десетина хиляди работници слѣдъ съсипването на Коммуната въ 1871 г. задуши за 5—6 години революционнитѣ елементи въ Франция. Разбиването на французския пролетариатъ се отрази даже на работническото движение въ Белгия и французска Швейцария. Но изобщо, революционната сила на Европейско-Американский работнически свѣтъ непрекжснато продължава да се развива, да расте и да се съединява. За вѣрна оцѣнка успѣхитѣ на работническото движение щѣше да бжде извънмѣрно интересно да се изучи вървежа му въ послѣднитѣ 25 год. и да се сравни неговото състояние въ началото на това време съ сегашното. Но нашата задача тука не е да напишемъ подробна история на работническото движение, а да дадемъ само едно

кратко и общо описание на собственнитѣ му и количественни успѣхи за този периодъ.

Въ началото на 60-тѣхъ години само въ Англия имаше малко-много силни работнически организации. Тамъ постоянната борба на труда противъ капитала придоби голѣмо значение въ общественний животъ още въ първитѣ десеть години на нашия вѣкъ. Въ Франция пролетариатътъ въ това време захваща да се съвзема отъ поражението, нанесено на него презъ Юний 1848 г. Неговото пробуждание къмъ социално-политическа самостоятелность се прояви въ видъ на расхвърлени, малосъзнателни освободителни усилия между различнитѣ му елементи. Въ Германия само отдѣлни напреднали личности, въспитани въ традициитѣ на социалистическото движение отъ 40-тѣхъ години, начеяватъ да мислятъ да организиратъ самостоятелно движение на „четвъртото съсловие." Огромното множество, даже на малко-много напреднали тѣ елементи на германския пролетарият ъ, едвали е чувствувало, а още по-малко съзнавало необходимостьта отъ съединението му въ самостоятелна военна сила за борба противъ капитала. Работническата интеллигенция, а подъ нейното ръководство и работническата масса вървеше слѣдъ прогресистстката партия и Шулце-Делича, когото бѣха провъзгласили „краль въ социялната область." Послѣ двѣ-годишното неуморно усилие на гениалния Лассаль и неговитѣ малобройни привърженници, които въ „Общо-германския работнически съюзъ" ги смѣтаха до 3,500 члена, а пъкъ, въ същность, надали бѣха повече отъ нѣколко стотини, въ Берлинската секция, съюзътъ броялъ само 30 души и тя не е смѣла да има открити събрания, защото се бояла. отъ враждебнитѣ демонстрации отъ

страна на работническата масса, която вѣрваше въ либералната политика и въ економическитѣ учения на Шулце-Делича.

За работническото движение въ другитѣ страни на европейския континентъ въ началото на 60-тѣхъ години надали може даже да се говори. Въ Белгия, Австрия, Италия и Испания само въ втората половина на това десетилѣтие се начева полека-лека работническото движение, като повече или по-малко самостоятелно явление въ обществения животъ. Въ другитѣ страни на Европа: въ Дания, Норвегия, ако не се лъжемъ, сѫщо и въ Холандия тъкмо до 70-тѣ години не е имало слухъ за какво да е съзнателно движение на пролетарията*). Найсетнѣ, въ Съединенитѣ Щати на Сѣверна Америка вниманието на напредналитѣ слоеве отъ работницитѣ бѣше съвсѣмъ погълнато отъ войната съ Южнитѣ Щати за освобождението на негритѣ отъ робство.

Да видимъ сега, до колкова работническото движение е било приготвено отъ към идейната страна. Ний вече споменахме, че по-голѣмата часть отъ съзнателнитѣ французски работници бѣха лишени отъ агитацията на Лассаля,—отъ съзнание на классовия антагонизмъ между буржуазията и пролетариата. Французскитѣ делегати въ първия конгресъ на „Работническото международно дружество“ се явяватъ принципиални противници спрямо гревитѣ, напущанието на работата отъ работницитѣ, допущанието на женитѣ въ казанното дружество и какво-да-е участие на работницитѣ въ „политиката“. Английскитѣ работници въ економическата область,

*) Въ Норвегия работническото движение начева да се забѣлѣзва въ 80-тѣхъ години.

не отиваха по-нататъкъ отъ въпроса за *частното* подобрѣние на своя животъ, а въ политическо отношение, както германскитѣ работници, ставаха послушно орждие въ ржцѣтѣ на либералната буржуазия. Не всичкитѣ работници въ Англия се присъединиха къмъ „Интернационала"; тѣ побързаха да се отдѣлятъ, щомъ Генералния Съвѣтъ заявилъ грѫмко въ манифестъ (съставенъ отъ Маркса) своята солидарность съ парижската революция въ 1871 г. Тука ще забѣлѣжимъ, че тази сѫщата революция се отличава по-вече съ дребнобуржуазния си, отколкото съ социалистический характеръ. Найсетнѣ, за да се опредѣли степеньта на развитието на пролетариата въ началото на разгледванната епоха ще укажемъ на този фактъ, че единъ отъ дѣятелитѣ на Интернационала е билъ тогава „благочестивий" швейцарски консерваторъ Куллери. Изобщо, освѣнъ нищожната група отъ нѣмскитѣ социалъ-демократи въ това време, може да се каже, че врѣдъ самитѣ радикални елементи на работническото движение въ началото на 60-тѣхъ год. захванаха да се явяватъ прудонисти т. е. привърженници на дребнобуржуазнитѣ доктрини (учения) на Прудона. По-нататъкъ тѣзи доктрини приематъ форма на анархизма, който представляваше смѣсь отъ дребнобуржуазни и социалистически тенденции съ прибавка на голѣма доза отъ грѫмливи революционни фрази.

Международното работническо дружество представляваше напредналата часть на пролетарията на цивилизованнитѣ страни. Въ него влизаха найинтеллигентнитѣ и напредничави елементи отъ работническия классъ. Секциитѣ, кжсо, малкитѣ групия, —това бѣха елементитѣ, които го съставляваха

едва преди свършека на 60-тѣхъ години. Ако въ неговата срѣда, господствуваха, особенно въ началото, съвсѣмъ неясни, противорѣчиви представления за сѫщностьта и задачата на освободителното движение на пролетариата, за това възможно е à priori да си представи човѣкъ, на каква низска степень е било тогава развитието на работническитѣ масси. Ний вече показахме на низската степень на классовото съзнание, даже на тази нейна часть, която бѣше организирана въ съюзъ или вземаше живо участие въ наченалото се движение. Но тази часть бѣше съвсѣмъ малка. Съ исключение на Англия, може да се каже, че приблизително до 1867—68 г. ни въ една страна не щѣше да има организации или съюзи, които да обгрѫщаха посрѣдственно или непосрѣдственно по-голѣмата часть отъ работническій классъ на всичкитѣ нации или господарства.

Да се обърнемъ сега къмъ съвременното състояние на работническото движение.

Намѣсто дребнитѣ самообразователни групи или образувани чрезъ пропаганда и мѣстнитѣ занаятчийски организации, ний срѣщаме сега въ по-напредналитѣ страни работнически съюзи и партии, които съединяватъ пролетариата отъ различнитѣ промишленни центрове въ общественна армия съ обща программа на дѣйствие, а често съ единъ главенъ *централенъ органъ*. Преди 20 години работническото движение въ Италия, Испания и Австрия се намираше само въ зачатъчно състояние, а сега обладава значителни и ягко сплоенни занаятчийски съюзи. Италиянскитѣ работници само преди нѣколко години се организуваха въ политическа партия,—и имъ се удаде вече да прокаратъ двама

депутати въ парламента, като не се гледа на сѫществуването въ тая страна на избирателенъ цензъ. Швейцарскитѣ работници, главний представитель на които въ първий интернационаленъ конгресъ се явилъ — наедно съ Ф. Беккера — дребнобуржуазний консерваторъ Куллери, сѫ организирани сега въ единъ Националенъ съюзъ съ повече отъ 100,000 членове. Този съюзъ представлява федерация на занаятчийски и политически общества, изъ които нѣкои-си се явяватъ отъ своя страна твърдѣ голѣма организация. Тъй напр., „Грютлианския съюзъ“ има 14,000 членове, „Социално-демократическата партия“ и много занаятчийски общества — по нѣколко хиляди. За Германия нѣма нужда да се говори. Тамъ „Социално-демократическата партия“ смѣта своитѣ привърженници съ стотини хиляди, а непосрѣдственнитѣ членове, т. е. лица, които по-малко или по-вече постоянно и редовно ѝ сѫдѣйствуватъ по различни начини, сѫ най-малко съ десетини хиляди. Въ сѫщото време, въ най-главнитѣ клонове на промишленностьта сѫществуватъ занаятчийски съюзи, които се простиратъ по цѣла Германия и се състоятъ — едни отъ нѣколко хиляди, а други съ десетини хиляди членове. За тѣхната сила може да се сѫди отъ цифрата за издръжката само на една послѣдня стачка въ Хамбургъ, която е погълнала около 91,000 лева (повече отъ 70,000 марки), като спомоществувание за стачечницитѣ. Въ тъй нарѣченитѣ „свободни касси за взаимно спомагание“, входящи въ състава на временната организация, се числятъ 700 до 900 хиляди членове.

Въ Франция социалистическата партия не е организирана въ единъ *централизованъ* националенъ съюзъ. Но влиянието ѝ не е по-малко силно и при

това се распространява по-вече или по-малко въ всичкитѣ промишленни пунктове. Процесса, чрезъ който се сплоява съединений французски работникъ въ едра организация се извърпва до това време най-главно въ видъ на образувание и уголѣмение на занаятчийскитѣ съюзи. И въ тази область пролетариатътъ въ Франция въ послѣднитѣ десетилѣтия направи твърдѣ голѣми успѣхи. При това не трѣбва да се испуща изъ предъ очи, че тѣзи съюзи се намиратъ подъ непосрѣдственното ръководство на хора социалисти и които изцѣло сѫ проникнати съ социалистически стремления.

Въ Белгия съединението на работницитѣ въ единъ *централизованъ* съюзъ става на-гледъ поуспѣшно и по-бързо, отколкото въ Франция. Тука работническата партия е федерация на всички работнически съюзи, като начнемъ отъ самообразуванитѣ групи и политически общества и свършимъ съ едритѣ занаятчийски дружества. Въ малко измѣнена форма този сѫщий процессъ, сплояванието на работницитѣ отъ всичкитѣ страни въ една национална (въ смисъль *господарственна*) армия непрѣкжснато се извършва и въ Англия. Дребнитѣ мѣстни съюзи играятъ тамъ едва забѣлѣзана роля и повечето отъ тѣхъ вече сѫ се слѣли въ огромни национални съюзи, а послѣднитѣ отъ своя страна иматъ *общъ* центръ на всѣкигодишнитѣ конгресси и въ „Парламентския Коммитетъ“, състоящи отъ депутати, избираеми отъ самитѣ работници въ Долнята камара. Конгресситѣ обсѫждатъ въпроси, които се касаятъ изцѣло до работническия классъ. Право за представителство иматъ само едритѣ организации. А тъй като числото на членоветѣ на тия конгресси превишава сега 600,000, то е очевидно,

че *общата* цифра на английскитѣ работници, организирани въ разнообразни съюзи, трѣбва да бѫде близо около милионъ.

Най-сетнѣ, предъ очитѣ ни се испрѣчва и обширното силно движение въ Холандия и Дания. Въ Холандия, безъ да се гледа, че нѣма всеобщо избирателно право, социалистическата партия можа вече да прокара свой кандидатъ въ парламента. Даже въ Норвегия и Швеция, за които още неотдавна се говорѣше, че нѣматъ пролетариатъ, изникна въ послѣднитѣ години работническо движение. То, безъ съмнѣние, се губи предъ гигантскитѣ вълни на революционното движение въ голѣмитѣ господарства; но по размѣра, по интенсивностьта, особенно по съзнателностьта си, трѣбва да бѫде поставено по-горѣ отъ движението въ Южнитѣ романски страни въ продължение на 60-яхъ години, макаръ тѣ напослѣдъкъ да сѫ били важно съпротивление на Интернационала.

Но съ особенна чудна бързина се извършва обединението на работницитѣ въ една армия за борба противъ капитала въ Съединенитѣ Щати на Сѣв. Америка. Тука ний срѣщаме съюза „Рицари на труда", който има около 500,000 членове*). А между това, той е основанъ въ 1869 г. Той се състои отъ 4,000 клонове и се простира задъ предѣлитѣ на Съединенитѣ Щати и даже задъ Америка, тъй като има секции въ Англия и Белгия. Наредъ съ тѣхъ сѫществуватъ и други

*) Въ послѣднитѣ години числото на членоветѣ спаднало до 200,000, тъй като преди били всичко или повече отъ 700,000. Но тази загуба произлѣзла вслѣдствие образуванието на нови национално-господарственни съюзи въ *отдѣлнитѣ* отрасли на труда. Тѣзи чисто занаятчийски или професионални организации се явяватъ центъръ за привличание на значителна часть отъ американскитѣ работници.

съюзи съ десетини и стотини хиляди членове. Освѣнъ това, въ голѣмитѣ промишленни центрове всичкитѣ тия съюзи (или тѣхнитѣ клонове) сѫ съединени въ една мѣстна федерация съ общъ административно-законодателенъ центъръ, който се състои отъ тѣхнитѣ избранни представители. Около 70 журнала се явяватъ специални органи на работническия классъ въ Сѣверна Америка. За да дадемъ каквото-да е понятие за организацията и силата на работническитѣ съюзи въ тази страна, достатъчно е само да приведемъ тоя фактъ. Пивоварното работническо дружество, основано преди нѣколко години и, отъ своя страна, съставляюще една отъ многото части на огромната федерация на нѣмскитѣ занаятчийски съюзи въ Америка, израсходи въ продължение на двѣ години и 3 мѣсеца (отъ Януарий 1886 г. до Априлий 1888) за поддръжка на стачечницитѣ отъ *другитѣ отрасли на трудътъ* около 240,000 лева. Съюзътъ „Рицари на трудътъ“ израсходва въ 1886 год. повече отъ 491,000 долара, т. е. около два и половина миллиона лева. Но въ отчета *) на секретаря на съюза не сѫ указани расходитѣ за мѣстнитѣ клонове. Съ каква бързина се развива работническото движение въ Америка ще ни покаже, между другото, съюза „Братство на столаритѣ и дърводѣлцитѣ“. Той е основанъ преди нѣколко години. Още при основаванието му въ него влизаха 19 клона мѣстни съ 2042 члена. Преди една година мѣстнитѣ клонове бѣха 306, а членоветѣ—41,000. Той спечели презъ този периодъ на 40 мѣста деветчасовъ, а въ нѣкои даже осемчасовъ работенъ день.

*) Поне въ този видъ, както е резюмиранъ въ „Социальдемократъ“ (№ 47, 1887 г.).

II

Заедно съ развитието на работническитѣ организации непрекѫснато растяха и се развиваха въ тѣхъ *дисциплината и енергията* въ борбата съ господствующата класса. Когато му дойде мѣстото, ний ще потвърдимъ казанното съ епизоди (случки) отъ тази классова борба. Тукъ, макаръ и въ общи черти, ще покажемъ на прогресса на работническото движение съ неговата идейна подготовка.

Ний вече до нѣкѫдѣ видѣхме, колко малко бѣше классовото съзнание не само въ работницитѣ, но и всрѣдъ самитѣ по-интелигентни слоеве преди 25 години. Че противоположнитѣ интереси на буржуазията и пролетариата сѫ непримирими, твърдѣ малко и твърдѣ мѫтно го съзнаваха даже повечето отъ виднитѣ членове на Интернационала. Отъ очеркитѣ на В. И. Засуличь читателя ще види, колко злѣ разбирали тѣ най-сѫщественнитѣ, рѫководителни положения въ написанний отъ Маркса уставъ. Тѣзи положения служатъ сега като основа, която необходимо се подразбира въ практическата дѣятелность на по-голѣмата часть отъ работническитѣ организации на западно-Европейския материкъ и за много отъ тѣхъ въ Севѣрна Америка. Въ самата Англия, гдѣто силната организация на пролетариата се отличава и до сега благодарение на различни обстоятелства (а главно на монопола въ тази страна на всемирния пазарь и емигрирането отъ повечето население въ Америка и Австралия) съ значителенъ консерватизмъ, даже тука основната тенденция (стремление) на Интернационала наченва сѐ по-вече и по-вече да прониква въ ума на

работническия классъ и да придобива право влияние върху мисъльта и дѣятелностьта на напредналитѣ му слоеве. Английскитѣ занаятчийски съюзи често правятъ заявления, способни да докаратъ въ отчаяние привърженницитѣ на буржуазнитѣ обществени наредби. По-нататъкъ ще видимъ, какъ се е тикало напредъ классовото съзнание на английскитѣ работници презъ послѣднитѣ години. Ще покажемъ само на този фактъ, че само нѣкои отъ занаятчийскитѣ съюзи въ Англия сѫ вземали по-вече или по-малко живо участие въ съвѣщанията на инициаторитѣ на Интернационала. При това, причината за вземанието на такова участие е било тѣхното главно желание да се ограничи нахлуванието на работницитѣ въ Англия изъ другитѣ страни въ време на стачка. Сега пъкъ Конгрессътъ (Съборътъ) отъ *всичкитѣ* голѣми занаятчийски съюзи, на които били испратени депутати отъ 62,000 работници, самъ взелъ върху си инициативата (починъ) за свикванпе на международно събрание отъ представителитѣ на пролетариата. И „*Парламентарний Коммитетъ*", като централенъ (главенъ) органъ на тѣзи съюзи, принуденъ билъ, безъ да се гледа на извънмѣрния му консерватизмъ, да испълни рѣшението, мотивирано съ принципиални съображения за *всесвѣтския антагонизмъ* (противорѣчие) на труда и капитала.

Въ първия конгрессъ на Интернационала часть отъ делегатитѣ, начело съ представителя на Франция, протестираха противъ приеманието на женитѣ въ този всесвѣтски съюзъ на труда, като доказваше, че единственното имъ достоинство се състои въ раждането и въспитанието на дѣца. Сега женитѣ встѫпватъ въ работническитѣ съюзи въ Франция и сѫ пълноправни представителници на пролетарната

въ събранията. Американския „Орденъ на рицаритѣ на трудътъ“ принадлежи къмъ най-умѣренитѣ работнически организации *). Но въ программата му има искането „еднаква работна заплата за двата пола“. По количеството на членоветѣ си, разнообразието на съставнитѣ му елементи (части) и величината на територията (окрѫга) имъ, тоя съюзъ се явява единъ видъ „работническо господарство, а по своята тенденция и отношение къмъ всички тѣзи разнородни елементи се явява международно братство. „Ни раса, ни националность (народность), ни религия, ни принадлѣжность къмъ какво да е дружество, не може да прѣчи за влизанието на кого да е въ съюза“. Положението на Интернационала за равнитѣ права и задължения между хората, „независимо отъ тѣхнитѣ раси, религии и националности“, е било осѫществено въ този консервативенъ съюзъ до толкова, до колкото било *осѫщественно* въ знаменитото дружество. То се простира, както казахме, задъ предѣлитѣ на Америка и въ него сѫ участвували лица отъ двата пола, отъ разни професии (занаяти), съ исключение, впрочемъ, на биржевитѣ (търговци при борсата) и финансовитѣ (паричнитѣ) царе, адвокати и такива подобни братия, изъ които често излизатъ политически шарлатани. Всичкитѣ членове на тоя съюзъ се ползуватъ съ гражданска пълноправность и братска помощь не само на англосаксонци, нѣмци, французи или славяни, но и на негри и испъдени изъ своето отечество русски евреи.

*) Говоря за общото, главно въ него направление. Но въ него влизатъ елементи отъ всевъзможни степени на развитие — близо до социалъ-демократитѣ, които влиятъ на тѣзи и други съюзи въ двояко направление: вѫтрѣ, като негови активни членове, вънъ — посрѣдствомъ самостоятелна пропаганда.

По-голѣмата часть отъ работническитѣ съюзи въ Америка се намиратъ по между си въ най-тѣсна свръзка, поддържатъ се материално (съ пари и др.) и нравственно, а често пѫти встѫпватъ и въ формални договори. Сѫщото това може да се каже относително другитѣ страни. Нѣщо повече. Въ нѣкои отъ тѣхъ, напр. въ Белгия и Швейцария, работническитѣ дружества, като начнемъ отъ политическитѣ и занаятчийскитѣ и свършимъ съ благотворителнитѣ, съ каквото и да сѫ направление, сѫ малко или много формално съединени въ една национална (т. е. господарственна) федерация (съюзъ). Въ Швейцария именно въ тази федерация влизатъ такива два противоположни полюса, като социалъ-демократическата партия и работническитѣ дружества, които се намиратъ въ религиозно отношение, както и въ политическо, подъ влиянието на ултрамонтанитѣ *). Най-послѣ, всичкитѣ тѣзи национални (господарственни) съюзи, макаръ и да нѣматъ формаленъ международенъ центъръ, се намиратъ сѫщо, чрезъ своитѣ литературни и административни органи, въ доста живи сношения по между си и всѣкакъ поддържатъ освободителнитѣ усилия на пролетариата въ всѣка страна.

Безъ да уголѣмяваме, можемъ да кажемъ, че най-близкитѣ практически идеи и стремления на основателитѣ на Интернационала доведоха въ общо съзнание милиони промишленни работници въ Западна Европа и Америка и се явяватъ основа и съставни части на дѣятелностьта на голѣмото мно-

*) Ще забѣлѣжимъ тука, че въ състава на Швейцарскитѣ работнич. съюзи влиза и дружеството отъ нѣмски социалъ-демократи въ Швейцария, преселенци и избѣгали изъ Германия, една отъ главнитѣ задачи на което бѣше да поддържа работническата партия въ отечеството си.

жество дребни и едри организации на пролетариата. Международната солидарность (съгласие) на работницитѣ и противоположностьта на тѣхнитѣ интереси съ интереситѣ на капиталиститѣ, необходимостьта отъ законодателно ограничение на работния день и въобще законодателни мѣрки за защищаване интереситѣ на трудящитѣ се — всичко това съставлява за массата послѣдни аксиоми (истини), за които нѣма никакво самнѣние и препирня. Но идейния прогрессъ (напредъкъ) на работницитѣ въ послѣднитѣ 25 г. отиде много на далечь отъ тѣзи най-близки практически искания на Интернационала. Нѣкои отъ главнитѣ положения на программата му, заключаватъ въ обща форма, основнитѣ точки въ программата на социалъ-демократическата партия въ всичкитѣ страни. Така е 1) положението, „че освобождението на работницитѣ трѣбва да бѫде дѣло на самитѣ работници и че това освобождение може да бѫде достигнато само като се *уничтожатъ классоветѣ*; и 2) че главното средство за достигание на тая цѣль може да служи само завоеванието на политическата сила отъ работническата класса“. Двѣтѣ тия положения, особенно послѣдното се е разбирало неясно или съвсѣмъ не се е разбирало отъ повечето членове на Интернационала. Сега пъкъ тѣ, въ по-вече или по-малко общи, неопредѣлени черти, навсѣкждѣ го съзнава най-голѣмата часть отъ организираната въ съюзи работническа масса. Колкото до западно-Европейский континентъ (суша), то тука измжченото множество отъ работническитѣ организации въ голѣма степенъ съзнателно вече дѣйствуватъ въ духа на горѣказанитѣ положения на Интернационала. Но и въ Англия и Америка мисъльта за освобождението на пролета-

риата чрезъ завоеванието на политическата сила, по-вече и по-вече прониква въ съзнание на работническитѣ масси.

Читательтъ, който малко е запознатъ съ учението на социалъ-демократитѣ и който е навикналъ къмъ мнѣнието за тѣхъ, че тѣ сж плодъ способенъ да вирѣе само на нѣмска почва, такъвъ читатель остава да си припомни казанното распространение на това учение въ цѣлия свѣтъ. Приведеннитѣ отъ насъ долу факти до очевидность потвърдяватъ справедливостьта на нашитѣ общи залѣлѣжки за успѣхитѣ на социалната-демократия въ всичкитѣ напреднали страни.

III

Предварително ще укажемъ на една отъ найважнитѣ особенности, която отличава социалната демократия отъ другитѣ общественни групи, прѣслѣдующи тѣзи или други социални и политически цѣли. Повечето отъ другитѣ партии, съюзи и т. н. насочватъ всичкото си усилие и съсрѣдоточаватъ всичкото си внимание изцѣло на въпроси и задачи, *непосрѣдственно* осжществими. Тъй нарѣчената „злоба на деня“ съставлява единственно или почти единственно съдържание на программата имъ, а непосрѣдственний, *осезателний* успѣхъ за осжществление на близкитѣ искания на тази программа служи за тѣхъ единственно мѣрило за оцѣнение плодотворностьта на усилията имъ. Тѣхни противници се явяватъ ония групи, които се поставятъ относително массата на населението въ положение на секта, които пренебрегватъ катадневнитѣ нужди и интереси на послѣднитѣ и които исключително

ѐе стремятъ къмъ своя послѣденъ „идеалъ". Представители на първия типъ отъ общественнитѣ групи се явяватъ въ работническото движение тѣзи занаятчийски и политически общества, които стоятъ вънъ отъ посрѣдственното или непосрѣдствено влияние на социалистический елементъ; представители на втория типъ се явяватъ въ сегашно време анархическитѣ кружоци — и то, впрочемъ, съ голѣми предпазвания, тъй като тѣ не на всѣкждѣ могатъ да се удържатъ на облачнитѣ сфери съ своето отрицателно отнасяние къмъ частнитѣ реформи на социално-политический строй. Колкото се отнася до программата на социалъ-демократическата партия, то ржководящето ѝ начало е било формулирано преди 40 години отъ Маркса и Енгелса въ Коммунистический манифестъ: „Тий (коммунистнтѣ, а по сегашната терминология „социалъ-демократитѣ"), се борятъ въ името на най-близкитѣ интереси и цѣли на работнический классъ, но въ *сжщото време*, тѣ иматъ предъ видъ *бждищностьта* на движението (курсивътъ е нашъ) т. е. неговата послядня цѣль — въдворението на социалистический строй". А тъй като главното срѣдство и първата крачка въ пжтя за осжществлението на таза цѣль може да служи, по възврѣнията на социалната-демокрация, само извоюванието „политическо могжщество отъ пролетарията на цивилизованитѣ страни", то въ тази страна тѣ и насочватъ своитѣ главни усилия, като участвуватъ въ всичкитѣ стълкновения на труда съ капитала, и, като взематъ инициативата на борбата върху си, борятъ се въ името на най-близкитѣ цѣли и интереси на работнический классъ.

Съобразно съ това възврѣние, германската

социалъ-демократическа партия още отъ 60-тѣхъ години прие программата, състояща отъ двѣ вжтрѣшни логически свръзани, но, по характера си, съвършенно различни части: първо, резюмирани сж нейнитѣ основни социално-политически възэрѣния и цѣли; второ,—редъ конкретни политически и икономически искания за обезпечение „най-близкитѣ интереси на работнический классъ“ възъ основа на съвременното общество. Първата часть указва послѣдната цѣль на работническото движение, — общественний идеалъ, къмъ който то́ се стреми, втората — отбѣлѣзва пжтя, по който то̀ се извършва и стжпалата на стълбата, по която пролетарията се качва за постиганието на тази цѣль. Възможна е по-широка политическа свобода и съвършенно демократизиране (народнꙋ управление) на държавнитѣ, окрѫжнитѣ и общински управления (всеобщо, равно и непосрѣдственнꙋ избирателно право, тайно подавание на гласоветѣ, неограничена свобода на печата, събранията, сдружванията и т.н.), всеобщо безплатно и задлъжително образование, унищожението на косвеннитѣ налози и замѣнението имъ съ прогрессивни, споредъ прихода налози, нормаленъ (опредѣленъ) работенъ день, запрещение на дѣтския трудъ и законъ за „запазванието живота и здравието на работницитѣ“; тѣ иматъ право, чрезъ избрани отъ тѣхъ инспектори да контролиратъ (надгледватъ) рудницитѣ, фабрикитѣ, запаятчийницитѣ и домашната промишленность — такива сж нѣкои отъ най-близкитѣ искания, които съставляватъ втората часть на программата на германскитѣ социалъ-демократи. Като се борятъ за тѣзи искания, послѣднитѣ иматъ предъ видъ двойна цѣль: отъ една страна, подобрѣнието на работницитѣ въ

...но (отъ къмъ прехраната), умствено и ...нно отношение, а отъ друга — приготвение... за „завоевание на политическата сила“, ...звършването на социалистический превратъ.

Ясно е, че успѣхитѣ на партията отъ къмъ едната и другата страна сѫ тѣсно свързани по между си и въ по-голѣма или по-малка степень служатъ за въ полза на преслѣдваната ѝ цѣль. Нейна практическа задача се явява, най-сетнѣ, уголѣмението активнитѣ (дѣятелнитѣ) и резервнитѣ (запаснитѣ) сили на *организираната* армия на пролетарията, усилване популярностьта (извѣстностьта) на социалъ-демократическитѣ тенденции (стремления) въ народната масса и въобще възбуждание въ нея съзнателно незадоволство противъ буржуазний строй. Като излиза отъ тази гледна точка, социалната демокрация оцѣнява своитѣ успѣхи не толкова съ количеството на своитѣ завоевания въ областьта на исканитѣ отъ нея реформи (преобразования), отъ колкото резултатитѣ (плодоветѣ) на своята пропаганда и агитация за развитието на классовото съзнание и ра̀стението на боевитѣ (готови за бой) организации на пролета̀риата. Нейната программа и тактика (начинъ на дѣйствие) има за цѣль не само да се достигне *непосрѣдственни материални резултати*, а преди всичко и главно, *постоянното*, непрекѫснатото *въспитание* за да извърши социалистическия превратъ. Систематическата (постоянната) пъкъ борба, въ името на „най-близкитѣ цѣли и интереси“, е оная школа, въ която се извършва това въспитание на работническия классъ — и въ теоретическо и въ практическо отношение. Като организиратъ и разширяватъ тази борба, въ която преднитѣ рѣшителни редове съзнателно насочватъ

работническата класса къмъ главната ѝ цѣль — завоеванието на политическата сила — социалната демокрация така „запазва“ „бждищностьта на движението“ презъ цѣлото му развитие, т. е. приготвя условията за побѣда на *социализма* надъ *капитализма.*

Ний вече видѣхме, че социално-демократическитѣ взглядове биле непознати въ началото на 60-тѣхъ г. не само отъ развитата часть на пролетариата, но и отъ повечето *ржководители* на тази часть. Въ самата Германия социално-демократическитѣ учения биле усвоени тогава само отъ нѣколко единици. Даже программата на Лассалиянския съюзъ, който е турилъ началото на съвременното работническо движение въ Германия, носи явенъ отпечатъкъ, въ значителна стенень, отъ чужди взглядове, ако не противорѣчиви на учението на социалъ-демократитѣ. Само въ края на 60-хъ год., до нѣйдѣ подъ влиянието на усиленитѣ вълни на работническото движение вжтрѣ и вънь отъ съюза, често подъ налягането на дѣятелностьта на марксиститѣ — на Либкнехта, Бебеля и създаденитѣ отъ тѣхъ работнически групи, программата и тактиката взѣха пълно демократическо направление. Въ 1869 година работническитѣ групи създадени отъ послѣдователнитѣ марксисти, тъй се размножиха и придобиха такова значение, щото тѣ можаха да се организиратъ въ „социално-дамократическа партия“. Извѣстно е, че въ романскитѣ страни рѣшителното завръщание на социалистическитѣ елементи къмъ социалъ-демократизма преди всичко се показа въ Франция и Белгия, приблизително около 1877 г. Въ Франция П. Лафаргъ и бившия анархистъ Гедъ издаваха въ това време журнала „Равенство“, въ

който открито излѣзоха привърженници на социалната демократия. Въ Белгия инициативата на такова обръщание на работническото движение излѣзе изъ срѣдата на Фламанскитѣ социалисти. Слѣдъ това се распространи и въ другитѣ социалистически групи въ Белгия, като получи особенно релефно (ясно испъкнало) изражение въ манифеста, който биде съставенъ тамъ въ 1877 г. на международний работнический конгрессъ. Този манифестъ биде разгледанъ отъ Белгийскитѣ социалисти и приетъ отъ множество делегати (пратенници). Той до толкова релефно изразява характера на социалъ-демократическата тенденция, щото като наченемъ отъ края на 70-хъ г., той унищожава на всѣкждѣ, както фанатическото сектанство (стремление за образув. на секти) на анархиститѣ, така и грубия емперизмъ на работническитѣ общества отъ английский типъ, за което ний смѣтаме за неизлишно да го приведемъ тукъ.

„Като вземаме предъ видъ, че социалното освобождение е нераздѣлно свързано съ политическото и че пролетариата, който е организиранъ въ самостоятелна партия, противоположна на всичкитѣ партии на богатитѣ классове, трѣбва да се въсползува отъ всичкитѣ срѣдства, които водятъ къмъ освобождението на неговитѣ членове,—конгресса провъзгласява необходимостьта отъ *политическа* борба (курсива тука и долу е нашъ), като могжщественно орждие за агитация, пропаганда, въспитание и сплоявание на народа.

„Нападанието на съвременната социална организация трѣбва да стане *едновременно отъ всички страни, като се употрѣбятъ всички достжпни за насъ срѣдства.* Политиката, администрацията (дър-

жавното, окржжното и общинското управления) сж една отъ тѣзи страни. Реформи въ законитѣ, избиране на депутати социалисти въ каммарата, изборна агитация, манифестация въ името на економически подобрѣния или разширение на политическитѣ и гражданскитѣ права — ето цѣлъ редъ оржжия, които работницитѣ по никой начинъ не трѣбва да ги оставатъ въ ржцѣтѣ на враговетѣ си. Въ всичкитѣ страни, гдѣто пролетариатътъ има избирателно право, трѣбва непремѣнно да се организира въ една политическа партия, за да прокара свои депутати въ парламента и общинскитѣ съвѣти; тамъ пъкъ, гдѣто е лишенъ отъ това право, той трѣбва да насочи всичкитѣ си сили, за да го достигне.

„Парламента (Народното Събрание) се явява трибуна (мѣсто), отъ която социалистическитѣ депутати се обръщатъ къмъ всички страни, като накарватъ по такъвъ начинъ буржуазията и работницитѣ да се занимаватъ съ социални въпроси. Избирателната агитация, пренията въ Народнитѣ Събрания по поводъ на социалистическия кандидатъ, — не искарватъ ли наявѣ социалния въпросъ предъ цѣлото общество, даже тогава, когато изборитѣ се свършватъ съ несполука за този кандидатъ? Нагледенъ примѣръ за плодотворната дѣятелность на тази тактика се явяватъ блѣскавитѣ успѣхи на германската социалъ-демократическа партия. Съ своето високо развитие, здрава организация и широко идейно движение, всичкитѣ тия свойственни на нея черти, сж слѣдствие на туй обстоятелство, че тя води борба изведнажъ на всичкитѣ точки: въ политиката, въ науката, въ економическата область и т. н. Не трѣбва да се представлява социализмътъ само като една чиста теория относително дѣйстви-

телната организация въ бѫдѫщето общество; наопаки, той трѣбва да представлява нѣщо живо, тѣсно свързано съ всекидневнитѣ стремления и нужди на пролетариата и постоянно да присѫтствува при всичкитѣ сблъсквания на послѣдния съ буржуазията.

„Завоеванието на какво да е политическо право, сплоението на распокѫсанитѣ работници въ съюзи, съкращението на работническото време чрезъ стачки или съ дружества за съпротивление, — всичко това така направо дѣйствува за създаванието на социалистическото общество, както правото изслѣдвание формитѣ на бѫдѫщитѣ обществении отношения.“

Манифеста свършва съ слѣдующитѣ думи:

„Нека пролетариятътъ въ всѣка нация да образува обширна *самостоятелна* партия и нека всѣка такава партия да даде рѫка на социалистическитѣ партии въ другитѣ държави.“

Отъ времето на „всесвѣтския социалистически конгрессъ“ въ Гандъ, който се исказа ясно и безъ забикалки за въ полза на социалъ-демократическата программа, соц.-демократичското направление непрекѫснато и бързо измѣстя всичкитѣ други мнѣния и начини за борба въ работническото движение. Въ Франция и Белгия, въ които умѣрений (т. е. въ най-дребнобуржуазната си форма) анархизмъ се ползуваше преди съ главно влияние, къмъ началото на сегашното десетилѣтие биде замѣстенъ отъ социалъ-демократическото направление. Въ Белгия тази побѣда се ознаменува съ съединението на най-главнитѣ работнически съюзи на Брюкселский конгрессъ въ Априлий 1879 г. въ една „белгийска партия“, съ программа, съставеua по духа на горѣказанния манифестъ на международния Гандский конгрессъ. По

думитѣ на Артуа Дюверже*) белгийската партия имала вече въ 1880 година около 25,000 человѣка. Въ Франция учението на социалната демокрация одържало рѣшителна побѣда надъ всичкитѣ други, участвующи на Марсилския конгрессъ въ 1879 г. Изъ 130 делегати отъ 45 градове повечето поддържаха необходимостьта отъ сплояванието на работницитѣ въ една самостоятелна политическа партия и прокарвание на избраннитѣ отъ тѣхъ кандидати (кандидатуритѣ на работническата класса), като едно отъ най-важнитѣ срѣдства на пролетариата за подготовлението на социалистическия превратъ.

Като пренасятъ по такъвъ начинъ, както се изразяватъ най-даровититѣ представители на французския пролетариатъ — Гедъ и Лафаргъ, — антагонизма между интереситѣ на работницитѣ и предприемачитѣ изъ запаятчийницата на полето на политическата борба, необходимо стана да се придаде на программата на новата партия форма, съгласна съ новата дѣятелность. Изработената отъ казанитѣ лица программа биде приета послѣ отъ работническия конгресъ въ Хавръ, Ноемврий 1880 год. Съ нейнитѣ основни положения читателя може да се запознай отъ неотдавна издадений отъ групата „Освобождението на труда“, преводъ съ нѣколко обяснителни забѣлѣжки отъ Геда и Лафарга.**) Тя се състои отъ двѣ части, отъ които първата формулира теоритическитѣ основни рѣшения на Марсилския конгрессъ и указва на пролетариата

---

*) Белгийската социалистическа партия, нейната история и нейната программа.

**) Какво искатъ социалъ-демократитѣ? Преводъ отъ френски Съ забѣлѣжки отъ Г. Плеханова.

економическия превратъ, който трѣбва да бѫде извършенъ, като завземе политическата власть само чрезъ революция; втората частъ съдържа редъ искания, които могатъ да се осѫществятъ въ рамкитѣ на буржуазията и които, като се прокаратъ въ живота, могли би да ускорятъ пълната побѣда на пролетариата. „Формулирани отъ самитѣ работници въ различнитѣ си стачки, тѣзи искания, толкова по-скоро трѣбва да бѫдѫтъ прокарани отъ тѣхъ въ редоветѣ на новата партия.“

Программата на французската работническа партия и въ своитѣ теоретически начала, и въ най-близскитѣ си практически искания почти никакъ не се отличава отъ программата на социалъ-демократическата партия на другитѣ страни. По-подирѣ, въ тази партия произлѣзе разцѣпление: една часть отъ нея — главно въ Парижъ—извѣстна подъ името „Поссибилисти“, се доближи до оппортюнитската фракция на републиканцитѣ. Но и „поссибилиститѣ“ въобще се държатъ о программата, която бѣ приета на Хаврския конгрессъ. Тий се отличаватъ отъ социалистическитѣ елементи, които сѫ се сгруппирали около марксиститѣ, съ които си подаватъ рѫка, а още повече отъ бланкиститѣ само съ малката послѣдователность и революционность въ практическото прокарвание на социалъ-демократическитѣ принципи. Причината на това се явява, отъ една страна, неясностьта на теоритическитѣ начала на социализма въ главитѣ на тази фракция, а отъ друга страна, наклонностьта къмъ преслѣдвание немедленни, непосрѣдственно-осязателни успѣхи. Отъ тука произлиза стремлението имъ да привличатъ на своя страна дребно-буржуазнитѣ слоеве — още твърдѣ многочисленни

въ Парижъ, — по какъвто и да е начинъ, като правятъ значителни отстжпки въ убѣжденията си*).

Като се обръщаме къмъ другитѣ страни, ний сме длъжни преди всичко да забѣлѣжимъ, че въ Холандия, Дания, Швеция и Норвегия работническото движение, въобще, имало социалъ-демократическа боя, отъ една страна, поради съсѣдството му съ Германия, а отъ друга, защото и тамъ сравнително неотдавна тò е възникнало. Друга е работата въ Италия и Испания. Тука; както спомѣнахме, социалистическото движение прие формата на най-революционенъ анархизмъ. Закоренѣлитѣ традиции въ периода на буржуазното революционно движение, темперамента на населението, най-сетнѣ, економическата закжснѣлость на тия страни, обѣщаваха да направятъ непристжпна крѣпость за Бакунинския анархизмъ. Но, уви! Предъ економический прогрессъ на Западна Европа и Америка и предъ напора на социалъ-демократическото движение не можà да устои и този най-надеженъ лость на анархизма.

Още отъ 1881 г. конгресса на Ломбардския работнически съюзъ въ Миланъ обяви за най-близка задача на съюза извоюванието всеобщо избирателно право. Но съ особенна ясность и послѣдователность е изразено стжпванието на италиянския пролетариатъ върху почвата на сициалъ-демократическото учение въ программата, изработена отъ ржководителитѣ на социалистическитѣ дружества въ

*] Трѣбва да се вземе въ внимание, че водителя на поссибилиститѣ, Бруссъ, е билъ преди единъ отъ най-отчаяннитѣ анархисти. Сега неговата извънмѣрна революционность е поугаснала значително и старитѣ му възрѣния още не сж изхвръкнали съвсѣмъ изъ неговата глава. Но анархизмъ безъ революционна боя неизбѣжно клони къмъ дребната буржуазия.

Срѣдня Италия въ края на 1881 год., съгласно рѣшението на конгресса имъ, свиканъ въ сѫщата година. Преди всичко въ программата изрично се казва, че революцията не може да бѫде „направена“ по желанието на нѣколко личности*). „За единичнитѣ революционни организации, се говори тамъ по-нататъкъ, че опититѣ на смѣлитѣ групи да възбуждатъ къмъ бунтове, могатъ за минута да произведатъ въ масситѣ движение, да поставятъ наредъ социалния въпросъ, даже при благоприятни условия, да поведатъ открито въстание, но тѣ сѫ безсилни да нъправятъ *„революция“*. Това може да го направи само народа. Значи, за да бѫде това възможно, ний, които представляваме партия, сами трѣбва да станемъ народъ“, т.е. да го направимъ привърженникъ на нашитѣ стремления и цѣли.

„Социалната революция, която обгрѫща всичкитѣ страни на живота и която се стреми къмъ тѣхното преобразувание, необходимо трѣбва да предшествува всички реформи и реформаторски опити, които сѫ способни да измѣнятъ различнитѣ понятия, сѫществующи въ съвременното общество. Отъ тука произлиза полезностьта и даже необходимостьта за работническата партия, въ интереситѣ както на нейното растение и развитие, така и на нейното сближавание съ народа, да поддържа, а, при извѣстни обстоятелства, право да осѫществява всички ония реформи и да причинява всички ония економически, политически и противоцеркови движения, слѣдствия отъ които се явяватъ все по-широкитѣ измѣнения въ сѫществующитѣ учреждения и които подгатвятъ революцията; тъй щото работ-

*) Ний цитираме тоя документъ отъ Цюрихския „Социалъ-демократъ“, № 43, 1881 г.

ническата партия трѣбва постоянно да възбужда и подгатвявъ народа духа на агитацията и съпротивлението...“

Въ този сѫщий смисъль се исказа конгресса на Тосканската социалистическа федерация, който бѣ свиканъ въ 1882 год. Въ слѣдующий мѣсецъ единъ отъ най-фанатическитѣ и самоотверженнитѣ привърженници на революционния анархизмъ, Карло Кафьеро *), обнародва едно писмо въ единъ журналъ, въ което заявяваше, че той явно и безъ всѣкакви обяснения приема новата тактика на социалистическата партия. Послѣднята получи по такъвъ начинъ, благословение отъ страна на едного отъ могиканитѣ на анархизма Сега анархиститѣ въ Италия представляватъ каква да е видна, не казвамъ сила, но поне группа. До колкото ни е извѣстно, повечето отъ привърженницитѣ на анархизма сѫ изъ срѣдата на студентитѣ, т. е. тѣзи социални елементи, които практически стоятъ далечь отъ политическия животъ. Такова сѫщо сливание, както въ Италия, се извърши и въ работническото движение на Испания. Тука то се прояви главно между запаятчийскитѣ организации, доста голѣми и развити. Но тѣзи организации възникватъ, растатъ и дѣйствуватъ благодарение на непосрѣдственното участие и влияние на социалъ-демократическитѣ елементи, отъ тенденцията на които тѣ се проникватъ. Най-послѣ, въ съсѣдката на Испания —въ Португалия работническото движение прие още въ 70-ѣхъ години напълно социалъ-демократически характеръ.

Да се обърнемъ сега къмъ классическа Англия, която въспира работницитѣ отъ самостоятелна поли-

*) Единъ отъ организаторитѣ на Беневетския бунтъ, или вѣрно, „опитъ“ къмъ бунтъ.

тическа борба и отъ всѣкакво отклонение на въпроси, които излизатъ отъ границитѣ на съществующия строй. Преди деветь години, пише единъ корреспондентъ на централния органъ на социалъ-демократическата партия въ Германия (въ номера отъ 21 Октомврий 1887 г.): азъ бѣхъ свидѣтель на усилията на нѣмскитѣ социалъ-демократи, избѣгали по причина на преслѣдванията въ Англия, да распространятъ въ своето ново отечество социалистическото учение. Най-сетнѣ тѣ сполучиха да привлѣкатъ шестима англичани. Тѣзи шестима малко по малко станаха шестнайсеть, а послѣ двайсеть и шесть и най-послѣ стана възможно да образуватъ всрѣдъ лондонското нѣмско дружество, самостоятелна английска секция. Въ 1881 г. тази секция численно до толкова възрастна, щото можà да се отдѣли отъ нѣмския съюзъ и да се организира въ самостоятелна „демократическа федерация“ съ съвършенно социалистическа программа. Не се мина година и този съюзъ открито излѣзе подъ название „социалъ-демократическа федерация“. А сега, съ изминаванието на 6-7 години отъ образуванието на послѣдната, социалъ-демократитѣ наброяватъ своитѣ привърженници въ Англия вече съ десетини хиляди, а тѣхното посрѣдственно влияние, може да се каже, се простира вече почти на всичката организирана масса английски работници. Ето нѣколко факти за потвърждение на казанното.

Въ Януарий миналата година 16,000 рудокопачи въ Нордтумберландъ направиха стачка, защото предприемачьтъ се опита да намали работната заплата. Социалистическитѣ дружества тозъ часъ пъкъ отъ тука испращатъ делегати за агитация въ срѣдата на населението въ полза на гревиститѣ, и

само по себе си се разбира, за въ полза на социализма. На единъ отъ митингитѣ, организиранъ по този поводъ отъ социалиститѣ въ Глазговъ, присжтствували сж споредъ оцѣнката на мѣстната буржуазна пресса до 30,000 души и по предложението на президента и секретаря на Ланкаширския съюзъ на рудокопачитѣ била приета резолюция, въ която между другото, е казано: „митинга се придържа о туй мнѣние, че интереситѣ на всичкитѣ работници сж едни и сжщи, че настоящето сблъскване (стачка) е само епизодъ отъ всесвѣтската историческа борба на пролетариата съ капиталиститѣ и че тази борба не ще се прекрати..., додѣто земята, рудницитѣ, машинитѣ, съ една дума, всичкитѣ срѣдства на производството не преминатъ въ ржцѣтѣ на работницитѣ, додѣто тѣ не експлоатиратъ всичко за интереситѣ на цѣлото общество.“ Въ своята рѣчь за въ полза на тази резолюция, президента на казанния съюзъ заяви, че „централния пунктъ на борбата се заключава не въ намалението на шестяхъ пенса само: капиталиститѣ иматъ главно предъ видъ да противодѣйствуватъ на распространението на социализма, който въ сжщность, се́ повече се распространява срѣдъ работницитѣ.“

Въ Май сжщата година рудничаритѣ въ Нортумберландъ образуваха „Сѣверо-Английската социалистическа федерация“, която си тури за цѣль „организацията и въспитанието на народа за извършванието на економическата емансипация на труда“. „Като поддържа всичкитѣ опити на пролетариата да подобрятъ положението си (на почвата на съвременния строй), социалистическата федерация смѣта въ сжщото време за своя главна цѣль унищожението на классата капиталисти и ленд-

лордове и организацията на социалистическото общество“. Срѣдствата за достиганието на тази цѣль тя смѣта:

1) Основавание на национална и международна социалистическа партия.....

2) Завоеванието на политическата власть посрѣдствомъ избирателна агитация въ полза на социалистическитѣ кандидати за парламента и т. н.

3) Поддържанието на „занаятчийско“ и въобще всѣко движение въ полза за благосъстоянието на работницитѣ.

Въ голѣмо или малко число английскитѣ социалъ-демократи влизатъ въ всичкитѣ работнически организации въ Англия и влиянието надъ массата на всѣкждѣ и всѣкога расте. „Социалъ-демократическата федерация“ вече преди двѣ години успѣ до толкова да се заякчи, щото се оказа въ състояние да организира огромна демонстрация на Трафалгаръ Скверъ. Повече отъ 100,000 работници се явиха на нейния гласъ и съ ентусиазмъ изслушваха рѣчитѣ на нейнитѣ оратори. Въ Глазговъ работническото население избра даже свои депутати въ парламента Cunnigham Graham-a, които открито заявиха на годишния конгрессъ на английскитѣ рудничари въ Единбургъ за своята пълна и безусловна привързанность къмъ „теорията на Маркса“. Особенно релефно се прояви влиянието на социалъ-демократическата пропаганда въ Англия върху общото направление на умоветѣ въ работническата масса на миналогодищния конгрессъ на занаятчийскитѣ съюзи. 670,000 работници бѣха представлявани отъ 156 делегати на тоя конгрессъ. Въ уводната си рѣчь, предсѣдательтъ се обърна къмъ делегатитѣ съ слѣдующитѣ думи: „Организиранитѣ и не

организиранитѣ работници се съгласяватъ въ убѣжденията си, защото старитѣ политически партии не сѫ способни да извършатъ економическата емансипация". По неговото мнѣние, безработицата, която постоянно расте, застрашава занаятчийскитѣ съюзи; послѣднитѣ затова трѣбва да насочатъ своитѣ сили за образуванието на национална работническа партия (т. е. политическа партия). Образуванието на такава партия се явява неизбѣжно слѣдствие отъ отношенията на труда и капитала. *Работницитѣ въ Англия и въ материка трѣбва да се заловятъ задружно да се борятъ.* Економическото развитие на научнитѣ открития унищожаватъ границитѣ, сближаватъ планинитѣ и моретата, когато недоразумѣнието и разногласието между английскитѣ и континенталнитѣ работници правятъ послѣднитѣ орѫдие за въ вреда на първитѣ. Силата на капитала никога не дрѣме; той е лишенъ отъ всѣкакъвъ националенъ характеръ и всѣкакви человѣчески чувства; неговия интересъ произвежда бунтъ и всѣва раздори срѣдъ работницитѣ. Ето причината за искривенитѣ понятия, распространени отъ нашата пресса спрямо континенталния социализмъ и тенденциознитѣ съвѣти, които капиталиститѣ даватъ на работницитѣ да избѣгватъ искушенията на чуждестранцитѣ. Господа, *социализмътъ за насъ не е вече плашило*".

Послѣднитѣ думи биле посрѣщнати съ гръмогласно одобрѣние отъ събранието. Въпрѣки усилията на консервативнитѣ членове отъ „Парламентския коммитетъ" — на този централенъ органъ на занаятчийскитѣ организации, — конгресса съ голѣмо болшинство вотиралъ резолюцията относително образуванието въ срѣдата на работницитѣ *самостоятелни избирателни коммитети* за изборитѣ на

всичкитѣ представителни учреждения. Въ сѫщото време единодушно било вотирано, признаванието принципиалната необходимость отъ „национализиране на земята“, между това, пакъ на конгресса въ 1886 г. такъвъ родъ резолюция бѣ отхвърлена. Напослѣдъкъ, на повикания за това митингъ било взето рѣшение да се пристѫпи къмъ организацията на политическа партия подъ название „Националенъ работнически съюзъ“. Не по-малко характеренъ за оцѣнение степеньта, до която достигна популярностьта на социализма въ Англия презъ 80-тѣхъ години, се явява слѣдующия фактъ. Представителитѣ на английското духовенство миналата година бѣха се събрали на свой конгрессъ, въ който се рѣши да отдѣлятъ часть отъ времето си за разискване въпроса за социализма. Но съ цѣль повече да се запознае съ социалистическото учение, конгрессътъ повика въ качество на референтъ по този въпросъ единъ отъ *най-виднитѣ социалъ-демократи* въ Англия. Въ препирнитѣ си, които се захванаха слѣдъ референта, свѣщеникътъ Хелдамъ захваналъ да защищава социализма и казалъ, че е длъжность на духовенството да употрѣби всичкитѣ достѫпни за църквата срѣдства за подръжка на социализма, именно за да се тури край на постояннитѣ мѫчения, които се извършватъ отъ богатитѣ класси връзъ бѣднитѣ, подъ покровителството на закона. „Да ми дава Богъ сила, необходима за туй дѣло,“ извикалъ той. Хелдамъ, прибавя отъ себе си корреспондента на „Социалъ-демократъ,“ съвсѣмъ не е единственно явление срѣдъ английското духовенство.

Едновременно съ тоя съборъ, въ Шефилдъ, всичкитѣ представители на баптискитѣ общини се

събрали на годишенъ конгрессъ. Тука президента въ уводната си рѣчь сѫщо турилъ за длъжность на всѣки баптийски свѣщеникъ да спомага за успѣха на „освободителната борба на експлоатиранитѣ“ отъ експлоататоритѣ.

Ако численностьта на социалистическата партия и нейното влияние върху народната масса ще расте въ Англия съ такава сѫща бързина, съ каквато растѣше въ послѣднитѣ 6-7 години, — а за това ни гарантира бързината на промишленния прогрессъ въ неотдавна економически закѫснѣлитѣ страни и енергията на английскитѣ социалисти,— то тамкашнитѣ работнически организации твърдѣ скоро ще се превърнать въ грамадна политическа сила, за която въпроса за завоеванието отъ пролетарията господствующе положение въ държавата — ще стане въ буквалния смисълъ на думата „злоба на деня“ и при това лесно разрѣшимъ.

Да се обърнемъ сега къмъ Съединенитѣ Щати на Сѣверна Америка. Ето какъ Фридрихъ Енгелсъ въ предговора къмъ английския преводъ на книгата си „За положението на работническитѣ класси въ Англия“ характеризира вървежа на освободителното движение на Сѣверо-Американския пролетариатъ, въ послѣдно време. „Десеть мѣсеца*) се мина отъ тогава, когато, по желанието на други преводачи, написахъ „прибавление“ къмъ тази книга. Въ течението на тѣзи десеть мѣсеца въ американското общество се извърши революция, за която въ друга страна би трѣбвало най-малко 10 години. Въ Февруарий 1886 г. общественното мнѣние въ Америка бѣ насочено къмъ една точка, а именно, че въ

---

*) Предговорътъ е писанъ въ Януарий 1887 год.

Америка работническа класса, въ Европейски смисълъ на думата, съвсѣмъ не сѫществува и че не можало да става дума за такава классова борба межцу работници и капиталисти; която раздѣли европейското общество на двѣ взаимно враждебни части. Отъ тука вадиха заключение, че социализма на американска почва представлява сѫщо, като едно чуждестранно растение, което съвсѣмъ е неспособно да пустни въ нея корени и да се развие. А между това, начената тамъ классова борба именно въ това време остави колоссална сѣнка, въ видъ на стачки отъ пенсилванскитѣ въглекопачи и отъ работницитѣ отъ другитѣ занятия, а особенно приготовлението въ всички страни едно движение за осемь часовия работенъ день, назначено въ Май мѣсецъ и наистина тогава начената. Това движение, като се распространяваше съ изумителна бързина въ всичкитѣ страни, нагледно показа на американскитѣ работници, че тѣ „съставляватъ особенъ новъ классъ въ американското общество". Като плодъ на това съзнание се получи цѣлъ редъ опити за образуванието на самостоятелна работническа партия съ особенна программа. „Въ европейскитѣ страни на пролетарията бѣха нуждни много години за да дойде до съзнание, че той представлява въ съвременното общество отдѣлена класса. И наистина много време се измина, додѣто това съзнание я доведе къмъ образуванието въ своята срѣда самостоятелна политическа партия, противоположна на всичкитѣ партии на господствующитѣ класси. На благоприятната почва въ Америка, гдѣто феодалнитѣ развалини не заграждатъ пѫтя на развитието, работническата класса премина тия двѣ степени отъ своето ризвитие въ продължение на

десеть мѣсеца.“ Въ Май 1886 г. се почна движението въ полза на 8 часовъ работенъ день, вълнуванието въ Чикаго, Милвоке и т. н. и опититѣ на буржуазната груба сила и сѫдебнитѣ преслѣдвания да задушатъ това движение бѣ напусто и къмъ края на сѫщата година ние виждаме вече избирателна борба въ всичкитѣ крупни центрове на „младата работническа партия“.

За да се даде какво да е понятие, по какъвъ начинъ агитацията за чисто економически и частни искания тикна американскитѣ работници по пѫтя на „политиката,“ ще приведемъ двѣ цитати отъ рѣчитѣ на митингитѣ, които протестираха противъ произнесената отъ сѫда смъртна присѫда на седемъ анархисти. Тѣзи анархисти увлѣчени отъ движението въ полза на осемь часовия работенъ день, станали послѣ въ Чикаго едни отъ неговитѣ главни рѫководители. Въ отговоръ на това буржуазията ги обвини че съставили заговоръ, плодъ—отъ който е била хвърлената бомба на Сенския пазарь. И макаръ слѣдствието да не показа ни най-малка слѣда отъ тѣхното участие въ хвърлението на бомбата и, наопаки, всичко говореше противъ това обвинение, тѣ, пакъ бѣха осѫдени на смъртно наказание. Въ тази присѫда, посрѣщната отъ цѣлата буржуазия съ възторжени одобрѣния, съ особенна яркость се прояви стремление у господствующитѣ класси въ Америка да употрѣбятъ всичкитѣ органи отъ концетрираната въ тѣхнитѣ рѫцѣ власть, за да задушатъ движението, което толкова бързо израстваше. Тазъ тенденция на присѫдата надъ анархиститѣ, изведнъжъ бѣ разбрана отъ всичкитѣ напреднали слоеве на американскитѣ работници и не закъснѣха да направятъ отъ нея нуждното заклю-

чение. На 21 Августъ 1886 г. въ Чикаго се събраха представителитѣ отъ 100 работнически съюза за заявление на своя протестъ противъ тази присѫда. Всичкитѣ депутати и всичкитѣ организации, които тѣ представляваха бѣха не само противници на анархиститѣ, но по-голѣмата часть отъ тѣхъ надали съзнателно сѫ съчувствували на социализма изобщо. При всичко това двама отъ ораторитѣ, и двамата членове на „Ордена на рицаритѣ на труда“, заявиха, „че тази присѫда е цѣлъ ударъ, насоченъ противъ *организираната* часть на работническата класса и за да се предопредятъ въ бѫдѫще работницитѣ отъ такива явления не остава другъ пѫть, освѣнъ да си изберать сѫдии отъ своята собственна срѣда“. Третий ораторъ заявилъ, „че ако работницитѣ представляваха политическа сила; тогава нито единъ сѫдия нито единъ сѫдебенъ засѣдатель не щѣше да произнесе такава присѫда, каквато е вчерашната“.

Въ по смѣкчени и забулени форми, отколкото помѣнатата присѫда надъ анархиститѣ, ролята на органитѣ на държавната власть, като закрилници на буржуазнитѣ интереси, испъкна туко-рѣчи въ всичкитѣ центрове на агитацията за осмочасовия работенъ день. Не е чудно за това, ако споредъ думитѣ на Нюйоркския „Социалистъ“, „*самостоятелната политическа борба* стана въ началото на есеньта въ 1886 г. дневенъ въпросъ въ американското работническо движение. Туко-рѣчи въ всичкитѣ Щати на републиката, гдѣто имаше многобройно промишленно население, се пробужда стремление къмъ организирането на *третя* партия*), която е длъжна главно да представлява *интереситѣ*

*) Освѣнъ двѣтѣ буржуазни: републиканската и демократическата.

на работницитѣ". Отъ проявлението на самостоятелно политическо движение въ срѣдата на американския пролетариатъ, което е възникнало на почвата или, като слѣдствие отъ борбата за осмочасовия работенъ день, нека се поспрѣмъ само върху опита на работницитѣ въ Нюйоркъ да се съединятъ въ отдѣлна партия.

Исходния пунктъ и непосрѣдствения поводъ за образуването на тази партия е било избирането на кметъ за Нюйоркъ презъ ноемврий 1886 г. Подъ влиянието на възбуждението, причинено отъ борбата въ цѣла Сѣверна Америка, за намалението на работното време, всичкитѣ работнически съюзи въ Нюйоркъ сѫ рѣшили да се въсползуватъ отъ споменатитѣ избори за организирането между пролетариата самостоятелно политическо движение. Конференцията отъ специалнитѣ делегати, на която бѣше възложено рѫководството на избирателната борба, се обърнала къмъ Хенри Джоржъ, популярния авторъ на книгата „Прогрессъ и бѣдность", съ предложение да излѣзе като кандидатъ на Нюйоркскитѣ работници за длъжностьта кметъ. Макаръ Джоржъ и да е твърдѣ далече отъ социализма, но социалъ-демократическитѣ елементи взѣха най-живо участие въ избирателната борба. „Хенри Джоржъ не е социалистъ въ нашия смисъль" писаха тогава социалъ-демократическитѣ органи въ Америка и Европа: „неговата кандидатура не е социалистическа кандидатура. Но тя се явява *классова* кандидатура на воюющия пролетариатъ, и като такава, тя има несъмнѣнно огромно значение за по-нататъшното развитие на работническото движение". Тѣхнитѣ противници отидоха още по-нататъкъ и обявиха, че начената въ Септемврий избирателна

агитация е борба между капитализма и социализма. Кандидатътъ на двѣтѣ съединени предъ видъ на общата опасность, буржуазно-демократически фракции право обяви: „Азъ гледамъ на себе си като на представитель на богатитѣ класси и ще употрѣбя всичкитѣ си сили *за да истрѣбя призрака на социализма, нихилизма и анархизма*“.

По такъвъ начинъ, самата буржуазия, съ своитѣ отчаянни усилия въ борбата противъ кандидата на работницитѣ и съ устата на своитѣ ржководители, спомагаше на работническата масса, да си изясни голѣмото значение, което имаше излизанието ѝ на изборитѣ. Кандидатътъ на работницитѣ получи 68,000 гласове, а противника му 90,000. Ако се вземе предъ видъ, че на тѣзи избори напредналитѣ слоеве на американския пролетариатъ първъ пжть излѣзе като единодушна и компактна масса, то полученното за Х. Джоржа число гласове се явява блѣскъвъ резултатъ. И наистина, тоя резултатъ смая, както буржуазията, така и самитѣ работници. На ржководителитѣ на пролетариата оставаше да се въсползуватъ отъ политическото настроение на пролетариата, причинено отъ избирателната борба, за да го съединятъ въ една ягка, организирана политическа партия. „*Необходимо* е, пишеше цетралния органъ на „Социалната работническа партия въ Сѣверна Америка“ (der Socialist) №45, г. 86): „*щото създадената въ тази компания (избирателната борба) организация да не се разрушава повече, а наопаки, да се развива по-нататъкъ, съ една дума, да стани тя постоянна*“.

Тази мисъль, сподѣлена отъ всичкитѣ работнически дружества, се осжществи, като се образува въ Януарий 1887 г. „Съединената работническа

партия“ за Нюйоркския щатъ. За съжалѣние, тази партия се распадна въ края на сѫщата година. Впрочемъ, социалиститѣ отъ самото начало захванаха скептически да се отнасятъ къмъ нейната дълготрайность. Този скептицизмъ се оправдаваше отъ размазанния и дребнобуржуазния характеръ на программата на новата партия и отъ стремлението на нѣкои отъ нейнитѣ основатели, на чело съ Х. Джоржа, да съсрѣдоточатъ всичкото си внимание върху въпроса за „национализацията на земята“, или по точно, за премахванието на всички налози, чрезъ преобръщание поземленната рента (приходъ) въ държавенъ приходъ. При всичко това, социалиститѣ взеха твърдѣ живо участие въ образуванието на новата партия.

Макаръ, споредъ думитѣ на Нюйоркския „Социалистъ“, программата на партията, която щѣла да се образува, „мнозина отъ насъ (социалиститѣ) не удовлетворява“, така тя твърдѣ едностранчиво премѣстя центра на тяжестьта върху поземленния въпросъ, като игнорира въ сѫщото време кореннитѣ задачи, турени отъ промишленния прогрессъ, „ний пакъ сме за енергическата поддържка отъ наша страна на опититѣ, които иматъ за цѣль, основаванието на политически ассоциации, или клубове, назначението на които е. . . . . . да сторятъ пѫть на образуванието на една национална работническа партия. Разбира се, забѣлѣзва сѫщия органъ на американскитѣ социалисти, че додѣто новата партия не приеме послѣдователна социална программа, ний по никой начинъ не ще се откажемъ отъ сѫществуванието въ видъ на самостоятелна организация. . . . Съвършенното никога не преминава въ несъвършенно или въ такова, ко-

ето се състои отъ двѣ половини, а наопаки".

Скоро излѣзе наявѣ неспособностьта на „съединената работническа партия" не само къмъ понататъшно развитие въ социалистическо направление, но и въобще къмъ сѫществувание. Преди всичко стана ясно, че отъ гледната точка на Х. Джоржа и неговитѣ най-близски привърженници за успѣванието на партията необходимо е, отстранението изъ нея всичкитѣ социалисти, които, при всичко това, и по неговото собственно признание, сѫ биле упората за неговата кандидатура въ периода на изборната агитация. „Ний искаме да постигнемъ *непосрѣдственни,* осѣзателни успѣхи, а не си туряме за цѣль *пропагандата* на извѣстни идеи", заявиха вече въ края на годината Джоржъ и неговитѣ привърженници. За да се вмъкнемъ въ законодателното събрание, казва Джоржъ, необходимо е да се поддържа селското население. Въ провоположность на Европа, въ Америка, споредъ думитѣ на Джоржа интеллигенцията е съсрѣдоточена не въ градоветѣ, а въ селата, (явно е, че не само въ Руссия се въдятъ самобитни народници) и че всичкитѣ велики реформи и движения сѫ се зараждали въ селското население на Америка и отъ тѣхъ сѫ биле прокарани въ живота. Но послѣднитѣ враждебно се отнасятъ къмъ социализма, а за това за работницитѣ трѣбвало да се откажатъ отъ всѣкаква солидарность съ социалиститѣ. На основание на такива съображения, а главно, отъ страхъ да не би социалистическата пропаганда да успѣе да проникне вжтрѣ въ „Съединената Работническа Партия", Джоржъ и неговитѣ привърженници рѣшили по какъвто и да било начинъ, да отстранятъ социалиститѣ отъ нейната срѣда.

За достиганието на тази цѣль, тѣ се възползуваха отъ оня параграфъ на устава на тази партия, който запрещава приеманието въ нея членове отъ буржуазната партия.

Въ Сиракузкия Конгрессъ, при помощьта на делегатитѣ отъ едно доста голѣмо число на бърза ржка създадени въ провинциалнитѣ секции, които състояха главно отъ дребнобуржуазни елементи, Джоржъ сполучи да привлече най-виднитѣ социалистически дѣятели отъ младата „работническа партия". Слѣдъ исключенитѣ напустнаха Конгреса доброволно още 30 социалисти.

По-нататъшната сждба на „Съединената работническа партия", ясно показа: 1) че социалиститѣ се явяватъ вече и въ Америка главна подпорка и ржководяща сила въ дѣлото за възбужданието на самостоятелно политическо движение въ срѣдата на пролетариата; и 2) че работническата партия съ программа основанна главно на дребно-буржуазни възрения и тенденции, е лишена отъ всѣкаква жизненна способность, тъй като тя твърдѣ злѣ изразява интереситѣ на пролетариата и интереситѣ на дребната буржуазия. „Съединената работническа партия", ако още и да не се е распаднала съвсѣмъ, но безъ друго е на издъхвание. Но, щѣше да бжде голѣма грѣшка да се мисли, че наченатото презъ лѣтото въ 1887 самостоятелно политическо движение въ американския пролетариатъ мина безслѣдно и, че влиянието върху него на социалиститѣ отслабна, вслѣдствие отъ нанесенното имъ поражение въ редоветѣ на „Съединената работническа партия".

Голѣмото значение на социалистическитѣ елементи въ работническото движение на Америка

стана явно даже на Сиракузский Конгрессъ. Отъ общото число делегати 35 принадлѣжаха къмъ социалистическата партия, а останалитѣ повече отъ 50 искаха допущанието на Шевича и други прочути дѣятели на тази партия да участвуватъ въ Конгресса. Изобщо, да се употрѣби помѣнатия параграфъ отъ устава на „Съединен. Работ. Партия“ къмъ социалиститѣ бѣ рѣшено само отъ едно твърдѣ малко болшинство—отъ 91 противъ 86 делегати. И това незначително болшинство се образува благодарение на привличанието въ конгресса 50 или повече адвокати и разни буржуа въ качество на делегати, създадени нарочно за тази цѣль, а често пѫти даже и отъ фиктивни секции. Отношението между работницитѣ на Нюйоркъ къмъ социалиститѣ твърдѣ направо се е исказало въ енергическия протестъ на огромното работническо събрание (22 1887 г.) противъ рѣшението на Сиракузкия Конгрессъ. Въ началото на Септемврий Конференцията отъ 300 представители на 85 работнически организации въ Нюйоркъ исказа своето отношение къмъ социалиститѣ като приема программата, изработена отъ послѣднитѣ, и турена на основи напълно социалистически. Най-послѣ, за да видимъ, колко голѣмо бѣше влиянието на социалистическата партия върху цѣлото работническо движение въ Америка, безъ друго, трѣбва да се коснемъ до цѣлъ редъ факти, въ които то нагледно се исказа и да се разгледатъ добрѣ программитѣ и резолюциитѣ на разнитѣ работнически съюзи, конгресси, митинги и т. н. Какъвто и да е първия осѣзателенъ резултатъ отъ наченатото се преди двѣ години политическо движение въ срѣдата на американския пролетариатъ, колкото и да сѫ неудовлетворителни формитѣ, въ

които то се исказа, но едно нѣщо е несъмнѣнно: самия фактъ, че това движение се распространи въ едно и сѫщо време по всичкитѣ промишленни центрове на Сѣверна Америка, предсказва съединението въ близско бѫдѫще на всичкитѣ или на повечето работнически организации въ една могѫщественна социално-политическа партия на пролетариата. Мисъльта на социалната демокрация, че е необходима политическата самостоятелность на работническата класса, хвърлена въ массата и главно, че въ голѣма степень завладѣ тѣхнитѣ умове, направо отрази въ программата и образа на дѣйствията на тѣхната организация. За да разберемъ цѣлото значение на тоя фактъ, ний трѣбва да си припомнимъ само, че Германия още въ началото на 70-тѣхъ години бѣ едничката или почти едничката страна въ Европа, гдѣто напредналитѣ слоеве на пролетариата напълно усвоиха проекта на Интернационала, че „економическото освобождение на работницитѣ е нераздѣлно свързано съ политическото".

Време е, обаче, да се обърнемъ къмъ оная страна, въ която това положение намѣри най-пълно и послѣдователно изражение. Германската работническа партия е родоначалницата на социалната демокрация въ всичкитѣ страни. Отъ Германия учението на социлната демокрация се распространи въ цѣлия цивилизованъ свѣтъ и въ Германия сѫщата тая партия достигна най-голѣма сила. Никѫдѣ тя не е достигнала такова право влияние на работническата масса и никѫдѣ тя не е играла такава голѣма роля, като представителница на работническитѣ интереси, както именно въ тази страна! Тука социалистическото и работническото движение

напълно се отождествиха. Това съзнаватъ и признаватъ самитѣ господствующи класси. Най-послѣ, германската социална демокрация, която представлява въ организационно отношение нелегална партия, вече въ 70-тѣхъ години се явява като най-напредналата армия въ революционното движение на пролетариата въ цивилизованнитѣ страни, и това ѝ значение признаватъ до днесъ социалистическитѣ елементи на Европа и Америка. Очерка ни щѣше да има една непростителна празднина, ако не отдѣлихме въ него нѣколко страници за специалната характеристика на сегашното състояние на социалъ-демократическата партия въ Германия.

IV

На́й-добъръ мащабъ за опредѣлението на нейната сила и популярность срѣди работническитѣ масси се явява числото на гласоветѣ подадени въ полза на нейнитѣ кандидати за парламентски депутати. Ето нѣколко цифри, които иллюстриратъ успѣхитѣ ѝ въ избирателната борба. Въ 1871 год. общото число на гласоветѣ, дадени въ полза на социалистическитѣ кандидати, бѣха 102,000, въ 1881 г.—312,000, а въ 1887 г. достигна почти 800,000. На изборитѣ презъ есеньта 1884 г. социалиститѣ получиха около 555,000 гласове, тъй щото въ растояние на по-малко отъ двѣ и половина години (1884—1887) числото на тѣхнитѣ привърженници порастна съ четвъртъ миллионъ. Още по-вече бий въ очи бързото възрастване на социалистическитѣ гласове въ изборитѣ, като сравнимъ цифритѣ, които се отнасятъ специално къмъ индустриалнитѣ центрове. Тъй, напримѣръ, въ Берлинъ, гдѣто въ времето на Лассаля работницитѣ

се намираха подъ пълното влияние на либералната буржуазия, социалистическитѣ кандидати въ време на изборитѣ въ 1881 год.—30,000 а въ 1887 г. 94,000. Въ Халибургъ числото на социалистическитѣ гласове въ продължение отъ 1871 г. до 1887 г. възрастна отъ 5,071 на 51,000, а въ Кенигсбергъ —отъ 350 на 8,000, т. е. на 23 пѫти. Въ Берлинъ тѣ се уголѣмиха, въ този периодъ още въ по-голѣма прогрессия, а именно на 45 пѫти.

Тѣзи цифри, обаче, никакъ не изразяватъ цѣлото число привърженници на социалистическата партия въ Германия. Преди всичко трѣбва да се помни, че навсѣкждѣ се намиратъ елементи, които отъ страхъ на полицейскитѣ прeслѣдвания, или отъ отнеманието на работа, съвсѣмъ се отстраняватъ отъ гласувание, макаръ да съчувствуватъ на социалистическитѣ кандидати. Въ нѣкои мѣста, гдѣто работницитѣ се намиратъ въ най-голѣма зависимость отъ предприемачитѣ и гдѣто тѣ страшно сѫ обезсилени отъ нуждата и извънмѣрната работа имъ се стѣга сърдцето и раздразнява негодуванието за гдѣто ги принуждаватъ да подаватъ своитѣ гласове за буржуазнитѣ кандидати. Такова угнетение на работницитѣ особенно се практикува отъ владѣтелитѣ на рудницитѣ и капиталиститѣ на тъкачната индустрия въ селскитѣ окрѫжия въ послѣднитѣ избори. Работницитѣ право бѣха изведени отъ занаятчийницата, като солдати, подъ командата на надзирателя и право къмъ зданието, гдѣто сѫ извършваха изборитѣ и тамъ имъ тиквали въ рѫцѣтѣ по единъ билетъ съ името на либералния или консервативния кандидатъ, споредъ това на кого е съчувствувалъ господаря имъ? Имало и такива примѣри, че капиталиститѣ или пазителитѣ на тѣхнитѣ интереси,

грабвали изъ ржцѣтѣ на работницитѣ, които сж намираха въ избирателната зала, избирателнитѣ билети съ името на социалистическия кандидатъ. Полицията всѣкога е държала страната на капиталиститѣ. Притурете при това полицейскитѣ преслѣдвания и заплашвания, конфискуванието отъ властитѣ, и вий лесно ще разберете, че къмъ 800, 000 подадени гласове за тѣхъ на послѣднитѣ избори, смѣло може да се притури *най-малко още сто хиляди,* насилственно отнети отъ тѣхъ гласове.

Но и цифрата 900,000 е много по-голѣма отъ дѣйствителното число привърженници на социалната демократия въ Германия. Съ избирателно право се ползуватъ само тия лица, които иматъ 25 години. А пъкъ младежьта съставлява значителния процентъ отъ работническото население, който съчувствува на социалистическата партия. Така щото можемъ да кажемъ, че германския пролетариатъ, който съставлява социалъ-демократическата партия, възлиза до милионъ. Безъ съмнѣние, тази масса не напълно съзнателно се отнася къмъ программата и дѣятелностьта на авангвардията на тази партия. Но ако сравнимъ съзнателностьта на работницитѣ, които съчувствуватъ на социалната демокрация съ съзнателностьта на тѣзи слоеве отъ народа, които още слѣдятъ другитѣ партии, не може да се не види, че къмъ социалъ-демократитѣ се присъединяватъ най-добритѣ, най-развититѣ елементи отъ населението. Постоянното и огромното усиление на ненавистьта въ работническитѣ масси на Германия къмъ съвременния общественъ строй отъ една страна, а отъ друга, съвсѣмъ бързото развитие популярностьта на социалната демократия между тѣхъ, като единственна партия, която сериозно и неумо-

римо защищава тѣхнитѣ интереси, таквозъ е заключението, което истича самò отъ себе си отъ горѣприведенитѣ цифри.

Избирателнитѣ периоди представляватъ ония моменти въ живота на работническата партия въ Германия, когато дисциплината, ентусиазма и самоотверженностьта на нейнитѣ членове достига до най-висока степень. Въ тѣзи моменти много лесно може да се опредѣли, както численний съставъ на дѣятелната армия на германския пролетариатъ, така и достойството на нейната организация и тактика. За съжаление, предѣлитѣ на нашата статия не ни допуща да се спрѣмъ върху описанието макаръ само на послѣдната агитация, която представлява въ извѣстно отношение особенъ интересъ. Ще се задоволимъ съ кратъкъ очеркъ на най-новитѣ явления изъ живота на германската социална демокрация. Отъ тѣхъ особенно внимание заслужва послѣдния съборъ на нейнитѣ представители въ Швейцария.

Отъ като се издадоха „исключителнитѣ закони“ социалиститѣ въ Германия бѣха принудени да свикватъ своитѣ Конгресси въ странство. Предпослѣдния отъ тѣхъ, Копенхагенския, навлече върху Бебеля, Фолмара и нѣколко други депутати и ръководители на социалистическата партия обвинението, че тѣ принадлѣжали къмъ „незаконното съдружничество“ или по-вѣрно, къмъ тайната *организация*. Намѣриха се съдии, за които участието на тѣзи лица въ явенъ съборъ въ странство послужи за достатъчно юридическо основание да ги осъдятъ на 6 до 9 мѣсеца затворъ. Но не успѣха още всичкитѣ осъдени да излѣзатъ отъ затвора, туко дойде време да се свика новъ Конгрессъ, който трѣбваше безъ друго да стане, защото съществуваха срѣди пар-

тията разногласия, по нѣкои политически въпроси. За да се избѣгне всѣкакъвъ юридически поводъ за нови преслѣдвания или поне осѫждания за вземанието участие въ незаконно съдружество, рѣшиха да придадатъ на Конгресса характеръ на едно събрание не отъ официални лица, като представители избрани отъ различни секции, а отъ частни лица, които по възрѣнията си принадлѣжать къмъ социалната демократия. По нататъкъ, за предупреждение на всѣкакви мѣрки отъ страна на правителството, за да побъркатъ на извършванието на събора, трѣбвало да се пази въ тайна мѣстото и времето на неговото свикване. „Другари, пишаха въ своята покана социалистическитѣ депутати на райхстага и на ландтагитѣ, исключителния законъ и неговия начинъ на приложението му ни принуждаватъ да вземемъ мѣрки на предпазливость. За това и за да обезпечимъ членоветѣ на събранието, колкото е възможно безприпятственно да обмислятъ въпроситѣ, които ще се разгледватъ въ него, сме принудени да скриваме опредѣленното за него мѣсто и време". Благодарение на тази предпазливость, полицията при всичката си будность, не осѣти времето, когато членоветѣ заминаха за събранието и достигнаха благополучно до онѣзи пунктове на Швейцария, гдѣто имъ се указаха отъ специалнитѣ агенти на организационния Коммитетъ мѣстото на Конгресса.

Конгрессътъ, който стана по такъвъ таенъ начинъ, се откри на 2-й Октомврий 1887 год. въ единъ отъ ресторанитѣ на Бруггена въ преградието на Сен-Галленъ. Въ 80-та година на Виденския Конгрессъ се явиха 56 делегати, въ Копенхагенъ —60, а на послѣдния—76 (въ протокола е казано

79, но другитѣ трима сѫ инностранци, едина е англичаиинъ, другия—австриецъ и третия—руссинъ). Така щото, преслѣдванията, които се строполиха върху нѣкои отъ делегатитѣ на Копенхагенския Конгрессъ съвсѣмъ или почти никого отъ дѣятелнитѣ елементи на партията не уплашиха: безъ да гледатъ на риска и на разнитѣ пречки, на събора се явиха представители на работницитѣ отъ всичкитѣ центрове и промишленни мѣста на Германия. За настроението на партията е характерна слѣдующата резолюция, единодушно приета отъ всичкитѣ делегати: „Събора предлага на всичкитѣ другари да противодѣйствуватъ колкото е възможно поенергично на бѣганието на членоветѣ на партията въ странство, за това, че ги заплашватъ процесси или наказание съ тъмниченъ затворъ; на такива лица не трѣбва да се дава никаква поддръжка“. Разбира се, че резолюцията не разумѣвала и такива случаи, когато оня, когото преслѣдватъ, го очаква дългогодишенъ тъмниченъ затворъ. Да забѣлѣжимъ тука, че въ много мѣста членоветѣ на партията по своя инициатива вече преди свикванието на Конгресса взели сѫщо такова рѣшение и че отъ защитницитѣ на резолюцията на Конгресса мнозина не отколѣ сѫ излѣзли отъ затвора съ несъмнѣнна переспектива подиръ единъ два мѣсеца пакъ да попаднатъ тамъ за 6 мѣсеца до една и полвина година.

Программата на Конгресса се е състояла отъ слѣдующитѣ въпроси:

1) Отчетъ на социалистическата фракция въ райхстага (т. е. на социалистическитѣ депутати) за приходитѣ и расходитѣ на партията.

2) Поведението и дѣятелностьта на Социалъ-дем. депутати въ ландтага и въ райхстага.

3) Отношението на партията къмъ въпроситѣ за имперскитѣ налози и мита въ свръзка съ социалната реформа на правителството въ защита на работвицитѣ.

4) Поведението (Stellung) на партията при послѣднитѣ избори за райхстага и въ бѫдѫще, при изборитѣ въ законодателнитѣ и общинскитѣ учреждения.

5) Повикванието въ идущата година единъ международенъ работнически Конгрессъ, задачата на който да бѫде съглашението върху въпроса за единодушната борба на пролетариата отъ всичкитѣ културни страни за едно международно законодателство въ защита на работницитѣ.

6) Отношението на социалната демократия къмъ анархиститѣ.

Отчета на фракцията констатиралъ и този фактъ, че „въпреки всичкитѣ преслѣдвания“, правителството не може да отслаби силата на партията и способностьта на члеповетѣ да жертвуватъ всичко за нея. Забѣлѣжително е, че отъ всички най-много се отличаваха въ това отношение, „градоветѣ и окрѫзитѣ, които бѣха обявени въ военно положение“. Въ течение приблизително на три и половина години (отъ 1 Януарий 1884 год. до 31 Августа 1887 год.) въ *централната* касса на партията имало правилни вносове и доброволни пожертвувания около 200,000 марки или около 115—120 хиляди рубли, т. е. приблизително отъ 30—35 хиляди рубли въ годината. Съ тази цифра не се свършватъ всички разноски, които правѣха напредналитѣ слоеве на германския пролетариатъ за со-

циалистическата агитация. На основание на лични наблюдения и на полученитѣ съобщения отъ делегатитѣ на Конгресса и отъ другитѣ членове на партията, ний можемъ да кажемъ, че суммата, която се расходва отъ *мѣстнитѣ* групи за агитация и за поддържка на членоветѣ, които се преслѣдватъ—по край *централната* касса,—средното число надминува поне съ 4 пѫти цифрата, показанна въ отчета на „управлението на социалистическата фракция въ райхстага“. Излиза, че социалистическата часть отъ германскитѣ работници разходва изъ своитѣ пустали джебове за пропагандата на социализма поне отъ 100—120 хиляди рубли въ годината. Достойно за забѣлѣзвание е още, че пролетариитѣ социалисти, които емигриратъ, защото ги преслѣдваха въ странство, не само не стоятъ индеферентни къмъ революционното движение на своето отечество, но, наопаки, се явяватъ сериозна материална и нравственна поддръжка за него. Въ Швейцария, Франция, Белгия, Англия, Америка, съ една дума, всѣкждѣ кждѣто тѣ се случатъ, ставатъ пионери на социалната демокрация и едни отъ най активнитѣ елементи на мѣстното работническо движение и въ *сжщото време* да поддържатъ съ всичкитѣ си срѣдства другаритѣ въ отечеството си. Като иллюстрация на всичко казано може да служи макаръ тоя фактъ, че членоветѣ на германската социалистическа партия, живущи въ Швейцария, при всичката си малочисленность израсходвали за партията въ послѣднитѣ години 7,300 фр. и „безъ да се гледа на пожертвуванията, които трѣбваше да се направятъ, за да се покриятъ *мѣстнитѣ* нужди на партията“. Социалистическитѣ преселенници отъ Германия въ Америка, като се научиха

за разпущанието на райхстага въ миналата година, въ сѫщия часъ пратиха телеграфически за партията 10,000 фр., слѣдъ това, още 20,000 фр. Не забравяйте читателю, че туко-рѣчи всичкитѣ пожертвуватели сѫ биле пролетарии, единственний капиталъ на който се заключава въ тѣхнитѣ мускули и глави, които имъ доставятъ, въ повечето случаи, само най-необходимитѣ срѣдства за живѣние. Затова, твърдѣ е естественно предложението на докладчика (Бебеля) къмъ делегатитѣ, да изразятъ своето уважение къмъ преданностьта (Opferwélligkeit) на другаритѣ, които живѣятъ въ странство, като станатъ отъ своитѣ мѣста". Това предложение се посрѣщнало съ възторгъ.

Горѣказанитѣ цифри само отъ далече ни даватъ да разберемъ истинскитѣ разноски на германския пролетариатъ за дѣлото на своето освобождение. Преди всичко трѣбва да се има предъ видъ още, че ни единъ членъ, колкото и да е пожъртвувалъ за партията не *получава даромъ* ни списания ни книжки, които се издаватъ отъ нея. Изданията ѝ не само се отплащатъ, но и при туй даватъ приходи за агитация и т. н. Тъй напр., кассата на централния ѝ органъ „Social-demokrat" можа да отдѣли въ полза на послѣднитѣ избори 10,000 фр. А между това, отъ прихода на изданията трѣбва да се поддържа доста голѣмо число експедитори, словослагатели, книговѣзци, и подвързачи, лицата, които водятъ корреспонденциитѣ, и смѣткитѣ най-сетнѣ редактори и множество сътрудници. Прибавете при това разноскитѣ за поддържанието на контрабанда и за убититѣ вслѣдствие „пропаданията" и периодическитѣ конфискувания на изданията въ границата или вътрѣ въ страната,

—и вий ще получите извѣстно представление за суммитѣ, които харчатъ германскитѣ работници за социалистическата литература.

Приблизително понятие за разноскитѣ на социалистическитѣ слоеве отъ германския пролетариатъ за литературата може да се получи сѫщо отъ слѣдующитѣ данни: „Social-demokrat“ има около 14 хиляди абонати, отъ които 12 хиляди сж отъ самата Германия. Годишния абонаментъ за въ Германия струва срѣдно число 12 фр., изобщо германскитѣ работници, които живѣятъ въ отечеството си, харчатъ за централния органъ на своята партия приблизително 150,000 фр. въ годината. Освѣнъ този органъ сѫществуватъ още много социалистически списания и разни, често периодически и не периодически издания на работническата партия, които се печататъ нѣкои вънъ, но главно вжтрѣ въ Германия. За степеньта на тѣхното распространение може да се сѫди до нѣкждѣ и отъ количеството на продаденитѣ книги, запретени въ Германия. Тъй, съчинението на Бебеля „За Жената“, цѣна 2 фр., била продадена около 20,000 екзем., „Развитието на Научния Социализмъ“ отъ Ф. Енгалса 10,000 екзем. и т. н. Като нѣмаме въ тази минута необходимитѣ цифри, можемъ да основаваме своитѣ заключения на общи, приблизителни съобщения отъ лица добрѣ запознати съ положението на социалистическата партия въ Германия. Ний се надѣваме скоро да се получи повече разностраненъ и точенъ материалъ за опредѣление паричнитѣ разноски на германския пролетариатъ въ борбата за своето освобождение. Но ний и сега виждаме, че никакъ не преувѣличаваме, като опредѣляме цифрата на неговитѣ издържки за литературна защи-

та на неговитѣ интереси, около 2 милиона франга*).

Относително разноскитѣ за устната агитация, печатанието и распространението на прокламации, (възвания) и за поддържанието на преслѣдванитѣ отъ властитѣ членове на партията, извѣстно понятие за това ни даватъ слѣдующитѣ факти. Въ нѣкои центрове на Германия, мѣстнитѣ избори за парламента поглъщатъ 40 и повече хиляди франка. Освѣнъ туй, членоветѣ на партията испращатъ още пари въ централната касса. На жената на всѣки арестуванъ членъ се дава всѣка недѣля по 20 фр., а на всѣко дѣте още по 2 1|2 фр. Тъй щото семейството съ двѣ дѣца получава 100 фр. въ мѣсецъ. И при такива грамадни разноски, мѣстнитѣ группи на партията въ тѣзи центрове иматъ постоянно въ своитѣ касси запасъ отъ 30—40 хиляди франка даже повече. Като вземаме предъ видъ тия общи данни, не можемъ да подозираме, че прѣвеуличаватъ ония отъ членоветѣ на работническата партия въ Германия, които утвърждаватъ, че съзнателно-социалистическата часть на германския пролетариатъ харчи не помалко отъ 4—5 миллиона франка въ годината за социалъ-демократическата пропаганда**).

*) Твърдѣ компетентни лица опредѣлятъ тия разноски отъ 3 до 4 миллиона.

**) Ний нарочно отбѣлѣзваме: за „социалъ-демократическата пропаганда и агитация", общата сумма на разноскитѣ отъ работническата класса за освобождението си и въобще за запазванието интереситѣ си е несравненно много по-голѣма отъ показанната въ текста. Достатъчно е да покажемъ на такива цифри, като 10—12 миллиона вносъ въ годината, които сѫ получени отъ „свободнитѣ касси за помагание въ случай на болѣсть", и т. н., или—за разноскитѣ презъ време на една стачка отъ столаритѣ въ Хамбургъ 70,000 марки. Въ Щутгартъ—33,000 марки и т. н. Такива стачки биватъ по нѣколко въ годината. а по-малки съ десетини. Прибавате къмъ тѣзи, тъй да се каже, военни разноски още и постояннитѣ потрѣбности на членоветѣ въ време на безработица, презъ време на отиванието отъ едно мѣсто на друго, за да се намѣри работа и т. н.

По твърдѣ ясни причини опасно е да се съобщаватъ чрезъ печата различни потрѣбности отъ дѣятелностьта на партията, които характеризиратъ господствующата въ нея самоотверженность и дисциплина. За иллюстрация ще покажемъ само слѣдующитѣ факти. Въ време на изборитѣ, въобще когато се намира за нуждно да се распространи въ голѣмо количество каква да е прокламация, въ назначений отъ мѣстния коммитетъ часъ при находящитѣ се въ всичкитѣ части на града уполномощени се явятъ отъ 300—400, а въ Берлинъ даже отъ 3—4,000 человѣци, които ги разнасятъ отъ кѫща въ кѫща, и изъ стая въ стая. Въ продължение на единъ или два часа прокламацията се распространява по цѣлия градъ. Случава се, щото повечето или всичкитѣ езкемпляри да бѫдатъ конфискувани, преди да се успѣли да ги распространятъ и при това, распространителитѣ улавятъ се въ рѫцѣтѣ на полицията. Но подиръ единъ или два дни видишъ прокламациитѣ пакъ се отпечатали и се распространили съобразно взетия вече планъ. Случавало се даже, че цѣлий мѣстний централенъ коммитетъ внезапно да бѫде арестуванъ, но при всичко това, никакво прекъсвание или побърквание въ агитацията не произлизаще: на сцената веднага пакъ излизаше новъ коммитетъ, който продължава функцията на стария, като че нищо особенно да не се е случило. Не по-малко е характеренъ за състоянието на партията и тоя фактъ, че въ много мѣста *уполномощенитѣ* отъ мѣстнитѣ групи—по нѣкога три 4 и повече стотини—да държатъ *регулярно* тайни засѣдания. Въ важни случаи на такива *тайни* събрания присътствуваха до 3,000 человѣка.

Да се върнемъ къмъ прекъснатия расказъ за

засѣданията на събора. Втория пунктъ отъ неговата программа даде поводъ за горѣщи препирни между тъй нарѣченото умѣрено направление въ партията и—радикалното. Въ сѫщность, разногласието между тѣзи двѣ части бѣше главния мотивъ за свикванието на послѣдния Конгрессъ. Работата е тамъ, че съвършенно неочакванното удвоение числото на соц.-дем. депутати*) въ 1884 г. възбуди въ нѣкои отъ тѣхъ оптимистически надѣжди въ парламентската дѣятелность на партията. Заедно съ това въ тѣхъ се прояви извѣстно стремление къмъ компромиси, съ надѣжда да получатъ по такъвъ начинъ нѣкои, макаръ и дрѣбни, отстѫпки за въ полза на работницитѣ. Другата часть отъ депутатитѣ съ Бебеля и Либкнехта на чело, енергически се яви противъ наклонностьта да се увличатъ отъ парламентаризма.

На коя страна е множеството отъ членоветѣ на партията? Ето въпроса, който необхоимо трѣбва да заинтересува както депутатитѣ ѝ въ райхстага, така и массата на самитѣ ѝ членове. Вече много по-рано преди конгресса стана явно, че общото настроение на партията е *революционно* и че то е противъ парламентаризма. Но това настроение испѫкна съвсѣмъ явно въ дебатитѣ на събора, гдѣто огромно множество оратори съ безсъжалителна критика се отнесли къмъ „умѣренитѣ“ депутати. Резолюцията, която се приe единодушно, иска, щото „критиката и агитационната страна“ „както и по напредъ да преобладава въ парламентската дѣятелность на социалистическитѣ депутати“. Колкото се отнася до „положителната законодателна дѣятелность“, като никакъ не се отказва отъ нея, депутатитѣ

*) Отъ 12 на 24. Послѣ се прибави още единъ.

сѫ принудени, обаче, да се стараятъ да не възбуждатъ въ масситѣ никакви иллюзии относително реалнитѣ резултати на тази дѣятелность за подобрѣнието на тѣхното економическо и политическо положение.

За да не се растяга извънмѣрно нашата статия, ний нѣма да излагаме тука съдържанието на дебатитѣ върху всичкитѣ въпроси, които сѫ разгледани и обсѫдени на събора. Да се ограничимъ само съ това, че по въпроса за „отношението на социалната демокрация къмъ анархиститѣ“ била взета резолюция, която констатираше *„антисоциалистический“* характеръ на анархическото учение за „абсолютната независимость на индивидуума“, тъй като то не представлява „нищо друго, освѣнъ едностранчиво развитие основната идея на буржуазния либерализмъ“.

Въпроса за свикванието на международенъ работнически конгрессъ билъ рѣшенъ, разбира се, въ утвърдителенъ смисълъ. Добрѣ рисуватъ духа на дисциплината и революционностьта, които господствуватъ въ германската работническа партия, двѣ резолюции, отъ които едната се отнася до легалната издателска дѣятелность на отдѣлнитѣ ѝ членове, а другата—до длъжноститѣ на нейнитѣ официални представители—до депутатитѣ въ народното събрание и въ ландтагитѣ, до съвѣтницитѣ въ градскитѣ управления и т. н. Първата иска отъ социалистическата „фракция“ на райхстага, щото тя да контролира строго органитѣ и изобщо литературнитѣ предприятия на отдѣлнитѣ членове на тази партия, предназначени за читателитѣ отъ „работническата срѣда“. Социалистическитѣ депутати сѫ длъжни, на основание тази резолюция, да употрѣбятъ всич-

кото си влияние, щото собственницитѣ на подобно предприятие да ги водятъ съгласно интереситѣ на умственното развитие на работницитѣ. „Въ случай, че се откажатъ да испълнятъ исканията на фракцията въ райхстага, които иматъ за цѣль интереситѣ на работницитѣ, фракцията е длъжна публично да предупреди работницитѣ противъ четението и распространението на такава литература“.

Поводъ за друга резолюция послужи слѣдующето обстоятелство. При отсѫтствието на легална организация въ партията, явно свикване на конгресси, общи, мѣстни и т. н. може да става само отъ официално признати отъ нея представители въ парламента, ландтага и литературата. Между това, двама отъ тѣхъ, бивши депутати, Гейзеръ, зетъ на Либкнехта и Фирекъ, когото смѣтатъ за синъ на императора Вилхема I, се отказали да подпишатъ поканата отъ членоветѣ на партията, съ която се свикваха на конгрессъ, като го намѣриха излишенъ, а най-вече опасенъ за ония, които участвуватъ на него. Трѣбва, впрочемъ, да забѣлѣжимъ, че Гейзеръ въ време на събора не бѣше още свършилъ срока на тъмничния затворъ, на който бѣше осѫденъ за участието му въ Копенхагенския конгрессъ. Нѣкои отъ членоветѣ на събора искаха исключванието на Гейзера и Фирека отъ редоветѣ на партията. Най-подирѣ взеха резолюция, съ която се исказваше „рѣшително порицание“ за тѣхното „поведение“ и освѣнъ това са предлагаше на всичкитѣ „другари да не избиратъ повече тия лица за длъжностьта упълномощенни отъ партията (Vertrauensstellung)“, т. е. за депутати, градски съвѣтници и т. н.

Пишущий тия редове имаше удоволствието да присѫтствува въ послѣдното събрание на герман-

ската социалъ-демократическа партия и не може да не искаже явно своето съжаление, че недостатъка отъ литературенъ талантъ му прѣчи да си каже цѣлото впечатление, което му направи събранието на представителитѣ на работническата класса въ една отъ напредналитѣ страни на Европа. Не съ талантитѣ си, не съ блѣсъка на краснорѣчието на ораторитѣ или съ оригиналностьта и дълбочината на тѣхнитѣ мисли това събрание ми направи дълбоко впечатление. Разбира се, че тамъ имаше талантливи и даже такива извънредно крупни личности, като Бебелъ и Либкнехтъ, но болшинството се състоеше отъ хора обикновенни, въ всѣкий случай, хора съ много посрѣдственно общо образование (до колкото тѣ такова сѫ получили) и никакъ не съ забѣлѣжителнитѣ интеллектуални способности. Най-много ме очудиха високото социално политическо развитие, забѣлѣжителното ясно разбиране положението на социалната демократия и на управлението на другитѣ партии въ Германия и въобще извънредното съзнателно отнасяние къмъ всичкитѣ явления на общественния животъ, което се проявява въ рѣчитѣ и рѣшенията *именно* на тази масса отъ обикновенни лица — бутушари, дърводѣлци, словослагатели, цигарщицитѣ, машинистри и т. н. и т. н. И при това дълбокото революционно настроение, което ги тласка къмъ най рѣшителна борба съ враговетѣ, готовностьта на всѣкакви жертви, заедно съ пълното отсѫтствие въ рѣчитѣ и заявленията на ораторитѣ на громки революционни фрази и всѣкаква надутость! Като наблюдава човѣкъ съвѣщанията на представителитѣ на германския пролетариятъ, неволно се пренася въ Руссия и се пита: „скоро ли ще дойде времето, когато

представителитѣ на нашия пролетариатъ съ такова сѫщо достойнство, знание на работитѣ и съзнание на всичката сериозность на задачата си, ще обсѫждатъ въпроси, които се отнасятъ до борбата на тѣхната класса за освобождението си?“

Впрочемъ, не само на меня, ченътъ на русската революционна „интелегенция,“ която не принадлѣжи, както е извѣстно, къмъ народната срѣда и която до сега искаше да събори абсолютизма безъ помощьта на работницитѣ, не само на мене, казвамъ, направи силно впечатление събора на германската социална демокрация. Не по-малко очуди той и работницитѣ на всички напреднали страни. Тѣзи извлѣчения при това, нагледно иллюстриратъ и международната солидарность на пролетариата и международния характеръ на социалната демокрация.

Французскитѣ социалисти, които сѫ организираха въ „федерация на центра“ въ Парижъ и околноститѣ му, пишеха въ своя адрессъ, че „поздрабляватъ буквално подъ неприятелския огънь свиканното събрание на германската социалъ-демокрация.“

„Съ гордость и очудване французскитѣ социалисти слѣдяха вашата борба противъ деспотизма на Бисмарка, разнитѣ фази на нейното развитие, борба, която начената, когато Прусската монархия побѣди Французската република и която вий продължавахте съ постоянно възраствающи успѣхи — безъ да обръщате внимание на затварянията въ тъмницитѣ на вашитѣ депутати, безъ да се гледа на растурванието на вашитѣ съюзи, на притѣсненията, които се сипѣха върху вашата литература и ограбванието на вашитѣ касси. Въ сѫщото време; когато вашата буржуазия, както и нашата, въ времето на Напалеона, пълзѣше предъ краката на спасителя

на капиталистическия строй, германската социалъ-демокрация отъ своя страна, обяви война на човѣка на „кръвьта и желѣзото“ .... и това показва, че тя напълно разбира историческата миссия на пролетариата, който ще премахне классовото раздѣление въ обществото ..., а заедно съ класситѣ ще унищожи и границитѣ и ще провъзгласи братския сьюзъ на освободенитѣ народи.“

Адрессътъ на „централния комитетъ на Италиянската работническа партия“ къмъ германскитѣ социалисти се захваща съ слѣдующитѣ думи:

„Ний прочетохме резултатитѣ на вашия неотдавна станалъ съборъ въ Сенъ Галенъ и не можемъ да не изразимъ очудването си предъ твърдостьта, съзнателностьта и принципиалната послѣдователность, съ които вий защищавате своето дѣло, безъ да се боите отъ преслѣдванията отъ страна на вашето правителство.“

Исканията на резолюцията, съставенна въ тоя съборъ, бѣха посрѣщнати съ горѣщо съчувствие отъ социалистическитѣ партии на другитѣ страни, а особенно рѣшението за свикването на международенъ работнически конгрессъ.

Като резюмираме краткия си очеркъ за съвременното състояние на работническото движение въ Германия, може да се каже, че то въ послѣднитѣ 25 год. е направило гигански крачки напредъ. Отъ къмъ размѣритѣ си въ организационно отношение, то достигна комахай сжщата степень, на която се намира работническото движение въ Англия, макаръ тамъ то да се е захванало най-малко половинъ вѣкъ по-рано, отъ колкото въ Германия. Но въ идейно отношение — какъ разбиратъ условията за сжществуванието и освобождението си — герман-

ския пролетариатъ твърдѣ много е надминалъ английскитѣ работници, а до нѣкадѣ и работницитѣ на всичкитѣ страни. Подъ знамето на социалната демокрация се извършватъ всичкитѣ освободителни усилия на Германскитѣ работници. Тѣхнитѣ интереси и стремления напълно се слѣха съ интереситѣ и стремленията на първата — не само въ теория, но и въ практика: по-вече отъ единъ миллионъ пролетарии виждатъ въ социалъ-демократическата партия представителница и защитница на своитѣ интереси. Отъ тука произлизатъ именно смѣсеното чувство на неволното уважение и страха, съ което се отнасятъ всичкитѣ буржуазни партии къмъ социалната демокрация. Че социалистическитѣ партии на всичкитѣ цивилизовани страни я признаватъ за авангвардия на международното работническо движение—това до нѣкждѣ видѣхме по-горѣ отъ тѣхнитѣ заявления, направени въ различни случаи.

Изучванието историята на германското работническо движение нагледно може да ни покаже, до каква степень неговото бързо и всестранно развитие се длъжи на онуй обстоятелство, че то още отъ първитѣ си крачки се извърши при непосрѣдственното участие и подъ влиянието на другаритѣ и послѣдователитѣ на Маркса. Ржководени отъ историческо-економическитѣ взглядове на своя учитель, тѣ предпазваха това движение както отъ наклонение къмъ сектанството, така и отъ увлечението отъ грубъ ампиризмъ и отъ минутнитѣ успѣхи. И либералната буржуазия и реакционнитѣ партии се стрѣмяха да се въсползуватъ отъ работницитѣ за своитѣ классови интереси. И бѣше време когато предъ германския пролетариатъ се испречи въпросътъ: или да се хвърли

въ обятията на Бисмарка и на юнкерската партия, на която послѣдния бѣше водитель, или пъкъ слѣпо и безусловно да вървятъ слѣдъ либералитѣ, които защищаваха интереситѣ на политическата свобода въ 60-хъ години.

Нѣкои отъ ръководителитѣ на Лассалиянския съюзъ готови бѣха да се съблазнятъ отъ народолюбивитѣ обѣщания на реакционеритѣ и да превърнатъ работническото движение на Германия въ тѣхно слѣпо оръдие противъ опозиционното настроение на буржуазията, (за което отчасти спомогнали грѣшкитѣ на погиналия тогава основатель на тоя съюзъ), но отъ тази крачка, толкова срамна за честьта на германскитѣ работници, колкото и пагубна за тѣхнитѣ интереси, бѣха въспрѣни отъ усилията на ничтожната въ онова време група Марксисти на чело на която стоеше Либкнехтъ.

Бѣше му предложено да редактира единъ цѣлъ отдѣлъ, съ неограничено право да пропагандира социализма, въ „Сѣверо-Германския Всеобщъ Вѣстникъ,“ който бѣше миналъ на страната на Бисмарка. Заедно съ това агентитѣ на Бисмарка всѣкакъ се стараха да обезпечатъ сътрудничеството въ този вѣстникъ на Маркса и Енгелса, които така ги гарантираха съ неограничена свобода да освѣщаватъ економическитѣ въпроси отъ гледна точка на социализма. Всичко това се правяше съ цѣль да изолиратъ либералитѣ и отъ една страна посрѣдственно или непосрѣдственно да въспитаятъ въ работницитѣ вражда противъ либерализма, като къмъ учение съвършенно враждебно на тѣхнитѣ интереси, а отъ друга — да подържатъ въ буржуазнитѣ масси страхъ предъ „червения призракъ.“ Всички срѣдства бѣха употрѣбени за задържанието

на Либкнехта въ редакцията на Бисмаркския органъ, *) а подирѣ, слѣдъ като е излѣзалъ отъ нея, за привличанието му. Но съ нищо не можаха да примахнатъ. Като не забраваше, че интереситѣ на буржуазията и работницитѣ сж противоположни, Либкнехтъ разбра, че до колкото тя „се явява революционна въ борбата си противъ абсолютната монархия, противъ феодалната подземленна собственность и дребното занаятчийство,“ до толкова тя подготвя почва и за социално-политическата самодѣятелность на пролетариата. А тъй като освобождението му може да се извърше само чрезъ тъзи дѣятелность, то ясно е отъ гледна точка на всѣки съзнателенъ марксистъ, че каквото и да е съглашение съ реакционни елементи отъ обществото бѣше измѣна на основнитѣ интереси на работническата класса.

Но отъ друга страна, сжщата гледна точка на политическата самодѣятелность на тъзи класса, като основно условие за нейното освобождение, предпази Либкнехта и неговитѣ малцина привърженници отъ друга крайность — отъ „временно“ отричание отъ всѣкаква пропаганда на социализма и преобръщанието на работницитѣ въ слѣпо орждие на либералитѣ. За да се въсползуватъ отъ политическото движение, причинено отъ борбата на либералната буржуазна партия въ Феодално-правителственна, за разширението политическитѣ права на работническата класса, като го възбудятъ къмъ широка и енергическа самодѣятелность въ борбата за тѣзи права — ето къмъ кждѣ тласнаха марксиститѣ тѣх-

*). Превращанието на този вѣстникъ въ органъ на Бисмарка се извърши задъ гърба на Либкнехта, тъй щото, както той, така и сътрудника му Марксъ забѣлѣзаха това само тогава, когато промѣнението въ направлението му излѣзе на явѣ.

ната гледна точка на либерализма и социализма. Да агитиратъ въ срѣдата на работницитѣ въ името „на най близкитѣ цѣли и интереси,“ да ги организиратъ въ *самостоятелна* обществена сила за защита на тия интереси, енергически да поддържатъ и подтикватъ напредъ, *като се опиратъ на тази сила*, либералитѣ въ борбата имъ за политическата свобода — такава бѣше едната страна на задачата, която си тури Либкнехтъ и другаритѣ му въ 60-хъ години. Теоритическото изяснение на положението на Германския пролетариатъ въ съвременното общество и условията за неговото освобождение, съ една дума, пропагандирането на социалистическото учение, бѣше другата страна отъ дѣятелностьта на тѣхната программа. О тази программа тѣ непоколибимо се държаха и благодарение на това, сполучиха да създадатъ въ края на 60-хъ години социално-демократическа партия, която бързо привличала напредналитѣ слоеве отъ германския пролетариатъ и която въ сжщото време, стана единственна сериозна опора за политическата свобода въ Германия. При първитѣ успѣхи на пруското оржжие, германската буржуазия падна на колѣне предъ Бисмарка, поклонила му се, като на свой гений, едвамъ не като на Богъ. Само пролетариата, който се ржководи отъ социалната демокрация, се явява до сега непримиримъ врагъ на рекцията безъ да се страхува отъ всевъзможнитѣ машинации на послѣднята.

Въ неотдавна обнародванитѣ писма*) нѣкои отъ

*) За съжаление, азъ не мога въ дадената минута да покажа номера на журнала, въ който тий се появиха. По думитѣ на единъ отъ редакторитѣ на цюрихския „социалъ-демократъ“ тий биле напечатани въ „Berliner Volksblatt“.

представителитѣ на консервативната партия още въ 70-хъ години направили формално предложение на социалната демокрация за задружна борба противъ либерализма, като „общъ“ врагъ на социалисти и консерватори. Само по себе си се разбира, че тѣ сж исказвали съчувствие къмъ работницитѣ и сж биле готови да направятъ разни отстжпки за въ тѣхна полза. Издаванието на „исключителний законъ“ противъ социалиститѣ бѣше срѣдство за отмъщение на правителството и за поддържание на неговата партия—за отказванието отъ спогодяване на социалната демокрация съ тѣхъ. Най-сетнѣ, нѣколко години слѣъ издаванието на тоя законъ, отъ страна на реакцията отъ ново бѣха направени опити за примирение съ работническата партия. Ако не се лъжа, чрезъ Гезенклевера имъ било обещано поддръжка на тѣхнитѣ кандидати за изборитѣ въ Берлинъ—противъ кандидатитѣ на „свободно мислящата“ партия, а най главно за отмѣнението на исключителния законъ. Едно само искали отъ нея: да се премахне или ослаби *противо монархическия*, въобще републиканския елементъ въ нейната агитация. Разбира се, че това искание съ презрѣние било отхвърлено отъ партията. Само два третостепенни агитатори съчувствено се съгласили съ тѣзи предложения. Но тий въ сжщия часъ биле исключени изъ редоветѣ на социалната демокрация и вече имената имъ отдавна сж забравени.

Социалната демокрация се явява, по такъвъ начинъ, въ Германия като единственна републиканска партия, а пролетариата като единственно сериозенъ носитель на републиканскитѣ тенденции. Въ това обстоятелство трѣбва да се търси причината на умразата, на Глемарка и на всичкитѣ

реакционери въ Германия. Отъ тука проистичатъ всичкитѣ имъ отчаяни мѣрки противъ социалистическата партия. Тий знаятъ, че щомъ като разрушатъ или отслабятъ нейната сила, непременно би премахнали опасностьта отъ възраждането въ Германия на една енергическа либерално-опозиционна партия, тъй като безъ сериозна поддръжка отъ страна на работническата класса, подобно противо-монархическо движение не би имало никакъвъ успѣхъ. За това феодалната и правителствената партия употрѣби всичкитѣ си усилия за да смаже социалната демокрация, макаръ и да бѣха убѣдени, че послѣдната „нито на минута нѣма да престане да развива ясно съзнание на работницитѣ, че интереситѣ на буржуазията и пролетариата сѫ право противоположни;“ Тя за никакви блага нѣма да стане съюзникъ на монархията; наопаки, тя е готова да поддържа и подтиква напредъ буржуазията и то до колкото тя излиза като противница на старитѣ, реакционни партии.

Но реакцията много добрѣ разбира, че никакви прeслѣдвания, никакви драконовски закони не могатъ истрѣби и даже обезсили социалната демокрация. Единъ пѫть само можало да ги докара къмъ тази цѣль: да възбудятъ въ единъ или нѣколко центра, макаръ би нѣщо прилично на възстание два-три дребни, но кървави бунта, въ които би измрѣли хиляди отъ народа и послѣ въ името „на общественното спасение“ ще растрѣлятъ, или обѣсятъ още нѣколко хиляди, ще пратятъ въ колониитѣ и затворитѣ заподозрѣнитѣ лица, ще отмѣнятъ дѣйствието на конституционнитѣ закони и ще провъзгласятъ диктатурата на „желѣзото и кръвьта.“ Но такъвъ пѫть би се убили наведнѫжъ

два зайца: социалната демокрация, ако не бжде истрѣбена, то поне ще бжде задушена на десетина и по-вече години и въ сжщото време би изчезнала всѣкаква сѣнка отъ либерализмъ. Но тѣзи надѣжди на реакцията се разбиха въ пухъ и прахъ предъ съзнателностьта и дисциплината на напредналитѣ слоеве отъ Германский пролетариатъ: „ний ще захванемъ открита въоржжена борба съ неприятелитѣ не тогава, когато имъ се иска и когато това е сгодно за тѣхъ, а когато това ще бжде сгодно за *насъ.*“ Тъй си е казвала социалистическата часть отъ германския пролетариатъ — и всевъзможнитѣ хитри планове на правителството си останали безсилни предъ приетата еднъжъ тактика на социалиститѣ.

Като се убѣдиха че не могатъ да направятъ нищо по този пжть, правителството на Бисмарка рѣши да прибѣгне къмъ друго срѣдство: да напълни редоветѣ на социалната демокрация съ шпиони и подстрѣкатели, задачата на които била да пропагандиратъ и да възбуждатъ терористически заговори и опити. По такъвъ начинъ щѣло да се достигне двойна цѣль: отъ една страна щѣло би да се предизвика мнимо-анархическо движение, което би послужило въ ржцѣтѣ на правителството като плашило противъ всичкитѣ буржуазни слоеве и като срѣдство за унищожение всичкитѣ остатъци отъ конституционния режимъ; отъ друга страна, би се посѣяло деморализация, взаимно недовѣрие и вражда въ редоветѣ на работническата социалистическа партия. Но и тази тактика на правителството не даде очаквани плодове. Тя само скомпрометирала и ония слаби зародиши отъ анархизмъ, които се забѣлѣзали едно време въ германия.

Послѣднитѣ дѣйствия въ похода на реакцио-

неритѣ противъ социално-демократическото движение бѣха продължили на 5 години срока за избиране депутати въ райстага и внасяние на единъ законопроектъ за усилване на наказаннитѣ противъ социалистическата агитация. Но социалистическитѣ депутати страшно се въоржжиха противъ тази запазителна политика на правителството. Тѣ му нанесоха такова нравственно поражение, щото самитѣ негови приятели и съюзници въ парламента, трѣбваше да отстжпятъ отъ него. Бебель и Зингеръ съ документи на ржка, засвидѣтелствувани отъ полицията на Цюрихския кантонъ, обвиниха Путкамера предъ цѣлия свѣтъ въ това, че той е организовалъ цѣла мрѣжа отъ шпиони и подстрѣкатели, които усиленно се стараятъ да подскоросватъ работницитѣ къмъ террористически покушения и заговори. Тѣ доказаха, че арестувания въ г. Цюрихъ шпионинъ въ Шретеръ е издавалъ съ правителственни срѣдства анархическия вѣстникъ „Freiheit,“ че у тоя сжщия Шретеръ се намѣрилъ единъ сандъкъ съ динамитъ, доставенъ отъ Германия и предназначенъ за устрояване на нѣкакви заговори въ Германия и че най сетнѣ директора на берлинската полиция самъ ходилъ въ Швейцария и подбуждалъ своитѣ агенти къмъ по рѣшителни дѣйствия.*) Путкамеръ стоеше като подсждимъ. Ударитѣ които Бебелъ и Зингеръ нанесоха на правителството съ своитѣ обвинителни рѣчи бѣха до толкова поразителни, щото Бисмаркъ не се рѣши да се яви въ парламента за да защищава новия законъ противъ социалиститѣ. За удовлетворение на нанесеното му поражение, германското правителство сполучи съ

*). Къмъ террорически организации или анархически заговори.

ходатайство да се изгонятъ отъ Швейцария четире социалъ-демократи, които тамъ испълняваха разни длъжности на партията, а именно съ редактиранието, печатанието, испращанието и скришното принасяние на централния органъ.

Ний неволно се распространихме по-вечко върху работническото движение въ Германия, отъ колкото предполагахме въ самото начало. И при все това ний бѣхме принудени по нѣмание на мѣсто да испуснемъ много явления и страни отъ живота на социалистическата партия, които сѫ отъ извънредно голѣма важность за оцѣнката на нейното положение, тактиката ѝ и нейнитѣ отношения къмъ другитѣ партии. Като оставаме да направимъ това другъ пѫть, ний сега ще побързаме да завършимъ нашата статия като приведемъ подъ общъ знаменатель освободителнитѣ усилия на пролетариата въ образованитѣ страни за презъ послѣднитѣ 25 години.

На късо, ето какво излиза отъ цѣлата ни статия. Освободителнитѣ идеи и стрѣмления, които вълнуваха преди 25 години само отдѣлни единици, и дружинки отъ избрани личности изъ пролетариата, станаха сега общо съзнание на милиони работници въ Западна Европа и Америка. Отдѣлнитѣ, въ повечето случаи едва съзнателни проявления на недоволство между работницитѣ отъ своето положение, отстѫпаха мѣсто на *систематическата борба на организованнитѣ* масси противъ всичкитѣ видове на експлоатацията и униженията. Освободителнитѣ стрѣмления на пролетариата приеха конкретна форма на *массово движение*, насочвано отъ грамадни, даже гигантски организации, простирающи се на цѣли страни, а отчасти задъ предѣлитѣ

на отдѣлнитѣ страни. Въ тѣзи организации всички мѣстни занаятчийски, религиозни и рассови предубѣждения и антагонизмъ отстжпваха мѣсто на най тѣсна солидарность между работницитѣ отъ всичкитѣ клонове на труда и отъ всичкитѣ страни — независимо отъ происхождение, вѣра или полъ. Това „теоритическо и практическо взаимно помагание“ отъ страна „на всичкитѣ цивилизовани народи,“ за които мечтаеха основателитѣ на интернационала, сжществува сега, като общераспространено явление. въ видъ на постоянно и живо размѣнение идеитѣ между работницитѣ на тѣзи страни и взаимна поддръжка на разнитѣ моменти на тѣхната освободителна борба. Най-послѣ, благодарение на тая размѣна на идеитѣ между работницитѣ отъ различнитѣ занятия, провинции и господарства, ний видѣхме, че въ цѣла Западна Европа се установи почти пълно единство, не само въ общитѣ стрѣмления на пролетариата, но и въ *програмата* и *тактиката* на неговитѣ занаятчийски и национално-политически съюзи. Учението на социалната демократия станало общо знание почти на всичкитѣ организирани масси на пролетариата не само вь Германия, Франция и Швейцария, но и въ Италия, даже въ закъснялата Испания и най сетне и въ Скандинавскитѣ господарства. Ний видѣхме, че и работническото движение въ Англия и Америка върви съ бързи крачки по пжтя на социалната демократия.

Въ своитѣ организации пролетариата придоби не само могжществено срѣдство за защищаванието на интереситѣ си, но и превъсходна школа на *самоуправление*. Въ тѣхъ той придобива знания и привички, които сж необходими за управлението на общественнитѣ работи. Правилния вървежъ на та-

кива гигантски работнически организации, както съюза „рицари на труда," или занаятчийскитѣ организации въ Англия и Германия и т. н., — които сѫ растлани по грамаднитѣ и съ стотини хиляди и милиони всѣкогодишенъ бюджетъ, правилния вървежъ казвамъ, нагледно показва, какъвъ голѣмъ прогресъ е направилъ пролетариата, колко е committedъ способенъ да се самоуправлява. Много забѣлѣжителенъ фактъ въ това отношение е *нелегалното* сѫществувание на такъво обширно „общество,„ каквото е германската социалъ-демократическа партия, която се расклонява по голѣмината на цѣлата държава и която наброява въ своитѣ редове най малко до 75,000 *) активни членове — безъ да се гледа на тъй нарѣченитѣ тука „съчувствующи," на които числото може би надминава милионъ. Ний видѣхме отчасти каква дисциплина иматъ, въпрѣки усилията на шпионитѣ и подстрѣкателитѣ, които се мѫчеха да вмъкнатъ вь нейнитѣ редове деморализация, вражда и всеобщо взаимно недовѣрие.

По нататъкъ, въ процесса на своето освободително движение, пролетариата е подготвилъ въ своята срѣда многочисленна интеллигенция, която е способна да управлява не само вѫтрѣшнитѣ дѣла на нейния съюзъ, но и съ достоинство и пълно разбиране на економическото и политическото положение на работницитѣ и всичкитѣ классове да защищаватъ непосрѣдственнитѣ си интереси въ пе-

---

*). Забѣлѣжете, настоящата статия е писана въ 1888 г., а отъ тогава до сега, особенно отъ Парижския конгресъ и паданието на исключителния законъ противъ социалиститѣ, движението въ Германия се усили въ грамадни размѣри. Преди 2 години за кандидатитѣ на социалъ-демократич. партия въ реихстага гласуваха 1,500,000 работници. Сега нейнитѣ членове се броятъ съ милионни.

Заб. Редакционний коммитетъ.

чата, въ публичнитѣ събрания и отъ трибуната на законодателнитѣ учрѣждения и чрезъ представителнитѣ органи на провинционалното и общинско самоуправление. Най сетнѣ, непрекъснатата освободителна борба пробуди въ многочисленнитѣ слоеве на пролетариата чувството на човѣческо достоинство, разви въ тѣхъ съзнание за историческата си роль, като авангвардия на тоя классъ, който е повиканъ да издигни человѣчеството на едно по високо и по съвършенно стъпало на развитието.

Заедно съ това въ процесса на тази борба въ която се е извършвало и извършва културния превратъ: понятията, чувствата, привичкитѣ на стотина хиляди и милиони работници съвършенно се измѣниха — въ тѣхъ се явиха нови, висши потрѣбности за умственното и нравственното развитие, които се удовлетворяватъ отъ скаскитѣ и дебатитѣ въ дружествата за самообразование, посрѣдствомъ специално устроени библиотеки събрания и т. н..

На време ще забѣлѣжимъ, че отъ всичкитѣ классове на съвременното общество само пролетариата най живо се интересува отъ успѣхитѣ на науката (азъ имамъ предъ видъ не само специалнитѣ знания, отъ колкото общий прогрессъ на идеитѣ), и се вдъхновява отъ идеалнитѣ цѣли и страстно съчувствие къмъ настѫпателното движение на человѣчеството, кѫдѣ да е и подъ каквито форми и да се извършва *).

*). За да се убѣди човѣкъ въ справедливостьта на тѣзи послѣдни забѣлѣжки, достатъчно е само да съпоставимъ отношенията на пролетариата къмъ националнитѣ и политическитѣ въпроси, къмъ войната, къмъ образованието и т. н. съ отношението на господствующитѣ классове къмъ тия сѫщи въпроси и явления. Идеа-

Такъвъ е изобщо непосрѣдствения резултатъ отъ освободителнитѣ усилия на пролетариата. *) Читателя, който много или малко е усвоилъ положението на интернационала, че освобождението на работницитѣ е дѣло на самитѣ работници, такъвъ читателъ безъ всѣкакви по нататъшни комментарии ще разбире значението изцѣло на тоя резултатъ. Той означава, че цивилизованното человѣчество е изминало огромна часть отъ пѫтя къмъ социализма. Фаталната развръзка на трагедията на социалния въпросъ е много по близка отъ колкото си мисли самата буржуазия * *).

лизма (въ противоположность на грубия егоизмъ между висшитѣ классове), който прониква въ стрѣмленията и дѣятелностьта на напредналия пролетариатъ се проявява въ събранията и празненствата на работническитѣ съюзи.

*). Безъ разнитѣ завоювания въ областа на политическитѣ права и економическитѣ подобрѣния до които ний, въ статията си, не се докоснахме.

* *). Читателя отъ списанието вече знае, че въ настояще време ставатъ огромни стачки въ разнитѣ мѣста на Франция: въ Парижъ, Амонъ, Марсель, Леонъ, Девилль и т. н. За резултатъ отъ тия стачки, тѣхното развитие и свършване, сѫщо както и за значението имъ относително освободителното движение на французския работнически классъ, ще поговоримъ въ слѣдующата книжка на „Социалъ-демократъ,“ гдѣто ний имаме предъ видъ да се напиши очерка за историята на социализма въ Франция отъ времето на коммуната въ 1871 година.

Бѣлѣжка. Складътъ на книгитѣ отъ „Българската социалъ-демократическа Библиотека“, се намира въ Търново, въ домътъ на *Н. Хр. Габровски* и въ печатницата „Работникъ“.

Излѣзли сѫ слѣдующитѣ книги отъ „Бълг. социалъ-демократич. Библиотека“:

1) Що е социализмъ и има ли той почва у насъ? отъ Д. Братановъ. Търново 1892 г. Цѣна 1 л.

2) Какво искатъ социалъ-демократитѣ? Превелъ Н. Хр. Габровски. Търново 1892 г. Цѣна 30 ст.

3) Първий Май. Превелъ Гергановъ. Търново 1892 година. . . . . Цѣна 15 ст.

4) Коллективизмътъ, отъ Жюлъ Гедъ. Превелъ Н. Хр. Габровски. Търново 1892 г. Цѣна 30 ст.

5) Какъ е и какъ трѣбва да бѫде, отъ Вилхелмъ Либкнехтъ. Преводъ. Шуменъ 1892 г. Цѣна 15 ст.

6) Работническото движение и Социалната Демокрация. Превелъ отъ Русски Х. Шуменъ, 1892 г. . . . . Цѣна 70 ст.

7) Опитъ върху Научния Социализмъ. Економичес. критика на капиталистическото производство, отъ Аржириадисъ. Преводъ отъ френски. Шуменъ, 1892 год. . . . . . . Цѣна 50 ст.

8) Социализмътъ и задачата на българската работна класса, отъ Д. Благоевъ. Шуменъ 1892 година. . . . . Цѣна 50 ст.

9) Религията на Капитала отъ Поль Лафарга. Превелъ Г. Бакаловъ. Шуменъ 1892 г. Цѣна 40 ст.

10) Августъ Бебель (германски занаятчия—столаръ) отъ Поль Лафарга. Превелъ отъ френски. Н. Хр. Габровски. Шуменъ 1892 г. Цѣна 10 ст.

11) Кой на чий гърбъ живѣе отъ С. Дикщейна, Преведе Е. М. Шуменъ 1892 год. Цѣна 30 ст.

12) Коммунизмътъ и Економическата Еволюция отъ Поль Лафарга, преведе отъ френски Д. Пѐтковъ. Шуменъ, 1893 год. . . Цѣна 15 ст.

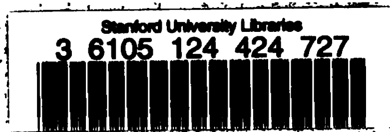
Stanford University Libraries
3 6105 124 424 727